MAX

2 A

VWO|GYMNASIUM

Geschiedenis

MEMO

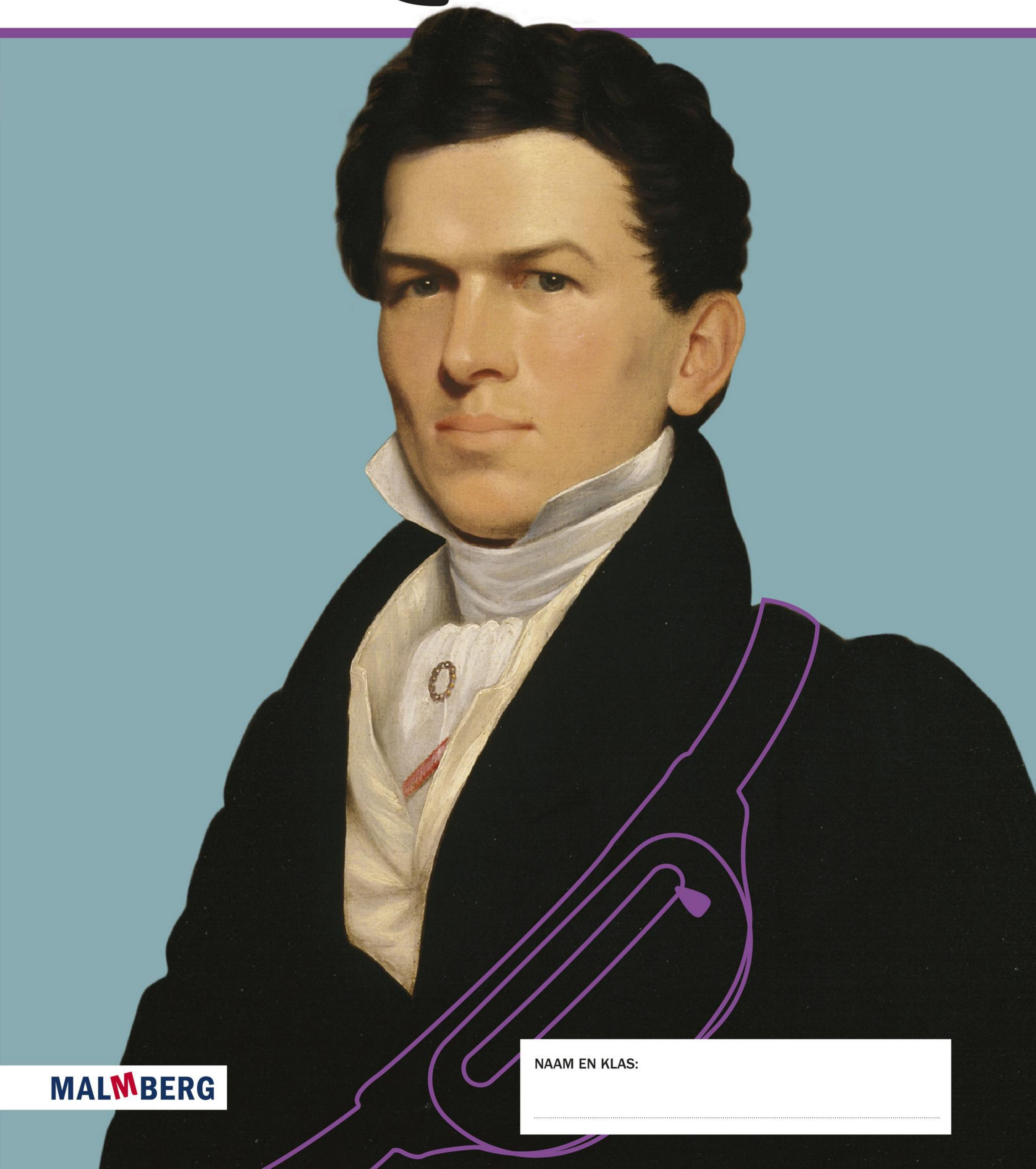

NAAM EN KLAS:

MALMBERG

MEMO

2 VWO | GYMNASIUM deel A

Geschiedenis

Auteurs
Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Eleonoor Geenen
Katja Krediet
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor
Richard de Vries

Eindredactie
Katja Krediet
Judith Tadema

Met medewerking van
Wieke Schrover

MAX Release 5.1

www.memo-malmberg.nl
Malmberg, 's-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

Met *Memo* ontwikkel je je kennis over het verleden. Je leert over belangrijke gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen. Ook leer je op een kritische manier nadenken over de verhalen die we elkaar over het verleden vertellen. We noemen dat historisch denken.

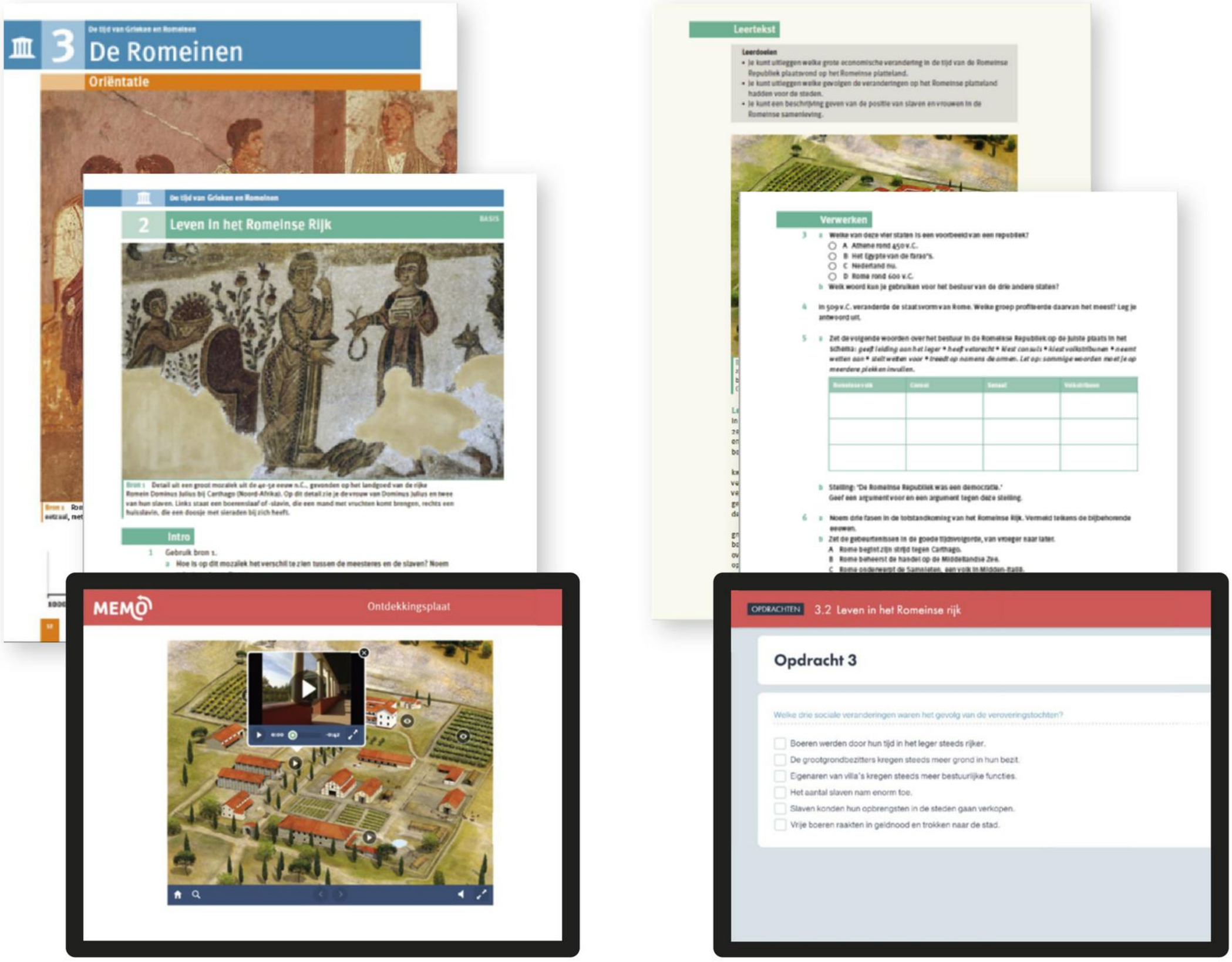

Werk in je boek én online!

Er zijn twee boeken (deel A en B) per leerjaar en een online leeromgeving. Je docent kiest wat je online doet (met je laptop, tablet of telefoon) en wat in je boek. Elk hoofdstuk is verdeeld in oriëntatie, basisparagrafen, een paragraaf historisch denken, een paragraaf toepassen, een verdiepingsparagraaf en een afsluiting. Aan het begin van elke paragraaf staat met leerdoelen aangegeven wat je gaat leren. De verdieping maak je als je meer wil weten, nieuwsgierig bent of tijd over hebt.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

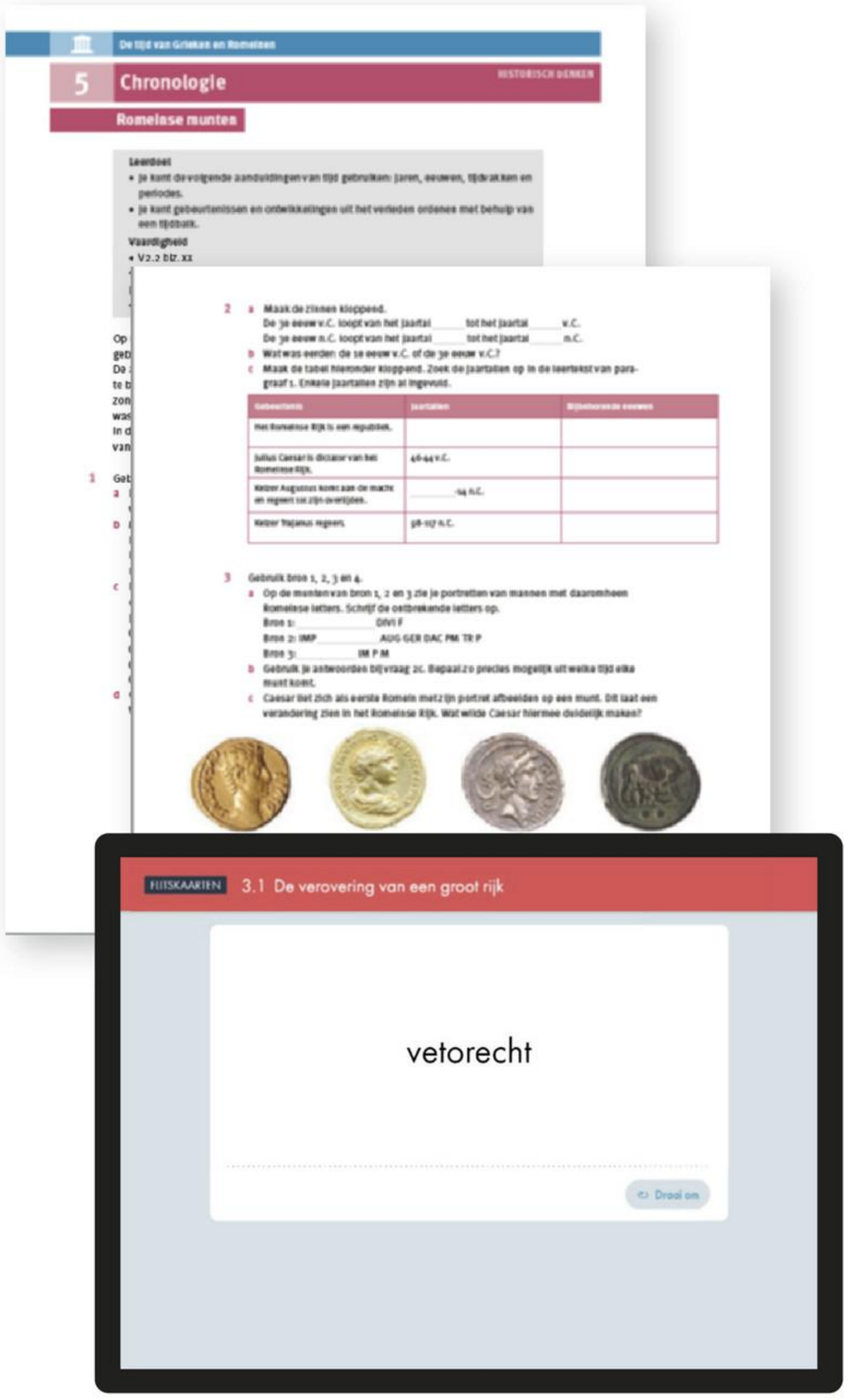

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Historisch denken

In de historisch denken opdracht oefen je met de vaardigheden die je nodig hebt om het verleden beter te kunnen begrijpen. In de inleiding staat een overzicht van die historische vaardigheden.

Goede voorbereiding op de toets!

Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen nog eens wordt samengevat.

Betekenis symbolen

ga naar de online leeromgeving voor handige extra's

★ deze opdracht biedt extra uitdaging

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Reformatie en Opstand — De tijd van ontdekkers en hervormers

- Oriëntatie 14

1 Problemen in de kerk 18 BASIS
2 Onvrede in de Nederlanden 26 BASIS
3 Het begin van de Opstand 32 BASIS
4 Het einde van de Opstand 38 BASIS
5 Oorzaak en gevolg 45 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een beeldbron en met samenvatten 51 TOEPASSEN
7 Politieke reclame tijdens de Opstand 54 VERDIEPEN
8 Schuttersstukken 58 CULTUUR

- Afsluiting 61

2 De Gouden Eeuw — De tijd van regenten en vorsten

- Oriëntatie 66

1 Handel en nijverheid in de Republiek 70 BASIS
2 Cultuur en samenleving in de Republiek 80 BASIS
3 Burgers aan de macht 87 BASIS
4 Vorsten met absolute macht 93 BASIS
5 Onderzoek doen 100 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een staafdiagram en redeneren 104 TOEPASSEN
7 Michiel de Ruyter 107 VERDIEPEN
8 Een tuin als kunstwerk 110 CULTUUR

- Afsluiting 114

3 Politieke revoluties — De tijd van pruiken en revoluties

- Oriëntatie 118

1 De Verlichting 122 BASIS
2 De Franse Revolutie 130 BASIS
3 De Bataafse Revolutie 136 BASIS
4 De tijd van Napoleon 143 BASIS
5 Continuïteit en verandering 151 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met spotprenten en redeneren 156 TOEPASSEN
7 Vechten voor Napoleon 158 VERDIEPEN
8 Rousseau over de opvoeding 161 CULTUUR

- Afsluiting 165

- Tijdbalk 172
- Register 174
- Colofon 176

deel B

- Inleiding 6

4 De industriële revolutie — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 14

1 Van handwerk naar machine 18 BASIS
2 De industriële samenleving 26 BASIS
3 Nederland in 1848 33 BASIS
4 Arbeiders strijden voor hun rechten 40 BASIS
5 Onderzoek doen 47 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een tabel en spotprenten 52 TOEPASSEN
7 Moderne geneeskunde 55 VERDIEPEN
8 Charles Dickens 58 CULTUUR

- Afsluiting 62

5 Nationalisme en imperialisme — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 68

1 Liefde voor het vaderland 72 BASIS
2 Europa gaat de wereld overheersen 79 BASIS
3 Nederlands-Indië 85 BASIS
4 De wedloop om Afrika 94 BASIS
5 Je inleven 100 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met redeneren en een foto 105 TOEPASSEN
7 De wereldtentoonstelling 109 VERDIEPEN
8 Giuseppe Verdi, opera en nationalisme 111 CULTUUR

- Afsluiting 114

6 Vrijheid en gelijkheid — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 120

1 Slavernij in de 19e eeuw 124 BASIS
2 Afschaffing van de slavernij 131 BASIS
3 Gelijkheid voor vrouwen 139 BASIS
4 Gelijkheid voor alle geloven 145 BASIS
5 Continuïteit en verandering 152 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een foto en een tekstbron 159 TOEPASSEN
7 Suriname 163 VERDIEPEN
8 Pierre Cuypers en de katholieke emancipatie 167 CULTUUR

- Afsluiting 170

- Tijdbalk 174
- Register 176
- Colofon 178

Geschiedenis leren met *Memo*

Wat heb je in leerjaar 1 geleerd?

De tijd van jagers en boeren

Miljoenen jaren lang leefden mensen van de jacht en het verzamelen van voedsel. Ze trokken rond en leefden in kleine groepen. Zo'n samenleving heet een **samenleving van jagers en verzamelaars**.
Met de komst van de landbouw, rond 9000 v.C., veranderde er veel. Er ontstonden **landbouwsamenlevingen**. De boeren woonden op vaste plaatsen, verbouwden voedsel op akkers en hielden vee. Er was meer voedsel, waardoor niet iedereen meer boer hoefde te zijn en er beroepen ontstonden. Om alles goed te regelen was een bestuur nodig. Na verloop van tijd woonden deze bestuurders samen met priesters, handwerkslieden en handelaren in steden. Met de uitvinding van het schrift rond 3000 v.C. eindigt de prehistorie.

De tijd van Grieken en Romeinen

Na 3000 v.C. ontstonden op verschillende plaatsen bloeiende beschavingen, zoals die van de Grieken en de Romeinen. In die beschavingen speelden steden, nijverheid en handel een grote rol. Het waren **landbouw-stedelijke samenlevingen**.
De Grieken legden de basis voor de wetenschap zoals wij die tegenwoordig beoefenen. Ze dachten ook na over wat het beste bestuur was. De stadstaat Athene was een democratie. De Romeinen namen veel zaken over uit de Griekse cultuur, zoals de bouwkunst en de beeldhouwkunst. Ook vereerden ze, net als de Grieken, een groot aantal goden. De Grieks-Romeinse cultuur verspreidde zich over Europa door veroveringen en handel. Andere volken, zoals de Germanen, namen op hun beurt gewoontes en kennis van de Grieken en Romeinen over. In de Romeinse tijd ontstond uit het jodendom het christendom. Joden en christenen geloven in één god. Toen het West-Romeinse Rijk rond 500 uiteenviel, was het christendom de belangrijkste godsdienst geworden.
De periode van 3000 v.C. tot 500 n.C. wordt ook wel de oudheid genoemd.

De tijd van monniken en ridders

In het jaar 500 beginnen in West-Europa de middeleeuwen: de periode van 500 tot 1500. De tijd tussen 500 en 1000 noemen we de vroege middeleeuwen.
In de vroege middeleeuwen leefden de meeste mensen van de landbouw. De steden raakten in verval en bijna alle handel verdween. De meeste boeren werden horigen op een domein. Ze verloren hun vrijheid, maar kregen bescherming van een heer. Zo ontstond het hofstelsel.
Koningen gebruikten het leenstelsel om hun rijk te besturen. In het leenstelsel moesten leenmannen hun leider militaire steun geven en trouw beloven. In ruil daarvoor kregen ze een stuk land en de opbrengsten daarvan. Namens de koning bestuurden de leenmannen dat gebied en spraken ze er recht.
In Europa werd het christendom steeds belangrijker. De geestelijkheid werd de belangrijkste stand; daaronder kwamen de adel en de boeren. In het Midden-Oosten ontstond een nieuw geloof: de islam. Dat geloof verspreidde zich snel over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje.

De tijd van steden en staten

De periode tussen 1000 en 1500 noemen we ook wel de late middeleeuwen. Er ontstonden toen weer steden, waarin handelaren en ambachtslieden woonden. Zij organiseerden zich in gilden. De burgers in de steden wilden hun eigen wetten maken en zelf rechtspreken. De heer in wiens gebied de stad lag, gaf die rechten in ruil voor belasting in geld.
Vanaf 1200 probeerden koningen hun macht te vergroten door huurlegers en ambtenaren aan te stellen. Heel langzaam ontstonden staten die vanuit één punt werden bestuurd. Ook de christelijke kerk werd in de late middeleeuwen heel rijk en machtig.

De tijd van ontdekkers en hervormers

In het jaar 1500 eindigen de middeleeuwen en begint de vroegmoderne tijd. Het eerste tijdvak van die periode is de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600).
Rond 1300 was een belangrijke verandering in de cultuur begonnen: de renaissance. Mensen gingen anders kijken naar de kunst, literatuur en wetenschap uit de oudheid. Zo ontstond een nieuwe mentaliteit: mensen vonden het leven op aarde belangrijker dan het leven na de dood. Humanisten, geleerden die teksten bestudeerden, wilden zelf tot een oordeel komen. Ze waren ook kritisch over de kerk.
Vanaf 1450 ontdekten Europeanen steeds meer van de wereld. Ze stichtten in Afrika, Azië en Amerika handelsposten en veroverden er gebied. Dat gebeurde met veel geweld. Europeanen hadden weinig respect voor de niet-christelijke volken. In deze periode begonnen Europeanen ook te handelen in mensen uit Afrika, die zij in Amerika als slaven voor zich lieten werken.

Historisch denken met *Memo*

Wat bedoelen we met historisch denken?

Het vak geschiedenis is meer dan feiten over het verleden uit je hoofd leren. Geschiedenis wordt pas interessant, als al die feiten samen een situatie uit het verleden tot leven brengen. Bijvoorbeeld als je begrijpt waarom het leven van 13-jarige fabrieksarbeiders in de 19e eeuw zo anders was dan jouw eigen leven. Of waarom in die tijd Europese landen grote gebieden in Azië en Afrika veroverden. Het gaat niet alleen om *wat* mensen in het verleden deden, maar ook om *waarom* mensen iets deden.
Met *Memo* krijg je inzicht in het verleden. Je leert op een kritische wijze nadenken over wat we elkaar vertellen over het verleden. In *Memo* noemen we die manier van denken historisch denken. Daarbij zijn kennis over het verleden en historische vaardigheden belangrijk. Welke vaardigheden dat zijn, lees je hierna.

Vaardigheden historisch denken

1

Onderzoek doen

Hoe kun je iets weten over het verleden?

V1.1 Een onderzoeksvraag stellen

Het **verleden** is alle tijd vóór het nu. Als je iets wilt weten over het verleden, dan begin je met een vraag: wat is er gebeurd? En waarom is het gebeurd? Om zulke vragen te kunnen beantwoorden moet je op zoek naar informatie. Vaak leidt die informatie weer tot nieuwe vragen. En zo kom je steeds meer te weten. Bij onderzoek naar het verleden is het stellen van goede vragen dus heel belangrijk. In een goede **onderzoeksvraag** zijn de drie w's opgenomen, zodat je precies weet wat je gaat onderzoeken. De drie w's zijn:

- wat of wie: welke persoon, groep, gebeurtenis of ontwikkeling onderzoek je;
- wanneer: welke periode in de tijd onderzoek je;
- waar: welke plaats of welk land onderzoek je?

Er zijn verschillende soorten onderzoeksvragen.

Bij een **beschrijvende vraag** wil je zoveel mogelijk informatie verzamelen om een beeld te krijgen van een gebeurtenis, een verschijnsel of een ontwikkeling in het verleden. Het antwoord op zo'n vraag is een beschrijving. Een voorbeeld van een beschrijvende vraag is: hoe woonden arbeiders in Enschede in de 19e eeuw? Of: wat veranderde er in de economie in Nederland tijdens de industriële revolutie?

Bij een **verklarende vraag** stel je een vraag over de oorzaken of gevolgen van een gebeurtenis, een verschijnsel of een ontwikkeling in het verleden. Het antwoord op zo'n vraag geeft een verklaring. Een voorbeeld van een verklarende vraag is: wat waren de oorzaken van de industriële revolutie in de 19e eeuw? Of: waarom woonden Britse arbeiders in de 19e eeuw in slechte omstandigheden?

Bij een **vergelijkende vraag** wil je twee (of meer) gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen met elkaar vergelijken. Het antwoord op zo'n vraag legt uit welke verschillen en overeenkomsten er zijn tussen twee (of meer) gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen. Een voorbeeld van een vergelijkende vraag is: wat was het verschil tussen de leefomstandigheden van arbeiders en die van de gegoede burgerij in West-Europa in de 19e eeuw?

V1.2 Overblijfselen geven geen compleet beeld

Je kunt alleen iets over het verleden leren, als je overblijfselen vindt. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden. Denk bijvoorbeeld aan botten, speerpunten of aardewerk. Maar ook schilderijen, verhalen van ooggetuigen, kranten, dagboeken of (sporen van) gebouwen zijn overblijfselen. Een **bron** is iets wat informatie over het verleden geeft. Dat kan een overblijfsel zijn, maar ook een boek of een website met informatie over het verleden. Op basis van bronnen kun je beschrijven hoe jij denkt dat het er in het verleden aan toe ging. Een verhaal over het verleden heet een **geschiedenis**.

Met overblijfselen zijn er wel twee belangrijke problemen.

- Soms zijn er geen of weinig overblijfselen. Als er bijna niets bewaard is gebleven, dan kan onderzoek naar het verleden heel lastig zijn.
- Het is lastig om een overblijfsel goed te begrijpen. Soms vertelt het wel *wat* er is gebeurd, maar heb je geen idee *waarom* mensen dit deden.

V1.3 Feit en mening

Als je probeert uit te zoeken wat er in het verleden is gebeurd, wil je zoveel mogelijk **feiten** vaststellen. Een feit is iets waarover geen discussie bestaat. Als iets in meerdere (betrouwbare) bronnen wordt genoemd, dan mag je aannemen dat het zo is gebeurd. Maar: bronnen geven niet alleen maar feiten. Ze bevatten juist vaak **meningen**: de persoonlijke opvattingen van iemand.

Als je wilt bepalen of iets (een gegeven) een feit of een mening is, zet je de volgende stappen.

1. Vergelijk het gegeven met andere bronnen en je eigen kennis. Wordt het gegeven bevestigd, dan is het waarschijnlijk een feit. Spreken gegevens in andere bronnen het gegeven juist tegen, dan is het geen feit.
2. Als het gegeven geen feit is, dan probeer je vast te stellen of het een mening is. Een mening kun je bijvoorbeeld herkennen aan woorden als 'ik vind' of 'volgens mij'. Je kunt ze ook herkennen aan het gebruik van waardeoordelen, zoals 'mooi' of 'belangrijk'. Lastig is dat mensen hun mening vaak presenteren als een feit. Bijvoorbeeld: 'Jongeren leren niets, als ze games spelen.' Jij zult daar misschien anders over denken. Alleen door heel kritisch te lezen en je telkens af te vragen en te onderzoeken of iets wel klopt, kun je feiten van meningen onderscheiden.
3. Heel vaak zul je niet kunnen vaststellen of een gegeven een feit is of een mening. Dan weet je dus niet zeker of je te maken hebt met een feit of een mening.

2

Continuïteit en verandering

Hoe kun je alles wat gebeurd is, ordenen?

V2.1 Verschillende jaartellingen

Een **jaartelling** is een manier om aan te geven in welk jaar iets gebeurde. In *Memo* gebruiken we de christelijke jaartelling. Daarbij tel je het aantal jaren vanaf de geboorte van Jezus, de stichter van het christendom. In niet-christelijke samenlevingen gebruikten en gebruiken mensen andere jaartellingen.

V2.2 Aanduidingen van tijd

Historici delen het verleden op in grote stukken: reeksen van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Bij grote veranderingen in het verleden laten historici vaak een nieuw **tijdvak** of een nieuwe **periode** beginnen. Een **eeuw** is een tijdsduur van honderd jaar. De eerste eeuw n.C. loopt van 1 tot en met 100, de eerste eeuw v.C. loopt van 100 v.C. tot en met 1 v.C. enzovoort.

Een tijdvak is een reeks van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Er zijn tien tijdvakken. Leerjaar 1 en 2 van *Memo* gaan over de eerste acht tijdvakken. Dit zijn:

- de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.);
- de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.);
- de tijd van monniken en ridders (500-1000);
- de tijd van steden en staten (1000-1500);
- de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600);
- de tijd van regenten en vorsten (1600-1700);
- de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800);
- de tijd van burgers en stoommachines (1800-1900).

11 **a** Maak een tijdbalk over de politiek-bestuurlijke geschiedenis van Engeland tussen 1625 en 1702. Doe het zo.
- Geef op de tijdbalk de volgende jaartallen aan: *1625* • *1649* • *1660* • *1685* (overlijden van Karel II) • *1688* • *1702* (overlijden van Willem).
- Geef met geel aan in welke periodes er een koning op de troon zat die het absolutisme wilde invoeren.
- Geef met blauw aan in welke periode Engeland een republiek was.
- Schrijf ten slotte de namen van de regerende koningen in of bij de tijdbalk.

b Leg uit hoe Engeland in de witte delen van je tijdbalk werd geregeerd.

c Het Engelse bestuur onder koning Willem lijkt niet op het bestuur in de Republiek in die tijd, maar heeft wel overeenkomsten met het bestuur in het huidige Nederland. Leg dat uit.

12 Gebruik bron 2.

a Waarom past de oprichting van een academie (leerschool) van wetenschappen goed bij de 17e eeuw?

b Waarom past het doel van deze academie goed bij het absolutisme?

c Waarom past de loopbaan van minister Colbert goed bij het absolutisme?

d De Franse regering richtte deze academie op voor heel Frankrijk. Is het waarschijnlijk dat de Staten-Generaal in de Republiek een soortgelijke academie zouden hebben opgericht? Leg je antwoord uit.

13 Vul het schema in: zet een kruisje bij de juiste periode. Sommige begrippen passen bij meer periodes.

	Middeleeuwen	16e eeuw	17e eeuw
Absolutisme			
Leenheer			
Mercantilisme			
Oostzeevaart			
Paus			
Reformatie			
Republiek			
Wetenschappelijke revolutie			
WIC			

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Onderzoek doen

HISTORISCH DENKEN

De Sontregisters

Leerdoelen
- Je kunt de drie w's in een onderzoeksvraag over een historisch onderwerp verwerken.
- Je kunt over een historisch onderwerp een beschrijvende, een verklarende en een vergelijkende vraag stellen.

Vaardigheid
- V1.1

Basis
- Paragraaf 2.1

In de Gouden Eeuw handelden kooplieden uit de Nederlandse Republiek veel met het Oostzeegebied. Om daar te komen moesten de Hollandse schepen door de Sont varen, een zeestraat bij Denemarken. Daar moesten ze aan de Denen tol (belasting) betalen. Bij elke doorvaart noteerden de Denen gegevens die zij belangrijk vonden: de naam van de schipper, zijn woonplaats, de haven van vertrek, de samenstelling van de lading en vanaf 1660 ook de bestemming.
In deze opdracht ga je over deze tolregisters onderzoeksvragen stellen.

	RICHTING OOSTZEEGEBIED			RICHTING AMSTERDAM	
Periode	*Zout*	*Haring*	*Geweven stoffen*	*Rogge*	*Tarwe*
1580-1589	122	12	8	193	21
1590-1599	142	43	23	301	36
1600-1609	178	78	61	352	34
1610-1619	223	81	126	434	50
1620-1629	251	68	295	333	56
1630-1639	136	55	314	236	59
1640-1649	221	74	318	403	142

Bron 1 In deze tabel staat informatie uit de Sontregisters. Je leest welke goederen met Hollandse schepen door de Sont zijn vervoerd. Geweven stoffen staan vermeld per duizend stuks, andere goederen in duizend lasten. 1 last is ongeveer 1.250 kg.

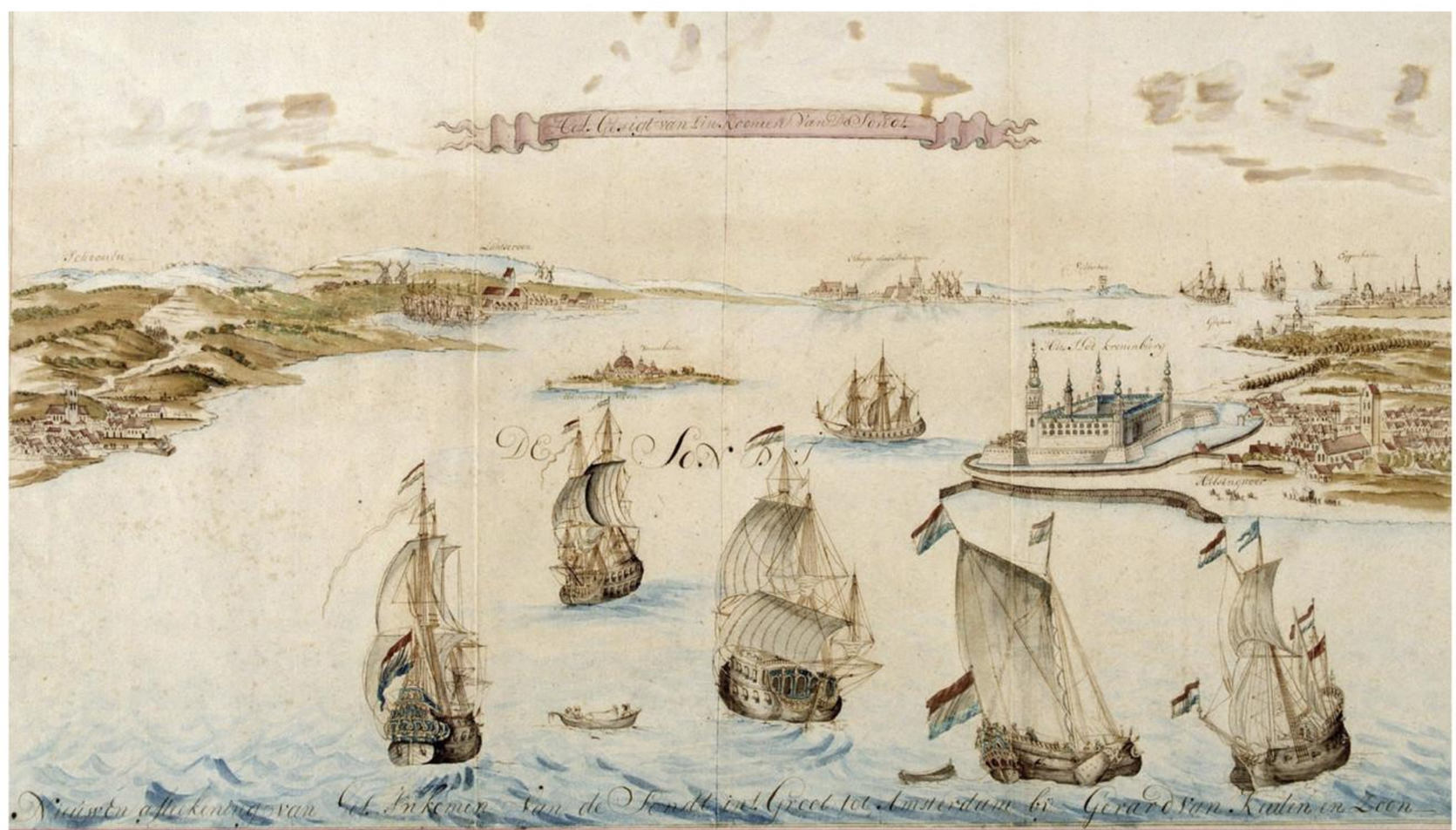

Bron 2 Hollandse schepen varen door de Sont. Deze zeestraat is op het smalste punt slechts 4,5 kilometer breed. Daar bouwde de Deense koning Erik VII rond 1420 een fort: kasteel Kronborg. Alle passerende schepen moesten de zogenoemde Sonttol betalen: een belasting op de inhoud van het schip. (Tekening van Gerard van Keulen, 1726.)

1 Gebruik V1.1. Een onderzoeksvraag maakt heel precies duidelijk wat je gaat onderzoeken. Welke vraag bakent je onderzoek het beste af?

- ◯ A Wat vervoerden schepen vroeger?
- ◯ B Wat vervoerden schepen naar het Oostzeegebied?
- ◯ C Wat vervoerden schepen vanuit Holland naar het Oostzeegebied tussen 1580 en 1649?
- ◯ D Wat vervoerden Hollandse schepen vanuit Holland naar het Oostzeegebied tussen 1580 en 1649?

2 **a** Een historicus heeft als onderzoeksvraag: 'Welke producten vervoerden Hollandse schippers van Holland naar het Oostzeegebied tussen 1580 en 1649?'
Waar vind je de drie w's in deze onderzoeksvraag? Noem de woorden waarmee de onderzoeker in deze vraag het 'wat of wie' heeft aangegeven. Doe daarna hetzelfde met 'wanneer' en 'waar'.

b Met een onderzoeksvraag maak je ook duidelijk wat je juist *niet* wilt onderzoeken. Een voorbeeld van 'wat of wie' is: dit onderzoek gaat *niet* over Zeeuwse schippers. Waarover gaat het onderzoek *niet*? Bedenk zelf een voorbeeld voor 'waar' en 'wanneer'.

3 **a** Maak de juiste combinaties.

A Waarmee verdienden handelaren uit de Republiek in de 17e eeuw het meeste geld: met de Oostzeevaart of met de VOC-reizen?	1 Beschrijvende vraag
B Waarom importeerde Holland in de 16e en 17e eeuw rogge en tarwe uit het Oostzeegebied?	2 Vergelijkende vraag
C Wat waren de belangrijkste producten die Hollandse schippers in het Oostzeegebied verkochten tussen 1580 en 1649?	3 Verklarende vraag

b Stel, een onderzoeker wil weten hoe het komt dat de Oostzeevaart in de 17e eeuw zo belangrijk was voor de Republiek. Wat voor soort onderzoeksvraag moet hij dan stellen? Leg je antwoord uit.

4 Gebruik bron 1.

a Stel, je onderzoeksvraag is: 'Nam de totale hoeveelheid rogge en tarwe die tussen 1580 en 1619 vanuit de Oostzee naar de Republiek werd vervoerd, toe of af?' Beantwoord de onderzoeksvraag met behulp van bron 1.

b Het antwoord bij a roept een nieuwe vraag op. Welke? Geef ook aan wat voor soort vraag dit is.

c Leg met behulp van vraag a en b uit dat het niet erg is dat onderzoek weer tot nieuwe vragen leidt, maar dat dit juist goed is.

5 **a** Gebruik bron 1. Bestudeer de gegevens nauwkeurig. Sommige cijfers roepen vragen op. Stel over opvallende gegevens in bron 1 twee verklarende vragen.

b Gebruik bron 2. Bedenk naar aanleiding van bron 2 een beschrijvende, verklarende of vergelijkende vraag.

Maak online steropdracht 6 voor extra uitdaging.

Machtige mannen

Leerdoelen
- Je kunt de drie w's in een onderzoeksvraag over een historisch onderwerp verwerken.
- Je kunt over een historisch onderwerp een beschrijvende, een verklarende en een vergelijkende vraag stellen.

Vaardigheid
- V1.1

Basis
- Paragraaf 2.3 en 2.4

In overheidsgebouwen als ministeries, rechtszalen en gemeentehuizen hangt vaak een staatsieportret van koning Willem-Alexander. Op zo'n portret draagt hij traditionele symbolen van koninklijke macht, zoals een hermelijnen mantel. Zo snapt iedereen dat hij koning is. In de 17e eeuw lieten machtige mannen ook portretten van zichzelf maken. In deze opdracht ga je het portret van de Franse koning Lodewijk XIV vergelijken met dat van raadpensionaris Johan de Witt. Je bedenkt welke onderzoeksvragen je bij deze portretten kunt stellen.

7 Stel, je doet onderzoek naar bron 3 en 4.

a Hieronder staat wat je wilt onderzoeken. Wat voor soort onderzoeksvraag moet je stellen? Kies uit: *beschrijvende* • *vergelijkende* • *verklarende*.

A Je wilt weten of bron 4 lijkt op andere portretten van Hollandse regenten uit dezelfde periode of dat het portret heel uitzonderlijk is. Dit is een ..... vraag.

B Je wilt weten om welke reden Lodewijk XIV opdracht heeft gegeven voor het maken van bron 3. Dit is een ..... vraag.

C Je wilt weten welke symbolen van macht verwerkt zijn in bron 3. Dit is een ..... vraag.

b Formuleer bij elk onderwerp in vraag a (A, B en C) een onderzoeksvraag. Let daarbij op de drie w's.

Bron 3 Een staatsieportret van de Franse koning Lodewijk XIV (1638-1715). Lodewijk draagt een hermelijnen mantel die is versierd met de Franse lelie, het symbool van het Franse koningshuis. Dit schilderij is 2,44 meter hoog en 1,97 meter breed; het is geschilderd door Hyacinthe Rigaud in 1701.

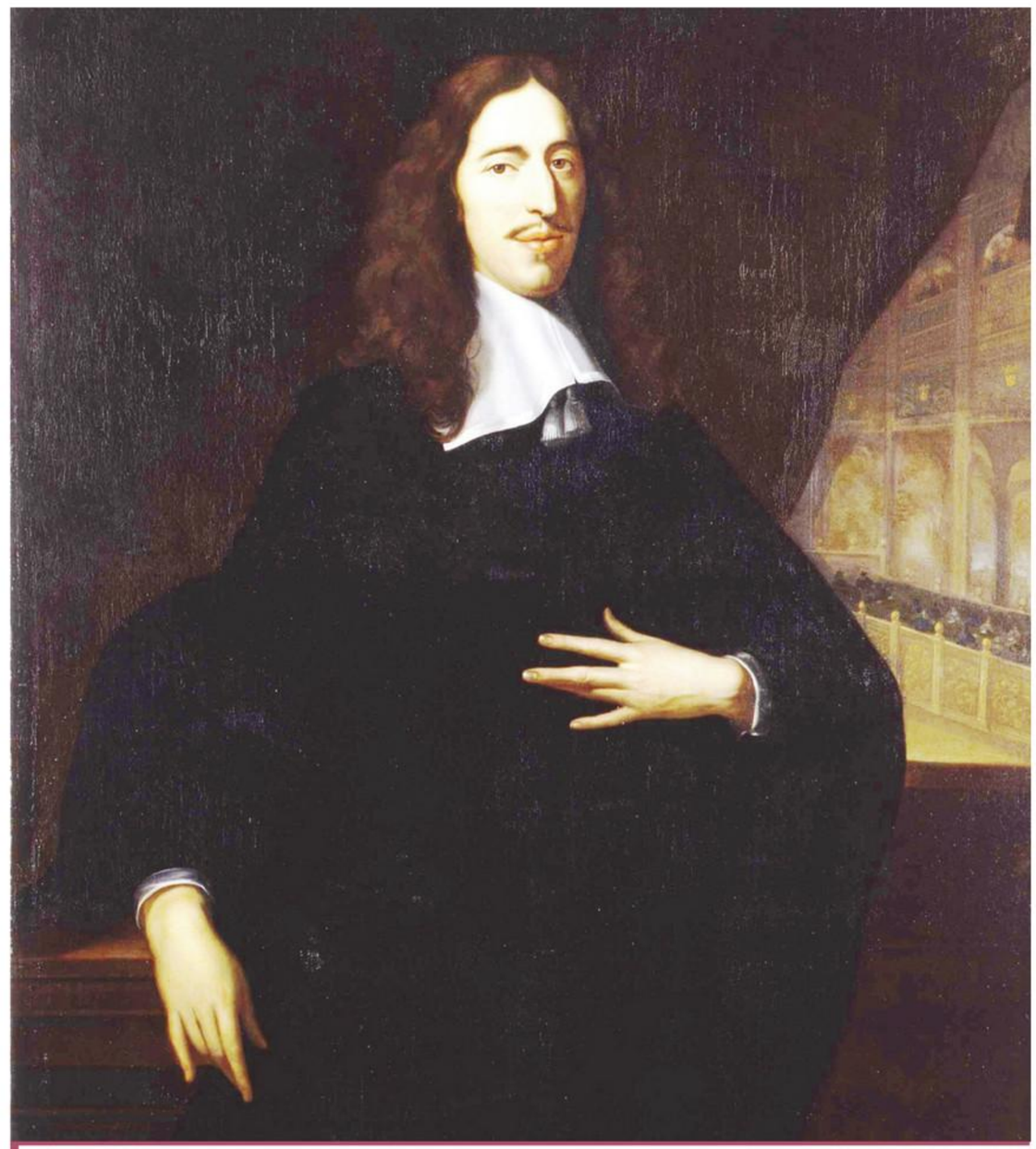

Bron 4 Een staatsieportret van Johan de Witt (1625-1672), geschilderd door Jan de Baen rond 1669. In dat jaar was De Witt al zestien jaar raadpensionaris van Holland. De zwarte kleding van De Witt straalde soberheid uit en liet zien dat De Witt betrouwbaar en serieus was. Het paste ook bij het protestantisme om niet al te luxueus te leven. Rechts op de achtergrond is de vergaderzaal van de Staten van Holland afgebeeld. Dit schilderij is 1,22 meter hoog en bijna 1 meter breed.

8 Gebruik bron 3.

- **a** Welke symbolen van macht heeft de schilder in dit portret verwerkt? Omcirkel zoveel mogelijk symbolen in bron 3 en schrijf erbij wat het is dat je ziet.
- **b** Bedenk met welk doel Lodewijk zich zo heeft laten afbeelden. Zeg in je antwoord iets over de bestuursvorm in Frankrijk.

9 Gebruik bron 4.

- **a** Welke functie had Johan de Witt en hoe laat de schilder dit zien in het portret?
- **b** Vergelijk de kleding van De Witt met de kleding van andere regenten die je in hoofdstuk 2 bent tegengekomen. Is zijn kleding uitzonderlijk of juist niet? Leg je antwoord uit.

10 Lodewijk XIV had veel meer macht in Frankrijk dan Johan de Witt in de Republiek.

- **a** Leg uit dat dit te maken had met de bestuursvorm in beide landen.
- **b** Stel, je wilt onderzoeken hoeveel macht Lodewijk XIV had. Vind je bron 3 dan een geschikte bron om te gebruiken? Leg je antwoord uit.

11 Je hebt heel nauwkeurig naar de portretten gekeken. Welke nieuwe vragen roept dit onderzoekje op?

- **a** Bedenk drie goede onderzoeksvragen over bron 3 of bron 4: één beschrijvende, één verklarende en één vergelijkende vraag.
- **b** Controleer of je bij vraag a aan de drie w's hebt gedacht. Schrijf voor één vraag op welke woorden uit jouw onderzoeksvraag het 'wat of wie' aangeven. Doe daarna hetzelfde met 'wanneer' en 'waar'.

Maak online steropdracht 12 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met een staafdiagram en redeneren

TOEPASSEN

Migratie toen en nu

Basis
- Paragraaf 2.2

Je vergelijkt migratie in de 17e eeuw met migratie in onze tijd. Daarvoor moet je wel de staafdiagrammen goed aflezen. In *Memo* leer je hoe dat moet. Wat valt je op?

1 Gebruik bron 1.

a Vul de juiste getallen in.
In 2008 was ..... % van de Amsterdammers in het buitenland geboren.
Tussen 1620 en 1650 was ..... % van de Amsterdammers in het buitenland geboren.

b Een staafdiagram is een middel om snel inzicht in cijfers te krijgen. Wat kun je op dit staafdiagram goed zien?
- ◯ A Hoe groot een bepaalde groep was in een bepaald jaar (in procenten).
- ◯ B Hoe groot een bepaalde groep was in een bepaalde periode (in absolute aantallen).
- ◯ C Of een bepaalde groep door de tijd heen groter of kleiner is geworden (in absolute aantallen).
- ◯ D Of een bepaalde groep door de tijd heen groter of kleiner is geworden (in procenten).

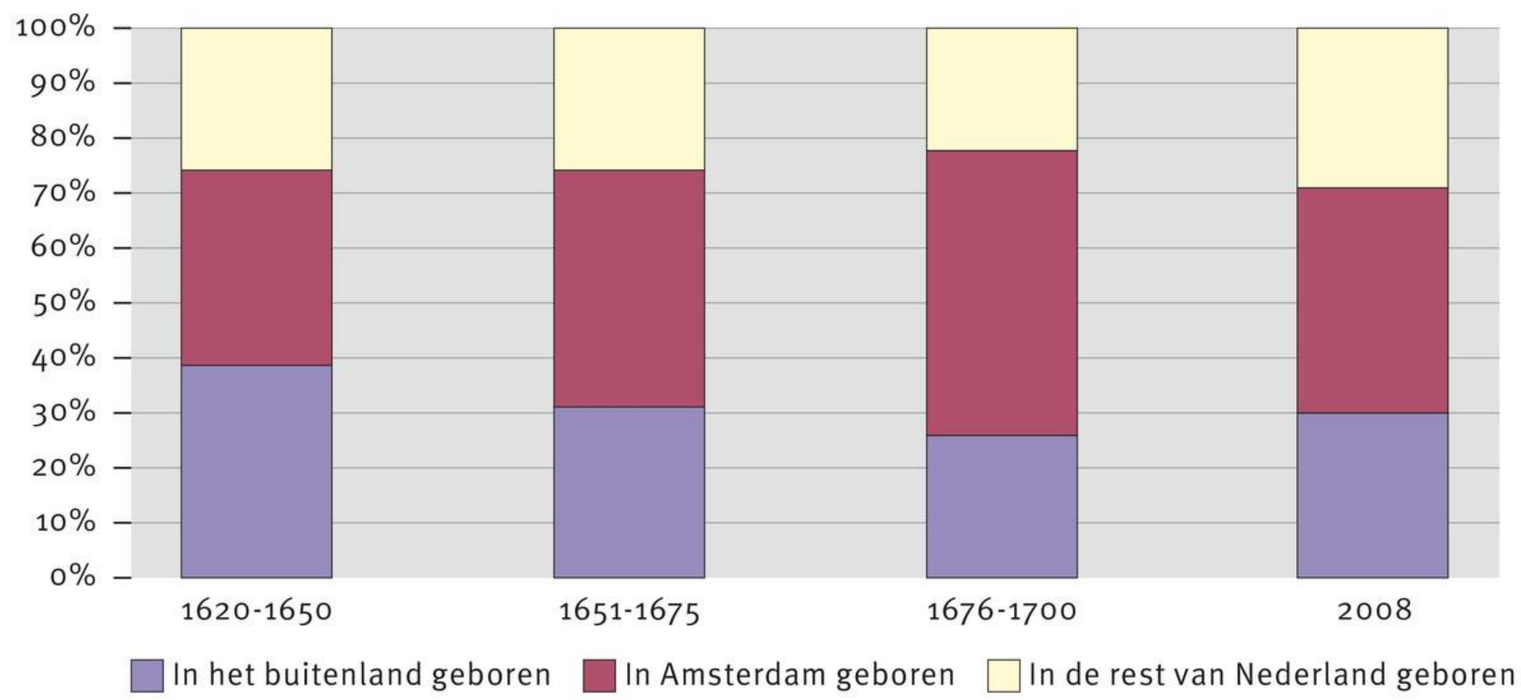

Bron 1 Dit staafdiagram laat de herkomst zien van de inwoners van Amsterdam in de 17e eeuw en in 2008.

2 Gebruik bron 1 en 2.

a Vul de juiste cijfers in.
In 1650 was ..... % van de bevolking van de Republiek daarbuiten geboren. Tussen 1651 en 1675 was ..... % van de Amsterdammers buiten de Republiek geboren.

b Bedenk een verklaring voor het verschil in de percentages buitenlandse migranten in de Republiek en in Amsterdam (vraag a).

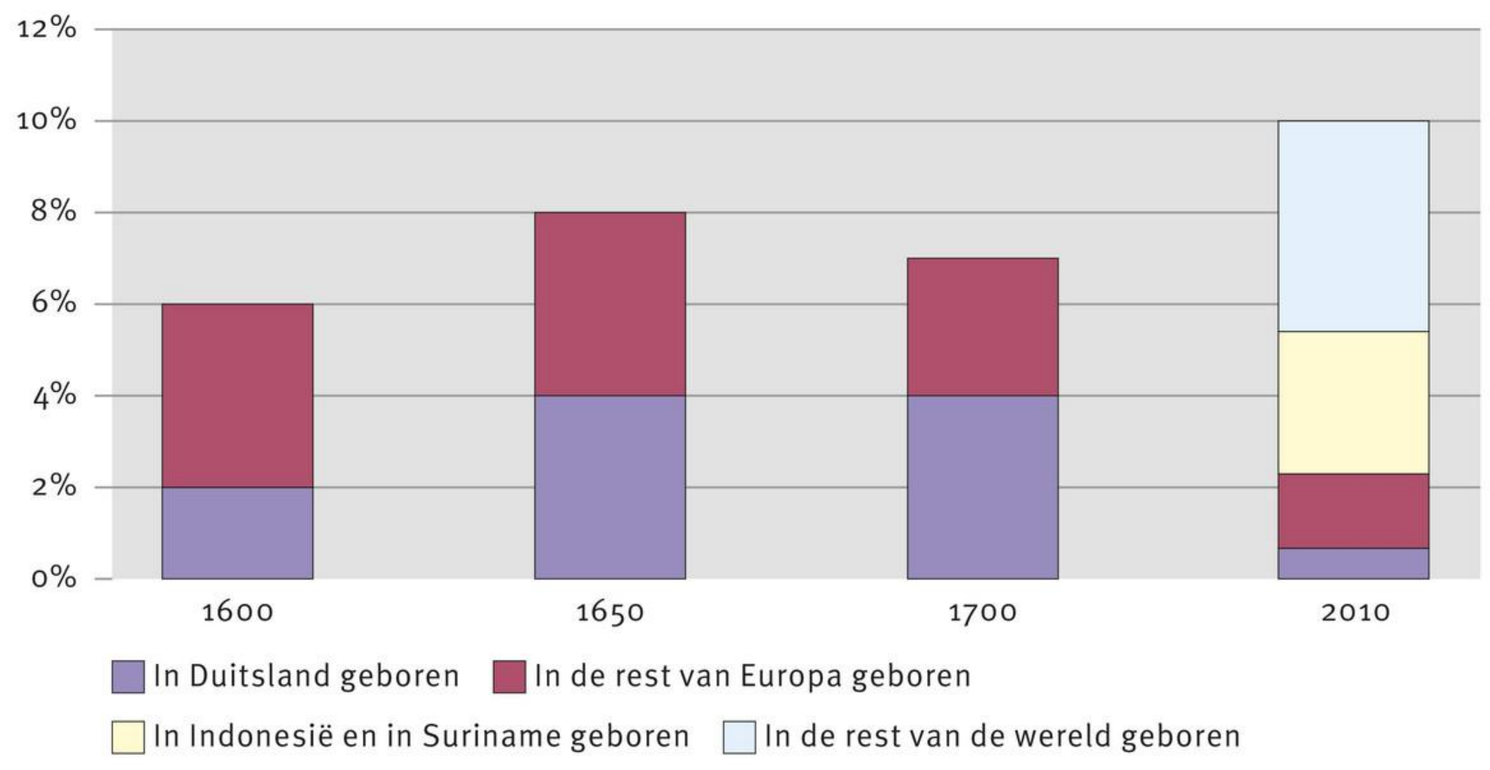

Bron 2 Dit staafdiagram laat de herkomst zien van migranten in de Republiek in de 17e eeuw en in Nederland in 2010.

3 Gebruik bron 2.

a Waren in 2010 procentueel meer of minder inwoners van Nederland in het buitenland geboren dan in 1650?

b Vergelijk het aantal migranten uit Duitsland in 1650 met het aantal in 2010. Bedenk een verklaring voor het verschil dat je ziet.

c Vergelijk de herkomst van migranten in de 17e eeuw en in de 21e eeuw. Welk belangrijk verschil zie je?

4 **a** Wat zijn tegenwoordig redenen voor mensen om naar Nederland te migreren? Bedenk er drie.

b Komen mensen nu om heel andere redenen naar Nederland dan in de 17e eeuw? Leg je antwoord uit.

Een beroemde vrouw

Basis
- Paragraaf 2.2 en 2.3

In deze opdracht ga je beargumenteren of een stelling klopt of niet. Met behulp van feiten en voorbeelden leg je je standpunt uit. Je oefent zo met redeneren.

5 Gebruik bron 3 en de leertekst van paragraaf 2.2 en 2.3.
Een stelling: 'Het leven van Maria Sybilla Merian was uitzonderlijk voor haar tijd.'

a Klopt deze stelling, als je kijkt naar het leven van Merian op economisch gebied? Maak de redenering kloppend.
Veel / *Weinig* vrouwen verdienden in de 17e eeuw geld door te werken. Merian verdiende *wel* / *niet* haar eigen geld. Ze was *daarom een* / *dus geen* uitzondering.

b Welk signaalwoord heb je in de redenering bij vraag a gebruikt?

c Beredeneer in hoeverre de stelling klopt, als je kijkt naar het leven van Merian op cultureel en sociaal gebied. Formuleer de argumenten op dezelfde wijze als bij vraag a. Gebruik telkens een signaalwoord en onderstreep dat.

Bron 3 Rond 1700 schilderde Maria Sybilla Merian (1647-1717) de gedaanteverwisseling van een vlinder, zoals ze die had waargenomen op cassaveplanten in Suriname.

Merian werd geboren in Duitsland. Vanaf 1685 woonde zij in de Republiek. Haar stiefvader was bloemenschilder. Hij merkte haar talent op en gaf haar zelf les. Als getrouwde vrouw gaf Merian schilderles en schilderde ze bloemstukken. In 1679 publiceerde ze een boek over rupsen. Ze had deze dieren goed bekeken, onder meer onder een microscoop. Lang was gedacht dat rupsen vanzelf uit afval en vuil ontstonden. Dat rupsen uit een ei komen en daarna een vlinder worden, was nog maar net bekend. Merian liet dat in haar boek heel precies zien. In 1699 vertrok ze naar Suriname en bestudeerde daar insecten. Haar kennis verkreeg ze onder andere van tot slaaf gemaakte mensen, die voor haar in de jungle naar insecten zochten. Terug in de Republiek maakte ze een boek over de Surinaamse natuur, dat goed verkocht. In 1717 stierf ze. Merian was toen heel bekend. Tsaar Peter de Grote kocht voor een flink bedrag een aantal van haar waterverfschilderingen.

7 Michiel de Ruyter

VERDIEPEN

Zie hier de held, de rechterhand van de Staten-Generaal,
De redder van het vervallen vaderland,
*die in één jaar twee grote koninkrijken**
*tot drie keer toe de trotse vlag deed strijken***.*
Hij was het roer van de vloot, zijn arm werd door God geleid,
door hem herleven de vrijheid en de vrede.

** namelijk: Frankrijk en Engeland*
*** op zee versloeg*

Dit lofdicht op admiraal Michiel de Ruyter (1607-1676) staat onder de gedenkprent (bron 1) die gemaakt is na zijn overwinningen in 1672 en 1673. Al tijdens zijn leven was Michiel de Ruyter een beroemdheid en werd hij gezien als een held.
De vraag is: waarom werd Michiel de Ruyter een held genoemd en wat betekent dat voor ons nu?

Bron 1 Deze prent is in 1673 gemaakt om admiraal Michiel de Ruyter te eren. (Prent van Hendrik Bary.)

Bron 2 Nederlandse schepen voeren (van rechts) de bochtige rivier de Theems op. Mariniers namen forten in (links) en staken schepen in brand. Afgezonken Engelse schepen blokkeerden de rivier, maar de Nederlandse schepen kwamen erlangs. (Schilderij van Willem Schellinks, 1668.)

Vóór 1665 veroverden de Engelsen een aantal Nederlandse handelsforten in Afrika en gebieden in Amerika; verder kaapten ze Nederlandse handelsschepen. Ook werd het voor Nederlandse kooplui moeilijker om goederen in Engeland te verkopen. Deze gebeurtenissen leidden tot oorlog.
Na een Engelse overwinning op zee versloeg De Ruyter de Engelsen in de Vierdaagse Zeeslag. Raadpensionaris Johan de Witt gaf De Ruyter vervolgens de opdracht om de verzwakte Engelse vloot te vernietigen. De Ruyter vond dit gevaarlijk: de Nederlandse schepen konden makkelijk vastlopen op zandbanken in de rivieren waar de vloot voor anker lag. De Engelse schepen werden bovendien beschermd door een fort en door een zware ketting, die dwars over de rivier lag. Toch voerde de Nederlandse vloot in 1667 een gewaagd plan uit. Zonder De Ruyter, die koorts had en pas twee dagen later zou volgen, voeren kleine schepen de rivieren op. Mariniers namen het fort in. Daarna voeren twee branders (brandende schepen) de ketting kapot. Dertien Engelse schepen werden tot zinken gebracht. Twee oorlogsschepen werden naar de Republiek gesleept.

Bron 3 Dit wapenschild sierde de achterkant van het Engelse schip Royal Charles dat in 1667 tijdens de Slag bij Chatham werd buitgemaakt. Het wapen is van de Engelse koning Karel (Charles) II. Tegenwoordig kun je het wapenschild bekijken in het Rijksmuseum.

Bron 4 Een beschrijving van het leven van Michiel de Ruyter.

Michiel de Ruyter wordt in 1607 geboren in Vlissingen. Als elfjarige wordt hij scheepsjongen op een handelsschip. Michiel klimt snel op tot stuurman en schipper. Hij vaart niet alleen in Europa, maar drijft ook handel in de koloniën in het Caraïbisch gebied. In 1652 breekt de Eerste Engelse Zeeoorlog uit. De Republiek breidt in allerijl de marine uit en roept De Ruyter op als onderbevelhebber. Hij behaalt zijn eerste overwinning en blijft bij de marine. Tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog – tussen 1665 en 1667 – behaalt hij opnieuw grote overwinningen. In 1665 verovert De Ruyter fort Elmina op de Engelsen, een fort dat door de WIC gebruikt werd voor slavenhandel. In 1666 verslaat De Ruyter de Engelse vloot in de Vierdaagse Zeeslag. Het hoogtepunt volgt in 1667 tijdens de Tocht naar Chatham (bron 2). In 1672-1673 houdt De Ruyter stand tijdens de Derde Engelse Zeeoorlog. In 1676 sterft De Ruyter aan verwondingen die hij opliep tijdens gevechten met de Franse vloot.

Bron 5 Een beschrijving van militaire vernieuwingen door Michiel de Ruyter.

Michiel de Ruyter veranderde de manier van vechten op zee radicaal. Ten eerste riep hij vóór een zeeslag alle schippers van de vloot bijeen en besprak hij een aanvalsplan. Ten tweede liet De Ruyter zijn schepen in twee linies (rijen) varen. Als een schip in moeilijkheden raakte, kon een schip uit de achterhoede te hulp schieten. Ten derde voerde De Ruyter het seinen met vlaggen in. Zo wist iedereen wat hij moest doen. Ten vierde trainde hij de schippers en matrozen in deze tactieken. Ten slotte richtte hij in 1665, samen met raadpensionaris Johan de Witt, het Korps Mariniers op. Dit waren soldaten die getraind werden voor het vechten op zee en die ook ingezet werden bij landingen.

1 **a** Gebruik de intro. Volgens het lofdicht was Michiel de Ruyter een held. Welke reden hiervoor staat in het gedicht?
b Gebruik bron 1. Hoe maakt de tekenaar van de prent duidelijk dat De Ruyter belangrijk was? Noem twee bronelementen.
c Gebruik zo nodig paragraaf 3. Om welke twee redenen viel Engeland in 1672 de Republiek aan?
d Leg uit waarom de overwinningen van De Ruyter in 1672 en 1673 zo belangrijk waren. Gebruik in je antwoord het woord ‘Rampjaar’.

2 Michiel de Ruyter is ook bekend vanwege zijn prestaties tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog.
a Gebruik bron 2. Om welke reden waren voor de Nederlandse handel zowel forten in Afrika als gebieden in Amerika van belang?
- ◯ A Vanwege de driehoekshandel.
- ◯ B Vanwege de handel van de VOC.
- ◯ C Vanwege de Oostzeevaart.
- ◯ D Vanwege het handelskapitalisme.

b Leg je antwoord bij a uit.
c Om welke reden investeerden de bestuurders van de Republiek al vóór 1665 in de oorlogsvloot?
d Gebruik bron 4. Noem drie overwinningen van De Ruyter tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog.

Een periode is een reeks van eeuwen die bij elkaar horen. Er zijn vijf perioden.
Dit zijn:

- de prehistorie (tot 3000 v.C.);
- de oudheid (3000 v.C.-500 n.C.);
- de middeleeuwen (500-1500);
- de vroegmoderne tijd (1500-1800);
- de moderne tijd (vanaf 1800).

V2.3 Dateren

Om de geschiedenis goed te kunnen begrijpen, is het belangrijk om te weten in welke volgorde dingen zijn gebeurd. Daarom bepaal je altijd zo precies mogelijk wanneer iets is gebeurd of wanneer een bron is gemaakt. Dat heet **dateren**. Een bron dateren doe je zo.

1. Onderzoek wat je weet over een bron. Is er een bronbijschrift of andere informatie over de maker en de herkomst van de bron? Bij bronnen in dit boek, in archieven en op websites van musea staat meestal uit welk jaar of uit welke periode een bron komt.
2. Als dat niet lukt, bekijk of lees de bron dan zorgvuldig. Kun je de bron koppelen aan een bepaalde gebeurtenis, een bepaalde persoon of een belangrijk historisch verschijnsel? Dan weet je dat de bron uit die tijd of uit een latere periode komt. Een schilderij van een stoommachine bijvoorbeeld komt uit de 19e eeuw of later, want voor die tijd waren er geen stoommachines.
3. Bepaal wat voor soort bron het is. Een foto is jonger dan een kleitablet met spijkerschrift.

Om bronnen te kunnen dateren heb je dus veel kennis van de geschiedenis nodig.

V2.4 Continuïteit en verandering

Als je gebeurtenissen in de juiste tijdsvolgorde zet, kun je zien of mensen dingen op een andere manier zijn gaan doen of op een andere manier zijn gaan denken. Je ziet dan welke veranderingen er in de loop van de tijd waren. Sommige dingen blijven juist langere tijd hetzelfde. Dan is er sprake van **continuïteit**.
Als je overzicht over de tijd hebt, wordt ook duidelijk of een verandering snel (in korte tijd) of langzaam (geleidelijk over vele jaren) verliep. Er is geen regel over wanneer we een verandering snel of langzaam noemen. De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw bijvoorbeeld nam duizenden jaren in beslag, maar omdat mensen al bijna 200.000 jaar als jagers-verzamelaars hadden geleefd, kun je toch zeggen dat die verandering snel verliep. Je moet dus altijd kunnen uitleggen waarom je een verandering snel of langzaam noemt.
Je kunt ook onderscheid maken tussen kleine en grote veranderingen. Je onderzoekt dan de gevolgen van die veranderingen. Kleine veranderingen hebben beperkte gevolgen: ze hebben weinig invloed op het leven van mensen of er zijn maar weinig mensen die er iets van merken. Grote veranderingen hebben wél grote invloed op het leven van veel mensen. Ook hier geldt dat er geen regel is wanneer je een verandering klein of groot noemt. Als je ouders besluiten naar Australië te verhuizen, betekent dat voor jou een grote verandering, maar voor de geschiedenis van Nederland zal jullie verhuizing weinig betekenis hebben. Als je het zo bekijkt, is het dus juist een heel kleine verandering. Je moet dus altijd kunnen uitleggen waarom je een verandering groot of klein vindt. Als er in korte tijd grote veranderingen zijn, spreken we van een **revolutie**.

V2.5 Continuïteit en verandering op verschillende gebieden

Je kunt voorbeelden van verandering of van continuïteit onderscheiden op verschillende gebieden. Belangrijke gebieden zijn:

- **politiek-bestuurlijk**: alles wat te maken heeft met de verdeling van macht, de organisatie van het bestuur, het denken over bestuur en het maken, uitvoeren en controleren van wetten en regels;

3 a Gebruik bron 2. Johan de Witt was een voorstander van de Tocht naar Chatham, Michiel de Ruyter was tegen deze tocht. Bedenk voor ieders standpunt een argument.
b Gebruik bron 5. De Ruyter was zelf niet bij het gevecht door een koortsaanval. Op welke manier was hij toch medeverantwoordelijk voor de succesvolle Tocht naar Chatham?
c Gebruik bron 3. Hoe is het wapenschild van de Royal Charles in Nederland terechtgekomen?
d Om welke reden werd het wapenschild bewaard, denk je?

4 Gebruik je antwoorden bij vraag 1 t/m 3.
a Om welke redenen zou je De Ruyter een held kunnen noemen? Vul het schema in onder aan deze bladzijde.
b Heb je ook informatie gelezen die iets afdoet aan de heldenstatus van De Ruyter? Leg je antwoord uit.

5 Michiel de Ruyter was een held voor veel mensen in de Republiek.
a Wie is tegenwoordig volgens jou een Nederlandse held?
◯ A Iemand die gestreden heeft voor de rechten van achtergestelde groepen, bijvoorbeeld van vrouwen of homoseksuelen.
◯ B Iemand die strijdt voor vrede tussen landen en zich inzet voor internationale samenwerking.
◯ C Iemand die uitzonderlijk goed gepresteerd heeft op sportief gebied, zoals de voetballer Johan Cruijff of de turner Epke Zonderland.
◯ D Iemand die zich als militair heeft ingezet, bijvoorbeeld op missies in oorlogsgebieden als Afghanistan of Mali.
◯ E Iemand die zich jarenlang als vrijwilliger heeft ingezet, bijvoorbeeld voor lokale sportclubs.
◯ F Iemand anders, zoals …
b Leg je antwoord bij a uit.
c Geef in je eigen woorden een definitie van een held.
d In Vlissingen staat sinds 1841 een standbeeld van De Ruyter.
Moet de Ruyter volgens jou nog steeds vereerd worden als belangrijke Nederlandse held? Leg je antwoord uit.

Op politiek-bestuurlijk gebied	
Op economisch gebied	
Op militair gebied	
Op persoonlijk gebied	

8 Een tuin als kunstwerk

CULTUUR

Nederlanders zitten graag in hun tuin of in een park om te genieten van de zon en van mooie planten of om gezellig te eten. Het groen van onze tuinen of parken doet ons denken aan de natuur. In de middeleeuwen en de renaissance waren tuinen vooral bedoeld om in te wandelen of om groenten en kruiden in te verbouwen, zoals in kloostertuinen gebeurde. De Franse koning Lodewijk XIV liet het paleis in Versailles verbouwen en daarbij grandioze tuinen aanleggen. De inrichting, de versieringen en de waterpartijen van de tuinen van Versailles oogstten veel bewondering in heel Europa. Veel vorsten wilden net zo'n tuin bij hun paleis.
De vraag is: welke betekenis hadden tuinen voor mensen in de 17e eeuw?

Bron 1 De Jardin Haut met het Lac des Suisses bij het paleis van Versailles. De paarden met ruiters, onder op het schilderij, rijden op het dak van de 'oranjerie'. In dat gebouw, een soort kas, stonden 1.000 sinaasappelbomen in potten. Op het schilderij spuiten alle fonteinen in de Jardin Haut. In werkelijkheid ging dat niet zo gemakkelijk. Het water voor de fonteinen moest opgepompt worden uit de rivier de Seine, die een stuk lager lag dan de tuinen, en via aquaducten en kanalen omhoog gebracht worden. De fonteinen konden nooit allemaal tegelijk werken. Als Lodewijk in de tuin wandelde, floten speciale fonteinmeesters naar elkaar, zodat zij de fonteinen op tijd konden aanzetten.

Bron 2 André Le Nôtre, tuinarchitect van Lodewijk XIV.

De tuinen van Versailles waren het werk van tuinarchitect André Le Nôtre. De tuinaanleg van Versailles was geen gemakkelijk karwei. Het terrein was moerassig en grote delen moesten eerst worden drooggelegd. Voor de fonteinen, kanalen, vijvers en watergrotten die hij wilde aanleggen, had Le Nôtre juist weer meer water nodig. Rondom het paleis werd alle begroeiing laag gehouden, om het majesteitelijke gebouw nog meer aanzien te geven en om geen detail verloren te laten gaan.
De stijl van de tuinaanleg van het paleis kreeg een speciale naam: Franse tuin. Le Nôtre, de bedenker en 'vader' van de nieuwe stijl, ontwierp vier regels waaraan de Franse tuin moest voldoen. De belangrijkste was: perfecte symmetrie. Alle planten, struiken en bomen, de terrassen, trappen en paden zijn tot in de kleinste details in twee- of meervoud aangelegd.

Bron 3 De Franse koning Lodewijk XIV (in de cirkel) leidde graag gasten door de tuinen van zijn paleis in Versailles.

Lodewijk XIV beschreef de rondwandeling in een boekje. Een fragment:

1. We verlaten het kasteel via de hal en komen op het terras. Daar staan we even stil om uit te kijken over de bloemperken, de waterpartijen en de fonteinen.
2. Daarna slaan we rechtsaf naar de 'hoogte van Latonne' en genieten we van het uitzicht, de hagedissen, de beelden, de koninklijke allee, de Apollo en het kanaal.
3. We slaan linksaf om naar de sfinxen te lopen. Daar houden we stil om de 'tuinen du midi' te bekijken. Daarna gaan we direct de heuvel op naar de oranjerie, vanwaar we de bloemperken zien en het 'meer des Suisses'.

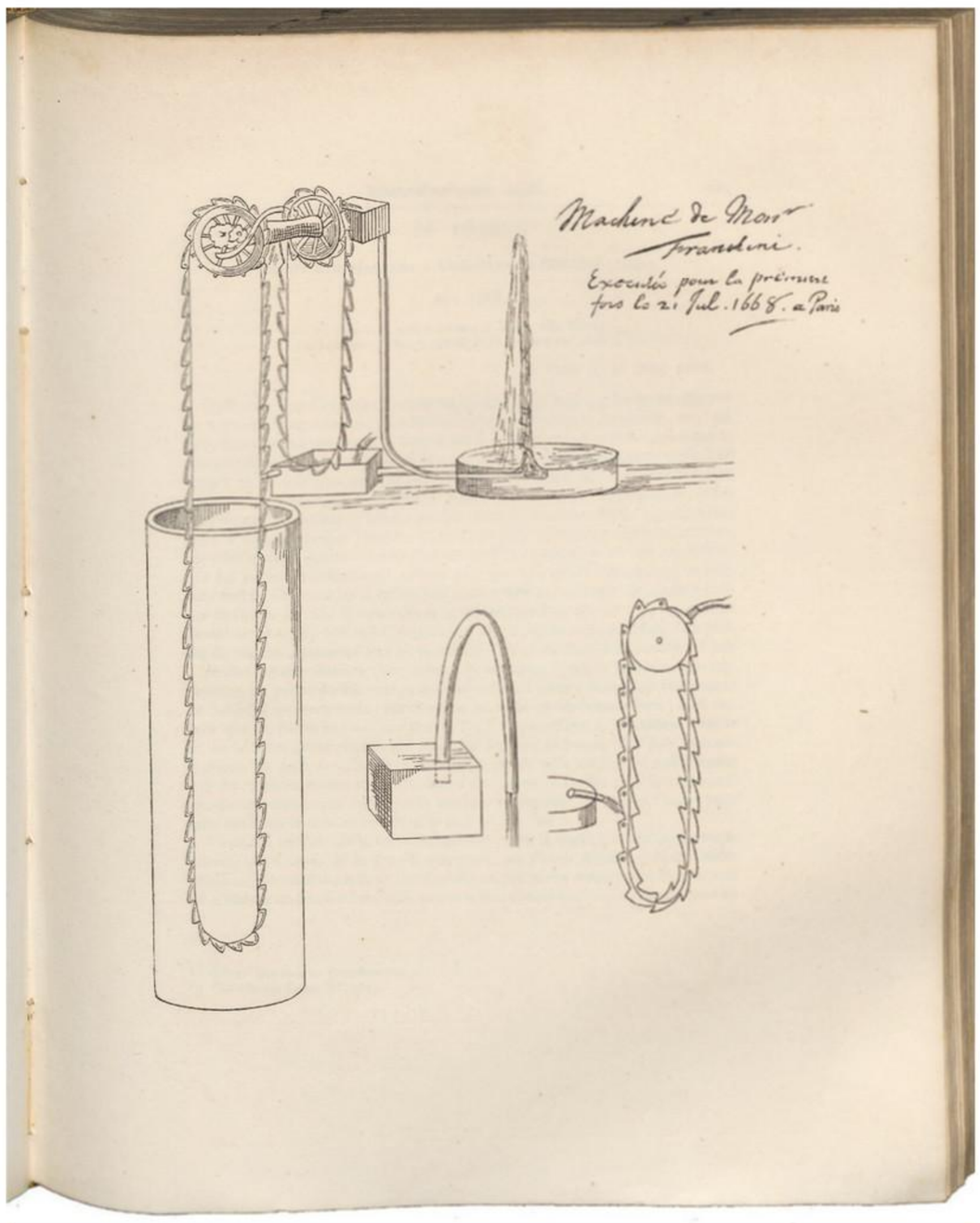

Bron 4 De Nederlandse wis- en natuurkundige Christiaan Huygens (1629-1695) was bevriend met Le Nôtre. Hij kreeg via hem kennis over de nieuwste technische ontwikkelingen bij tuinaanleg, zoals fonteinwerken. Via familierelaties van Huygens (zijn vader was secretaris van Willem III) kwam die informatie bij de stadhouder van de Republiek terecht. Dit is een tekening van een fonteinconstructie (januari 1668).

Bron 5 In het boek *Den Nederlandtsen hovenier* uit 1669 staan 17e-eeuwse ideeën over natuur en tuinen. De tuinarchitect van stadhouder Willem III, Jan van der Groen, schreef het boek.

Van der Groen geeft allerlei praktische tips voor het kweken en planten van bomen en bloemen. Ook schrijft hij over het verschil tussen tuinen en wilde natuur. Alhoewel de natuur door God is geschapen, is deze imperfect. Zij vertoont zich vaak 'wanschikkelyk', dat wil zeggen: zonder orde. Alleen met behulp van kunst (techniek) kan natuur, volgens Van der Groen, 'opgeschikt, opgepronkt, in goede orde, sierlijk en vermakelijk' gemaakt worden. Kunst verbetert natuur: zij kan onvruchtbaar land door bemesting vruchtbaar maken en wilde vruchten door enten geschikt maken voor consumptie.

1 Gebruik de introtekst.
- **a** Wat wil jij vooral in een tuin kunnen doen?
- **b** Hoe ziet jouw ideale tuin eruit? Noem minstens drie elementen.

2 Gebruik bron 3. Lodewijk leidde zijn gasten langs de mooiste plekken in zijn tuin.
Wat vond Lodewijk de moeite waard in zijn tuinen?
Maak de juiste combinaties.

A	Bloeiende planten	1	Bloemperken
B	Exotische planten	2	Oranjerie
C	Kunstvoorwerpen	3	Sfinxen
D	Technische hoogstandjes	4	Waterpartijen

3 Gebruik bron 2 en 5.
- **a** God schiep de natuur, volgens Jan van der Groen. Vond hij dat de mens aan de natuur mag sleutelen? Leg je antwoord uit.
- **b** Jan van der Groen achtte de mens tot veel in staat. Waaruit blijkt dat?
- **c** Volgens Jan van der Groen is de natuur vaak 'wanschikkelyk'. Leg uit dat in de tuinen van Versailles geen plek was voor een 'wilde of natuurlijke tuin'.
- **d** Zou André Le Nôtre het eens zijn met de ideeën van Jan van der Groen?

4 Gebruik bron 1 en 4. Een tuin in de 17e eeuw was niet alleen het werk van een tuinman.
- **a** Om welke reden waren bij de aanleg van tuinen in de 17e eeuw wetenschappers hard nodig?
- **b** Lodewijk XIV was dol op fonteinen. Met deze voorliefde was hij heel modern. Leg dit uit.
- **c** Hoe past de voorliefde van Lodewijk XIV bij de wetenschappelijke revolutie in de 17e eeuw?

5 Lodewijk wandelde graag in zijn tuinen en leidde er internationale gasten rond.
Wat was *geen* doel van zo'n rondleiding?
- ◯ A Hij vond lichaamsbeweging belangrijk, ook voor zijn gasten.
- ◯ B Hij wilde laten zien dat Frankrijk op technisch gebied vooropliep.
- ◯ C Hij wilde met zijn tuin zijn macht en rijkdom tonen.
- ◯ D Hij wilde zijn gasten wijzen op bijzondere planten en bloemen.

6 In paragraaf 4 heb je geleerd hoe Lodewijk XIV heerste over Frankrijk.
Hoe passen de tuinen van Versailles bij zijn manier van regeren?

7 Gebruik bron 1, 2, 4 en 6.
- **a** Vergelijk de tuinen van paleis Het Loo met die van Versailles. Noem drie overeenkomsten.
- **b** Willem III werd in 1672 tot stadhouder benoemd en in 1674 werd deze functie erfelijk verklaard. Men zegt dat hij toen nog meer van de tuinkunst ging houden dan daarvoor. Leg een verband tussen zijn groeiende voorliefde voor de tuinkunst en zijn positie.
- **c** Beredeneer wat veel regenten gevonden zouden hebben van paleis Het Loo en de betekenis die daarvan uitging.

8 In paragraaf 2 heb je gelezen over de drooglegging van de Beemster. Rijke Amsterdammers lieten daar buitenhuizen met prachtige tuinen aanleggen.
- **a** Leg uit dat de aanleg van de Beemster ook een soort overwinning was op de 'wanschikkelyke natuur'.
- **b** Hoe zou de tuin van zo'n buitenhuis in de Beemster eruit hebben gezien? Maak een schets. Houd bij je ontwerp rekening met de 17e-eeuwse opvatting over cultuur en natuur.

Bron 6 De Nederlandse stadhouder Willem III kocht in 1684 het middeleeuwse kasteel Het Loo, verbouwde het en liet prachtige tuinen aanleggen met talloze fonteinen, beeldhouwwerken en cascades (watervallen).

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Duitse stad Keulen sluit zich aan bij Frankrijk en Engeland en valt de Republiek aan.
B De Nederlandse stadhouder Willem III wordt in Engeland uitgeroepen tot koning.
C De VOC begint met haar reizen naar Azië en huurt daarvoor loonarbeiders in.
D In de Duitse stad Münster sluiten de Republiek en Spanje vrede met elkaar.
E Johan de Witt, de raadpensionaris van Holland, wordt door een boze menigte vermoord.
F Kort na de oprichting begint de WIC met de kaapvaart op de Atlantische Oceaan.
G Na de Spaanse verovering van Antwerpen komt migratie naar Hollandse steden op gang.

Oefenen van de leerstof

2 In dit hoofdstuk ben je drie heel verschillende manieren tegengekomen waarop in de 17e eeuw een land kon worden bestuurd. Beschrijf deze manieren kort en noem bij alle drie een voorbeeld van een land waarin deze manier werd toegepast.

3 Dit hoofdstuk gaat over de Gouden Eeuw van de Republiek.

a Leg uit waarom de meeste mensen vinden dat de Republiek in de 17e eeuw een succes was, op politiek, economisch en cultureel gebied.

b Welk begrip helpt je het best om dit succes van de Republiek in de 17e eeuw te verklaren?

- ◯ A Absolutisme.
- ◯ B Calvinisme.
- ◯ C Handelskapitalisme.
- ◯ D Mercantilisme.
- ◯ E Ontdekkingsreizen.
- ◯ F Slavenhandel.
- ◯ G Wetenschappelijke revolutie.

c Leg je antwoord bij b uit.

d De Gouden Eeuw had ook schaduwkanten. Noem er minstens vier.

e Zou je zelf graag in de Gouden Eeuw hebben geleefd? Leg je antwoord uit (in maximaal 100 woorden).

Oefenen van historisch denken

4 **a** In de volgende drie onderzoeksvragen ontbreekt steeds iets belangrijks. Maak de zinnen kloppend.

- Hoe vaak lazen mensen in Zutphen in de Statenbijbel, als ze er een in huis hadden?
  Hier ontbreekt: *wat of wie* / *wanneer* / *waar*.
- Hoeveel geld werd er in 1650 gegeven voor de armenzorg?
  Hier ontbreekt: *wat of wie* / *wanneer* / *waar*.
- Welke mening hadden de leden van het parlement in Engeland in 1648?
  Hier is het *wat of wie* / *wanneer* / *waar* onduidelijk.

b Stel, een onderzoeker heeft als vraag: hoeveel winst maakten Amsterdamse handelaren in de jaren 1640-1649 met handelswaar uit Oost-Indië?
Noem de woorden waarmee de onderzoeker 'wat of wie', 'wanneer' en 'waar' heeft aangegeven.

5 Maak de juiste combinaties.

A Hoeveel procent van de wevers die in 1590 in Haarlem woonden, was geboren buiten het gewest Holland?	1 Beschrijvende vraag
B Waarom stichtte de Russische tsaar Peter de Grote in 1703 een nieuwe stad aan de Oostzee?	2 Vergelijkende vraag
C Was de Franse edelman in de 17e eeuw gemiddeld rijker of minder rijk dan die in de 16e eeuw?	3 Verklarende vraag

6 Gebruik bron 1.

a Op de tekening zie je verschillende gebeurtenissen. Zet een cirkel en de juiste letter bij de volgende onderdelen.
- A Een plantage-eigenaar keurt iemand die hij wellicht wil kopen.
- B Een man drijft met een stok een groep mensen bijeen.
- C Een slaaf wacht tot zijn meester klaar is met kopen.

b Tekenaar Zacharias Wegener was als Duitser in dienst van de WIC. Waarom is dat niet vreemd?

c Beschrijf wat de slaven die hier te koop worden aangeboden, de laatste maanden hebben meegemaakt.

d Leg uit waarom er in Nieuw-Holland een slavenmarkt was. Gebruik het woord 'driehoekshandel' in je antwoord.

e Bedenk naar aanleiding van deze bron drie goede onderzoeksvragen: één beschrijvende, één verklarende en één vergelijkende vraag.

Bron 1 In 1630 veroverde de WIC een stuk van Brazilië op de Portugezen. De Nederlanders namen de Portugese kolonie over, compleet met suikerrietplantages, en noemden haar Nieuw-Holland. Zacharias Wagener was een Duitser in dienst van de WIC. Tijdens zijn verblijf in Brazilië maakte hij onder andere deze tekening van een slavenmarkt in Nieuw-Holland. In 1654 heroverden de Portugezen het gebied weer.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§2.1 Handel en nijverheid in de Republiek

- Ik kan uitleggen hoe de economie in Holland in de late middeleeuwen veranderde en waarom dat belangrijk was.
- Ik kan een beschrijving geven van de economie van de Republiek.
- Ik kan uitleggen hoe de economie van de Republiek onderdeel werd van de wereldeconomie en welke rol de VOC en de WIC daarbij hadden.
- Ik kan een verband leggen tussen de driehoekshandel, de slavenhandel en de plantageslavernij.

§2.2 Cultuur en samenleving in de Republiek

- Ik kan beschrijven hoe de samenleving in de Gouden Eeuw eruitzag.
- Ik kan met behulp van voorbeelden uitleggen wat kenmerkend was voor de cultuur van de Republiek.
- Ik kan uitleggen dat er in de 17e eeuw een wetenschappelijke revolutie was.

§2.3 Burgers aan de macht

- Ik kan uitleggen hoe de Republiek werd bestuurd en wat daar bijzonder aan was.
- Ik kan aan de hand van een voorbeeld uitleggen dat de stadhouder en de regenten soms verschillende belangen hadden.
- Ik kan uitleggen hoe de Gouden Eeuw tot een einde kwam.

§2.4 Vorsten met absolute macht

- Ik kan uitleggen hoe koningen sinds de late middeleeuwen meer macht probeerden te krijgen.
- Ik kan uitleggen wat absoluut bestuur is en hoe dat functioneerde in Frankrijk.
- Ik kan enkele gevolgen noemen van de invoering van absoluut bestuur in Rusland.
- Ik kan uitleggen waarom de Engelse koning geen absolute macht had.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan de drie w's in een onderzoeksvraag over een historisch onderwerp verwerken.
- Ik kan over een historisch onderwerp een beschrijvende, een verklarende en een vergelijkende vraag stellen.

Kenmerkende aspecten

- Ontstaan van handelskapitalisme en begin van een wereldeconomie
- Slavenarbeid op plantages
- Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland
- De wetenschappelijke revolutie
- Het streven van vorsten naar absolute macht

Jaartallen

1585	De Spanjaarden heroveren Antwerpen
1602	De VOC wordt opgericht
1621	De WIC wordt opgericht
1648	Vrede van Münster
1672	Rampjaar voor de Republiek

Begrippen

§2.1 Handel en nijverheid in de Republiek

Oostzeevaart
Handel tussen Nederland en het Oostzeegebied.

commerciële landbouw
Landbouw waarin boeren produceren voor de markt.

moedernegotie
De handel in hout en graan uit het Oostzeegebied, die het begin was van alle andere Nederlandse handelsactiviteiten en -successen.

handelskapitalisme
Een vorm van economie waarin het meeste geld wordt verdiend in de handel.

stapelmarkt
Plaats waar ingekochte producten worden opgeslagen om vandaaruit weer te worden verhandeld.

wereldeconomie
Een economie die zich over de hele wereld uitstrekt, doordat producten uit landen van de hele wereld worden verhandeld.

voorcompagnie
Handelsbedrijf dat vóór het ontstaan van de VOC in 1602 schepen naar Azië stuurde om specerijen te halen.

Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Handelsmaatschappij die in de Republiek als enige met Azië mocht handelen.

handelsmonopolie
Het recht om als enige handel te mogen drijven met een bepaald gebied.

West-Indische Compagnie (WIC)
Handelsmaatschappij die in de Republiek als enige met Amerika en West-Afrika mocht handelen.

driehoekshandel
De handel tussen Europa, West-Afrika en Amerika (op de kaart te zien als een driehoek).

plantageslavernij
Gedwongen arbeid door slaven op tropische landbouwbedrijven waar één product werd verbouwd.

§2.2 Cultuur en samenleving in de Republiek

Gouden Eeuw
De periode van grote welvaart en bloei in kunst, techniek en wetenschap in de Republiek (circa 1600-1700).

migratie
Verhuizing van het ene land naar het andere.

synode
Kerkvergadering.

verdraagzaamheid
Manier van omgaan met elkaar waarbij mensen accepteren dat andere mensen andere opvattingen en gebruiken hebben.

wetenschappelijke revolutie
Snelle ontwikkeling van de wetenschap, doordat wetenschappers niet meer afgingen op de Bijbel of auteurs uit de oudheid, maar zelf gingen observeren en redeneren.

Bijbelkritiek
Wetenschappelijk onderzoek naar teksten in de Bijbel.

§2.3 Burgers aan de macht

regent
Bestuurder van een stad of gewest in de Republiek, vaak afkomstig uit een rijke koopmansfamilie.

raadpensionaris van Holland
De hoogste ambtenaar van het gewest Holland; adviseerde de Staten-Generaal over buitenlandse politiek.

Rampjaar
Het jaar 1672, waarin de Republiek werd aangevallen door Engeland, Frankrijk en twee Duitse staatjes.

§2.4 Vorsten met absolute macht

absolutisme
Een vorm van bestuur waarbij de koning alle macht heeft.

mercantilisme
Een politiek waarbij de staat de eigen handel stimuleert door de export aan te moedigen en belasting te heffen op import.

parlement
Oorspronkelijk een vergadering van verschillende standen die de koning adviseerde; later uitgegroeid tot een echte volksvertegenwoordiging met wetgevende macht.

Begrippen historisch denken

beschrijvende vraag
Een onderzoeksvraag die is bedoeld om een beter beeld te krijgen van een gebeurtenis, verschijnsel of ontwikkeling uit het verleden.

verklarende vraag
Een onderzoeksvraag die is bedoeld om te achterhalen wat de oorzaken of gevolgen zijn van een gebeurtenis, verschijnsel of ontwikkeling uit het verleden.

vergelijkende vraag
Een onderzoeksvraag die is bedoeld om twee of meer gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen uit het verleden met elkaar te vergelijken.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

De tijd van pruiken en revoluties

3 Politieke revoluties

Oriëntatie

Bron 1 Franse prent uit 1789. De woorden op de steen betekenen 'belasting voor boeren, andere belastingen en herendiensten'. Het onderschrift van deze prent was: 'Vroeger werden de nuttigste mensen vertrapt.'

de Verlichting, een nieuwe manier van denken

1650 1700

- **sociaal**: alles wat te maken heeft met verschillen tussen groepen mensen in een samenleving en het denken hierover;
- **economisch**: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien en de manier waarop de opbrengst van het werk onderling wordt verdeeld;
- **cultureel**: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen en de manier waarop ze zich uiten, bijvoorbeeld in hun gewoontes en regels, geloof, kunst en wetenschap.

3 Oorzaken en gevolgen

Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

V3.1 Meerdere oorzaken en gevolgen

Een **oorzaak** verklaart waarom iets is gebeurd. Elke gebeurtenis of ontwikkeling zorgt op haar beurt weer voor veranderingen. Dat zijn **gevolgen**. Dat kun je je als volgt voorstellen:

Oorzaken		Gebeurtenis		Gevolgen
Je hebt niet geleerd voor een toets.	→	Je hebt een onvoldoende.	→	Je voelt je verdrietig.

Dat ziet er natuurlijk heel overzichtelijk uit. Maar meestal heeft een gebeurtenis meerdere oorzaken en meerdere gevolgen. Dat kun je je als volgt voorstellen:

Oorzaken		Gebeurtenis		Gevolgen
Je vindt het vak lastig.	→	Je hebt een onvoldoende.	→	Je voelt je verdrietig.
Je was ziek.	→		→	Je blijft zitten.
Je hebt niet geleerd voor de toets.	→		→	Je krijgt een onvoldoende op je rapport.

We maken het nog iets ingewikkelder. Je kunt ook **directe** en **indirecte oorzaken** en **gevolgen** onderscheiden. Een directe oorzaak leidt meteen tot de gebeurtenis. In dit geval: je hebt niet geleerd voor de toets. Een indirecte oorzaak leidt met een tussenstap tot de gebeurtenis. In dit geval: je hebt niet geleerd, omdat je ziek was en je het vak toch al zo lastig vindt. Dat ziet er dan zo uit:

Indirecte oorzaak		Directe oorzaak		Gebeurtenis
Je vindt het vak lastig.	→	Je hebt niet geleerd voor de toets.	→	Je hebt een onvoldoende.
Je was ziek.	→			

Je kunt op dezelfde manier directe en indirecte gevolgen onderscheiden. Een direct gevolg volgt meteen uit de gebeurtenis. Een indirect gevolg komt voort uit een ander gevolg van de gebeurtenis. Dat ziet er dan zo uit:

Gebeurtenis		Directe gevolgen		Indirect gevolg
Je hebt een onvoldoende.	→	Je voelt je verdrietig.		Je blijft zitten.
	→	Je krijgt een onvoldoende op je rapport.	→	

V3.2 Oorzaken en gevolgen op verschillende gebieden

Je kunt politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen onderscheiden. Een uitleg van deze woorden lees je bij V2.5.

Eind 18e eeuw was het onrustig in Europa. Veel mensen waren ontevreden over de oneerlijke verdeling van de macht in de samenleving. De maker van deze prent wil laten zien wat er niet goed was. De mannen op de steen verbeelden de geestelijkheid en de adel, de man onder de steen is een boer. Omdat boeren het voedsel verbouwden, waren ze heel belangrijk. Maar door hoge belastingen waren ze erg arm. Ook hadden ze niks te zeggen in het bestuur. Er was dus grote ongelijkheid. Volgens de tekenaar kon dat de adel en de geestelijkheid niets schelen. Ook schrijvers waren boos over dit soort ongelijkheid. Zij wilden de samenleving helemaal veranderen. Fransen en Nederlanders kwamen zelfs in opstand en voerden nieuwe vormen van bestuur in. In dit hoofdstuk over de periode 1700-1815 maak je kennis met de nieuwe, kritische manier van denken die voorafging aan deze veranderingen. Ook lees je over het verloop van deze politieke revoluties en over hun gevolgen voor Europa.

Bron 2 Europa in 1795.

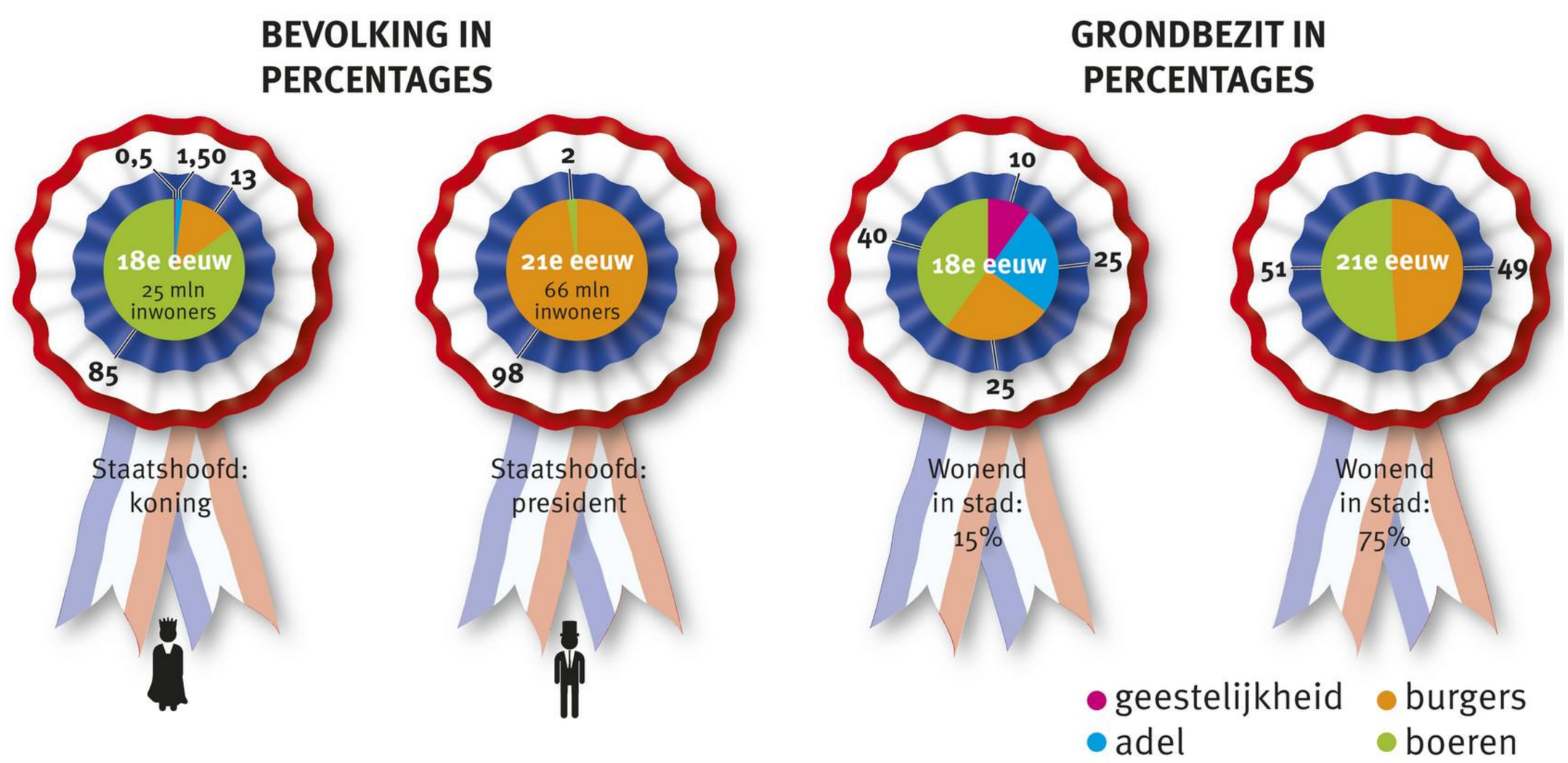

Bron 3 Bevolking en grondbezit in Frankrijk vlak voor 1789 en in Frankrijk nu.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de tekst in de oriëntatie.

a In het onderschrift spreekt de maker van bron 1 over de ‘nuttigste mensen’. Wie bedoelt hij daarmee? Leg je antwoord uit.

b Op de steen staat onder andere het woord ‘herendiensten’. Wat betekent dat woord?

- ◯ A Betaalde werkzaamheden die huursoldaten deden voor hun heer.
- ◯ B Extra hoge belastingen voor de allerrijkste heren in een land.
- ◯ C Hulp die arme boeren kregen van de kerk en de adel.
- ◯ D Werkzaamheden die boeren gratis voor hun heer moesten doen.

c Over welk onrecht gaat deze bron? Leg je antwoord uit.

d Bestaat dat onrecht volgens de maker van de bron in 1789 nog? Leg je antwoord uit.

e Een stelling: ‘Volgens de maker van deze bron is in de positie van Franse boeren sprake van continuïteit.’
Klopt deze stelling? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 2 en de tijdbalk.

a In 1795 waren er in Europa verschillende vormen van bestuur. Noem de twee belangrijkste en geef van allebei twee voorbeelden.

b Leg uit dat de bestuursvorm van Frankrijk sinds de 17e eeuw is veranderd.

c Bedenk wanneer deze verandering ongeveer heeft plaatsgevonden.

3 Gebruik bron 3. Deze bron gaat over Frankrijk in de tijd vlak voor 1789 en nu.
Welke zinnen kloppen?

- ☐ A Anders dan nu leefden de meeste Fransen in de 18e eeuw op het platteland.
- ☐ B Frankrijk was de hele 18e eeuw een republiek, net als nu.
- ☐ C In de 18e eeuw had de adel meer land in bezit dan de boeren.
- ☐ D In de 18e eeuw had een edelman gemiddeld meer land in bezit dan een boer.
- ☐ E In de 18e eeuw was de adel de kleinste sociale groep.
- ☐ F In onze tijd is het percentage boeren veel kleiner dan in de 18e eeuw.
- ☐ G In onze tijd wonen ongeveer 33 miljoen Fransen in een stad.

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij: ‘Politieke revoluties’.

1 De Verlichting

BASIS

Bron 1 Het planetarium in de woonkamer van Eise Eisinga uit 1781. Eisinga was een Friese ambachtsman met een bijzondere belangstelling voor sterrenkunde. Om de stand van planeten eenvoudig te kunnen berekenen, bouwde hij in het plafond van zijn huis een planetarium: een bewegend model van het zonnestelsel. In 1774 voorspelde een Friese dominee, Eelco Alta, dat de planeten spoedig uit hun baan zouden raken en dat de wereld zou vergaan, zoals in de Bijbel was aangekondigd. Met zijn planetarium kon Eisinga bewijzen dat Alta's voorspelling niet klopte. (Tekening uit onze tijd.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Zet in de bron een pijl bij de zon en leg uit waar in dit planetarium de planeten te vinden zijn.

b Maak de zinnen kloppend.
Eelco Alta geloofde als dominee in de *Bijbel* / *wetenschap*. Eise Eisinga maakte het planetarium, omdat hij het belangrijk vond *beroemd te worden* / *de wetenschappelijke waarheid te vinden* / *geld te verdienen* / *het geloof te verdedigen*.
Eisinga vond dat de Bijbel *wel een* / *geen* goede bron van kennis was over het heelal.

2 Gebruik bron 1.

a Welke eerdere ontwikkelingen passen bij de ideeën van Eise Eisinga?

- ☐ A De agrarische revolutie.
- ☐ B De Reformatie.
- ☐ C De wetenschappelijke revolutie.
- ☐ D Het humanisme.
- ☐ E Het monotheïsme.

b Leg je antwoord bij a uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt een beschrijving geven van de standensamenleving in het ancien régime.
- Je kunt uitleggen dat de Verlichting een nieuwe manier van denken was.
- Je kunt met enkele voorbeelden uitleggen dat verlichte denkers nieuwe ideeën hadden over goed bestuur.
- Je kunt uitleggen dat de Verlichting belangrijk was voor het ontstaan van de Verenigde Staten.

Bron 2 Franse prent uit de 18e eeuw. Je ziet een boer op zijn boerderij. Rechtsboven staat 'Geboren om te zwoegen'. Het bijschrift bij de haan op zijn hoed luidt 'plattelandswekker'. In het huisje op de achtergrond moet de boer zijn belasting betalen. Op het huisje staat 'Plattelandsbewoners zijn er om belasting te betalen'.

De standensamenleving

Al sinds de middeleeuwen was er in Frankrijk een **standensamenleving**. De maatschappij was ingedeeld in groepen (standen), met elk zijn eigen plaats en taken. Je geboorte bepaalde de stand waartoe je behoorde. Er waren drie standen:

1 de geestelijkheid, die moest bidden voor iedereen;
2 de adel, die het land verdedigde en de koning hielp bij het bestuur;
3 de derde stand, die zorgde voor voedsel en andere zaken.

Geestelijken en edelen vormden een kleine groep, maar zij bekleedden bijna alle belangrijke functies in de kerk, het leger en het bestuur. Ook bezaten zij een groot deel van de grond. Ten slotte hadden zij allerlei **privileges** (voorrechten). Zo hoefden zij geen belasting te betalen. Zo'n situatie, waarin de koning absolute macht heeft en de hoogste standen allerlei voorrechten hebben, is later het **ancien régime** genoemd (Frans voor: het bestuur van vroeger).

Veruit de meeste Fransen (98%) hoorden bij de derde stand, die wel belasting moest betalen. De bovenste laag hiervan, de **bourgeoisie**, woonde in de steden en bestond uit rijke burgers (kooplieden, rechters en bankiers). Daaronder zat een groep met ambachtslieden en winkeliers. De onderste en grootste laag bestond uit arme loonarbeiders in de steden en boeren op het platteland. Zij moesten hard werken. Veel boeren bezaten een klein stukje land of pachtten (huurden) land. Na betaling van pacht en belastingen bleef er voor hen weinig over. Bovendien moesten veel boeren één of meer dagen per week gratis voor hun landheer werken (herendiensten).

In de 18e eeuw was de derde stand ontevreden over de standensamenleving. De boeren waren erg arm. En de rijke stedelingen, die de belastingen wel konden betalen, vonden het oneerlijk dat ze niets te vertellen hadden in het bestuur.

Bron 3 Het scheikundig laboratorium van het echtpaar Lavoisier, ca. 1770. Antoine Laurent Lavoisier (tweede van rechts) was een van de grondleggers van de scheikunde en een echte verlichte denker. Door middel van systematische proefnemingen onderzocht hij onder meer de menselijke ademhaling. Daarom draagt de tweede man van links een kap, zodat te controleren is wat hij in- en uitademt. Marie-Anne Lavoisier (rechts) was ook scheikundige. Zij schreef de uitkomsten van de experimenten heel precies op en maakte er tekeningen van, waaronder deze.

Verlicht denken

Tijdens de wetenschappelijke revolutie in de 17e eeuw hadden logisch nadenken en het doen van experimenten gezorgd voor nieuwe kennis. Vanaf circa 1650 leidde dat tot meer vertrouwen in het menselijk verstand. Dankzij de rede ('ratio' in het Latijn) zouden mensen de wereld om hen heen steeds beter begrijpen. En wie door logisch of **rationeel denken** de wereld beter begreep ('verlicht' was), kon de wereld ook verbeteren.

Een voorbeeld was de manier waarop mensen naar natuurrampen keken. Eeuwenlang waren die gezien als een straf van God. Wetenschappers vonden dat maar bijgeloof. Zij hadden logische verklaringen voor onweer en andere natuurverschijnselen. Daardoor konden zij ook technische oplossingen bedenken (zoals een bliksemafleider).

Deze manier van denken, waarbij mensen met behulp van het menselijk verstand de wereld hoopten te verbeteren, noemen we de **Verlichting**. Verlichte denkers vonden dat je niet klakkeloos moest doen wat gebruikelijk was: je moest steeds kritisch nadenken. Wat de koning of de kerk vertelde, was niet per se waar. Daarom vonden ze onderwijs en discussie erg belangrijk. Ook waren ze voor religieuze **tolerantie** (verdraagzaamheid). Kerken geloofden wel dat hun geloof het enige juiste was, maar konden dat niet wetenschappelijk bewijzen. Verlichte denkers vonden daarom dat iedereen vrij moest zijn om te geloven wat hij wilde.

Bron 4 Afbeelding uit een boek van de Zwitsers-Franse denker Jean-Jacques Rousseau. Hij vond dat het volk de macht moest hebben. De tekenaar heeft dat idee in beeld gebracht. In het midden staat Rousseau. Hij wijst de koning (links) op het volk (rechts) dat zichzelf regeert. Op de zuil staat 'Macht is niet hetzelfde als recht'. (Prent van Jean Claude Naigeon, eind 18e eeuw.)

Nieuwe ideeën over goed bestuur

Verlichte denkers dachten ook na over de samenleving. In heel Europa hadden zij kritiek op de standensamenleving en het absolutisme. Zij vonden dat alle mensen van nature bepaalde rechten hadden, zoals het recht op bezit en vrijheid. Zulke rechten noemden ze **natuurrechten**. Niemand mocht het bezit en de vrijheid van anderen aantasten, zoals in het Franse ancien régime gebeurde.

Verlichte denkers waren het er niet over eens hoe je deze ongelijkheid het beste kon oplossen. Sommigen waren heel radicaal, zoals de Zwitsers-Franse denker Jean-Jacques Rousseau. Hij wilde democratie: niet de koning, maar het volk moest de absolute macht hebben.

Anderen dachten vooral na over het voorkomen van machtsmisbruik door het bestuur. De Fransman Charles de Montesquieu stelde een **scheiding van de machten** voor, die hij de **trias politica** noemde. De macht moest in drieën worden verdeeld.

1. Een vergadering van vertegenwoordigers van het volk maakt de wetten (wetgevende macht).
2. De koning en de regering voeren de wetten uit (uitvoerende macht).
3. Rechters geven straffen als burgers, koning of regering zich niet aan de wetten houden (rechtsprekende macht).

Absolute vorsten in Europa waren niet blij met de nieuwe, verlichte ideeën. Ze verboden boeken met kritiek op het bestuur of de kerk. Vooral in Frankrijk was deze **censuur** streng. Toch konden koningen en de kerk de verspreiding van de verlichte ideeën niet stoppen. In koffiehuizen en huiskamers van rijke mensen ('salons') kwamen burgers en geleerden bijeen om te discussiëren. In tijdschriften en kranten verschenen kritische artikelen. Op die manier ontstond een **publiek debat**: velen in de samenleving praatten mee. De mening van de koning en de kerk was niet langer allesbepalend.

Bron 5 De ontwikkeling van de Verenigde Staten van Amerika, 1776-1853.

Revolutie in Noord-Amerika

De politieke ideeën van verlichte denkers kregen veel aanhang. Dat gebeurde niet alleen in Frankrijk, maar ook in de Britse koloniën in Noord-Amerika. Deze dertien koloniën werden bestuurd vanuit Groot-Brittannië, door de koning en het Britse parlement. De bewoners van de koloniën hadden geen enkele inspraak, maar moesten wel belasting betalen. Dat vonden ze onrechtvaardig en vanaf 1765 kwamen ze daartegen in opstand. We noemen deze opstand de **Amerikaanse Revolutie**.

Groot-Brittannië probeerde de protesten met militair geweld te onderdrukken. Dat leidde in 1775 tot een echte oorlog, met legers aan beide kanten. In 1776 besloten de kolonisten hun gebieden voortaan zelf te besturen. Deze **onafhankelijkheidsverklaring** was het begin van de **Verenigde Staten van Amerika**. Dit nieuwe land begon als een samenwerkingsverband van dertien staten aan de Amerikaanse oostkust. Later zijn daar nog 37 staten bij gekomen.

In 1783 wisten de Amerikanen de Britten definitief te verslaan. De Verenigde Staten werden een **federatie**: een samenwerkingsverband van staten die hun eigen bestuur hadden, maar sommige taken overlieten aan een bestuur voor alle staten samen. Aan het hoofd van de federatie kwam een **president** te staan, die werd gekozen door het volk. De Amerikanen wilden voorkomen dat deze president als een absolute vorst zou gaan regeren. Daarom namen ze Montesquieus idee van de trias politica over. De president kreeg alleen het recht om wetten uit te voeren (uitvoerende macht). Die wetten werden vastgesteld door een gekozen volksvertegenwoordiging (de wetgevende macht). En alleen rechters mochten rechtspreken. In 1787 legden de Amerikanen in een grondwet vast hoe het land zou worden bestuurd.

Zodoende werden de Verenigde Staten het eerste land dat werd bestuurd volgens de ideeën van verlichte denkers. De stichters van de Verenigde Staten waren tegen de monarchie, tegen het absolutisme en voor democratie.

Maar helemaal democratisch was dit nieuwe land niet. Vrouwen en arme mannen hadden geen stemrecht. Bovendien leefden er in de Verenigde Staten veel mensen van Afrikaanse oorsprong die tot slaaf waren gemaakt. Deze mensen waren al helemaal rechteloos. Dat de Verenigde Staten niet echt democratisch waren, komt doordat eind 18e eeuw verschillend werd gedacht over de vraag wie wel een echte burger was en wie niet. Veel verlichte denkers vonden dat vrouwen, armen en slaven geen stemrecht moesten hebben, omdat ze minder belangrijk zouden zijn voor de samenleving.

3 **a** Maak een schema van de Franse standensamenleving. Teken een piramide met drie lagen. Schrijf daar de namen van de standen in.
b Zet ook het woord 'bourgeoisie' op de juiste plek in de piramide.
c Verdeel de derde stand met stippellijnen in drie lagen. Zet de volgende personen in je schema: *ambachtsman* • *bankier* • *bisschop* • *boer* • *graaf* • *hertog* • *loonarbeider* • *priester* • *winkelier*.

4 Gebruik bron 2.
a Op het huisje staat 'Plattelandsbewoners zijn er om belasting te betalen'. Leg uit waarom dit past bij de Franse standenmaatschappij.
b De maker van deze prent vindt de uitspraak op het huisje onrechtvaardig. Waar kun je dat aan zien? Noem in je antwoord minstens twee onderdelen van de bron.
c Franse boeren moesten belasting betalen. Noem twee andere redenen waarom Franse boeren arm waren.

5 **a** Had een rijke koopman in het ancien régime privileges? Leg je antwoord uit.
b Waarom waren veel rijke koopmannen ontevreden over het ancien régime?

Bron 6 In het voorjaar van 1789 (vóór het uitbreken van de Revolutie) stelde de derde stand in de Franse stad Versailles een 'klaagbrief' op. Daarin deden ze 118 voorstellen om de Franse samenleving te verbeteren. Enkele daarvan zijn hier vertaald.

Artikel 1. De macht om wetten te maken berust bij de koning en het volk.
Artikel 2. Omdat het volk te groot is om dit recht zelf uit te oefenen, heeft het zijn vertrouwen gegeven aan vertegenwoordigers die vrij zijn gekozen uit alle standen van de bevolking. Deze vertegenwoordigers vormen de Nationale Vergadering*.
Artikel 3. Alleen als wetten zijn opgesteld door de Nationale Vergadering en daarna zijn goedgekeurd door de koning, moeten de Fransen ze erkennen als wetten van het koninkrijk.
[...]
Artikel 21. Alleen belastingen die zijn goedgekeurd door de volksvertegenwoordigers én de koning, zijn wettelijk.
Artikel 22. In belastingzaken moeten alle Fransen [...] op dezelfde manier worden behandeld.
[...]
Artikel 66. [De volgende belastingen moeten worden afgeschaft:] de boerenbelasting, de zoutbelasting, de herendiensten, de belasting op leer, de belasting op het houden van markten [enzovoort]. Ze moeten worden vervangen door andere belastingen, die minder ingewikkeld zijn en eenvoudiger te innen, en die eerlijk zijn voor alle groepen en standen in de samenleving, zonder uitzondering.

* Een soort volksvertegenwoordiging.

6 Gebruik bron 6.

a Waarover klagen de schrijvers van de brief vooral? Noem twee zaken.

b Uit de brief blijkt dat deze burgers tegen het absolutisme zijn. Leg uit waar je dat leest.

c Leg uit dat deze burgers niet alle onderdelen van het ancien régime willen afschaffen.

7 Deze vraag gaat over de Verlichting.
Wat past bij een traditionele manier van denken en wat bij een verlichte manier van denken? Vul het schema in. Kies uit: *alles staat ter discussie • de mens kan de wereld verbeteren • de wereld is niet te verbeteren • gehoorzamen aan koning en kerk • geloof staat centraal • rationeel denken • vertrouwen op traditie • wetenschappelijke kennis staat centraal.*

Traditionele manier van denken	Verlichte manier van denken

8 Gebruik bron 1.
Past het planetarium van Eise Eisinga bij de Verlichting? Leg je antwoord uit.

9 In 1782 publiceerden twee Nederlandse schrijfsters, Betje Wolff en Aagje Deken, de roman *Sara Burgerhart*. Het boek is een pleidooi voor meer zelfstandigheid van vrouwen: ze moeten over alles kunnen meepraten en meedenken, en zelf keuzes kunnen maken – bijvoorbeeld over met wie ze trouwen.
Past deze roman bij de Verlichting? Leg je antwoord uit.

10 **a** Verplaats je in een 18e-eeuwse paus. Bedenk wat hij zou vinden van de manier waarop verlichte denkers dachten over het geloof.

b Verlichte denkers vonden religieuze tolerantie heel belangrijk. Bedenk hoe een tolerante denker zou omgaan met de mening van de paus uit vraag a.

11 **a** Vul de juiste begrippen in.
Aanhangers van de Verlichting vonden dat alle mensen ..... hadden, zoals het recht op vrijheid en bezit. Ze maakten daarom bezwaar tegen de ..... die de Franse adel had ten tijde van het ..... . Verlichte denkers waren niet altijd tegen het koningschap, maar een koning mocht geen ..... hebben. In sommige landen waren boeken van verlichte denkers verboden. Daar was sprake van ..... .

b Gebruik ook hoofdstuk 2. Hugo de Groot kun je zien als een vroege verlichte denker. Leg dat uit.

4

Je inleven

Hoe kun je mensen uit het verleden beter begrijpen?

V4.1 Andere kennis

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, dan moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger niet dezelfde kennis hadden als wij nu. Vroeger wisten mensen bijvoorbeeld niet waardoor overstromingen of besmettelijke ziektes werden veroorzaakt. Daarom gingen zij daar heel anders mee om dan wij nu.

V4.2 Andere normen en waarden

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger andere **normen** en **waarden** hadden. Daardoor vonden mensen vroeger soms dingen heel gewoon die wij nu onbegrijpelijk of verkeerd vinden.
Met waarden bedoelen we zaken die mensen belangrijk vinden in hun leven, bijvoorbeeld behulpzaamheid, eerlijkheid of een goed christen zijn.
Met normen bedoelen we regels waaraan leden van een samenleving zich moeten houden, zoals geschreven en ongeschreven wetten en vaste gebruiken. Voorbeelden van normen zijn: ‘afval gooi je in de prullenbak’ en ‘diefstal is verboden’.

V4.3 Standplaatsgebondenheid

Een docent is tevreden over zijn les: leerlingen hebben 20 minuten geluisterd en daarna 30 minuten lang muisstil gewerkt. Een leerling ziet dat anders: hij heeft veel gedaan, maar vond de les ook erg saai. De docent en de leerling vertellen na afloop dus niet hetzelfde verhaal over de les. Dat komt doordat zij niet dezelfde dingen belangrijk vinden. Zo was het ook in het verleden. Over dezelfde gebeurtenis vertelden verschillende mensen een ander verhaal. Een voorbeeld: toen de Spanjaarden de stad Antwerpen veroverden, waren zij daar zelf vermoedelijk blij mee, maar de inwoners van Antwerpen waarschijnlijk niet.
Hoe iemand een gebeurtenis of ontwikkeling ervaart en beoordeelt, is afhankelijk van iemands overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen. Daarmee bedoelen we dingen als iemands leeftijd, nationaliteit, geloof, beroep, sekse, rijkdom en karakter, maar ook de kennis (V4.1) en normen en waarden (V4.2) die iemand heeft. Het denken en doen van mensen wordt dus beïnvloed door hun overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen. Dit noemen we **standplaatsgebondenheid**.
Als je een bron onderzoekt, moet je je altijd afvragen wat de overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen van de maker van de bron zijn geweest. In het bronbijschrift lees je vaak wie de bron heeft gemaakt, wanneer de bron is gemaakt en soms ook in welke omstandigheden de bron is gemaakt. Samen met je kennis van de geschiedenis kan dat je helpen om de informatie in de bron beter te begrijpen. Als je bijvoorbeeld een brief leest over de verovering van Antwerpen, maakt het immers nogal een verschil of die is geschreven door een Spaanse soldaat of door een Antwerpenaar.
Het is belangrijk te beseffen dat je standplaats in de loop van de tijd kan veranderen, doordat je persoonlijke eigenschappen veranderen: je wordt ouder, leert iets nieuws, verandert van beroep of geloof, of verhuist naar een ander land. Daardoor kun je anders tegen dingen aan gaan kijken.
Ook is het belangrijk te beseffen dat standplaats niet alles zegt. Waarschijnlijk waren de *meeste* Antwerpenaren boos over de Spaanse verovering van hun stad. Maar vermoedelijk waren er *ook* Antwerpenaren die vonden dat de stad slecht werd bestuurd en hoopten dat de Spanjaarden het beter zouden doen; vermoedelijk waren ze het *wel* eens met de verovering. Met andere woorden: dat mensen dezelfde eigenschappen hebben, wil niet altijd zeggen dat ze allemaal hetzelfde denken; in een groep zijn er bijna altijd wel mensen te vinden met een afwijkende mening.

12 **a** Zijn de ideeën van Rousseau tegenwoordig in de praktijk gebracht? Leg je antwoord uit.

b Noem een belangrijk verschil tussen de ideeën van Rousseau en die van Montesquieu.

c Montesquieu was bang voor 'machtsmisbruik door het bestuur'. Hieronder staan vijf gebeurtenissen. Welke gebeurtenissen zijn voorbeelden van 'machtsmisbruik door het bestuur'?

- ☐ A Een burgemeester geeft een bevriende architect opdracht voor de bouw van een stadhuis.
- ☐ B Een koning slaat zijn vrouw, omdat zij hem heeft uitgescholden.
- ☐ C Een koningin ontslaat een minister, omdat die minister belastinggeld heeft verspild.
- ☐ D Een minister dreigt een rechter te ontslaan, als die rechter hem niet vrijspreekt.
- ☐ E Een schrijver publiceert een boek over een verkeerd besluit door de regering.

d Leg uit hoe de invoering van de trias politica machtsmisbruik kon voorkomen.

13 Leg uit dat tegenstanders van het absolutisme blij waren dat een publiek debat ontstond.

14 **a** Maak een tijdbalk voor de periode 1750-1800. Doe het zo.

- Geef met geel (of een andere lichte kleur) de periode van de Amerikaanse Revolutie aan.
- Geef met een rode arcering (schuine strepen) de periode van oorlog met Groot-Brittannië aan.
- Geef ook andere belangrijke gebeurtenissen uit tekst 'Revolutie in Noord-Amerika' aan op de tijdbalk.

b Bij een revolutie is sprake van een grote verandering in korte tijd. Vind jij de naam 'Amerikaanse Revolutie' terecht?

c Gebruik bron 5. Leg uit waarom de naam 'Verenigde Staten' goed past bij een federatie.

d Noem twee dingen uit de staatsinrichting van de Verenigde Staten die de inwoners gemeenschappelijk hadden (en hebben).

15 **a** Stelling: 'De Verenigde Staten waren het eerste land dat werd bestuurd volgens de ideeën van verlichte denkers.' Geef een argument voor deze stelling.

b Betekent dit ook dat de Verenigde Staten automatisch een volledig democratisch land waren? Leg je antwoord uit.

16 Maak de juiste combinaties.

A Censuur	1 Accepteren van verschillen
B Natuurrecht	2 Geldt voor iedereen
C Onafhankelijkheidsverklaring	3 Logische argumenten
D Privileges	4 Ongelijke rechten
E Scheiding der machten	5 Verboden boeken
F Tolerantie	6 Verschillende taken
G Verlichting	7 Zelfstandigheid

17 **a** Vergelijk het bestuur van de Republiek in de Gouden Eeuw met het bestuur van de Verenigde Staten (na aanvaarding van de grondwet). Welke overeenkomsten zie je?

b Kun je zeggen dat de Republiek voldeed aan de ideeën van Rousseau?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 De Franse Revolutie

BASIS

Bron 1 In 1790 werden in Frankijk alle adellijke titels afgeschaft. Een onbekende kunstenaar maakte naar aanleiding van die gebeurtenis deze symbolische prent. Boze boeren slaan uniformen, wapens en eretekenen van geestelijken en edelen kapot.

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Volgens het bijschrift is dit een ‘symbolische prent’. Wat wordt daarmee bedoeld?
- **b** Bedenk waarom de tekenaar heeft gekozen voor een symbolische prent.

2 Gebruik bron 1 en van de oriëntatie ook bron 1.

- **a** Is bron 1 van de oriëntatie ook een symbolische prent? Leg je antwoord uit.
- **b** Vergelijk de twee bronnen. Beide zeggen iets over de verhouding tussen de standen. Wat is het verschil?
- **c** Maak de zinnen kloppend.
  De prenten gaan over een *economische* / *sociale* verandering. Voor de mensen van die tijd had deze verandering *grote* / *kleine* gevolgen. We noemen deze verandering een revolutie. Dat betekent dat de verandering *langzaam* / *snel* verliep.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt beschrijven hoe de Franse Revolutie begon en wat daarvan de oorzaken waren.
- Je kunt uitleggen welke politieke en sociale veranderingen het gevolg waren van de Franse Revolutie.
- Je kunt uitleggen hoe de Franse Revolutie uitliep op een schrikbewind.

Bron 2 De Franse koningin Marie-Antoinette, in 1779 geschilderd door de kunstenares Élisabeth Louise Vigée-Le Brun.

Een nieuwe volksvertegenwoordiging

Aan het einde van de 18e eeuw was Lodewijk XVI koning van Frankrijk. Hij had een probleem: Frankrijk had veel oorlog gevoerd en had daardoor enorme schulden. Het land dreigde zelfs failliet te gaan. In 1788 wilde Lodewijk daarom nieuwe belastingen invoeren. Maar daarvoor had hij wel goedkeuring nodig door de Staten-Generaal. Deze vergadering van de drie standen was al 174 jaar niet bijeengeweest. Vertegenwoordigers van de derde stand roken hun kans: eindelijk mochten ze meepraten over het bestuur en konden ze de samenleving veranderen.

In 1789 kwamen de Staten-Generaal bijeen. Daar ontstond al snel ruzie over de manier van stemmen. De vertegenwoordigers van de derde stand waren bang dat hun mening onvoldoende zou meetellen en richtten een nieuwe **volksvertegenwoordiging** op, de Nationale Vergadering. Daar discussieerden zij over een andere manier om Frankrijk te besturen. Ook vertegenwoordigers van de eerste en tweede stand sloten zich hierbij aan. De koning zag geen andere mogelijkheid dan de Nationale Vergadering te erkennen. Die kreeg daardoor veel macht.

Ondertussen kwamen overal in Frankrijk boeren en burgers in opstand. Zij wilden niet dat de koning de derde stand zijn macht weer zou afpakken. Op zoek naar wapens bestormden boze Parijzenaars op 14 juli 1789 de Bastille, een fort dat als gevangenis in gebruik was. Deze bloedige gebeurtenis wordt gezien als het begin van de **Franse Revolutie**, die er uiteindelijk toe zou leiden dat Frankrijk een republiek werd.

Deze revolutie heeft dus verschillende oorzaken:

- de grote ongelijkheid en onrechtvaardigheid van het ancien régime;
- het ontstaan van verlichte ideeën over de samenleving en het bestuur;
- het geldtekort van de Franse staat.

Bron 3 Om de revolutie te steunen richtten sommige Franse vrouwen speciale 'vaderlandslievende vrouwenclubs' op. Deze clubs zamelden geld en sieraden in voor de revolutie. In 1793 werden dit soort clubs verboden: de leiders van de revolutie vonden dat vrouwen zich op het huishouden moesten richten. (Schilderij door Jean-Baptiste Lesueur, 1791.)

Een nieuwe samenleving

In de jaren 1789-1792 veranderde er in korte tijd heel veel in Frankrijk. Enkele weken na de bestorming van de Bastille schafte de Nationale Vergadering de privileges van de eerste en tweede stand af. Kort daarna nam zij de *Verklaring van de rechten van de mens en de burger* aan. Deze belangrijke tekst ging over de **grondrechten** van elke Franse burger. Grondrechten zijn basisrechten, zoals vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting. Voortaan hadden alle Fransen dezelfde rechten en plichten, ongeacht hun geboorte. De kreet 'vrijheid, gelijkheid, broederschap' vatte de idealen van de Franse Revolutie kort samen.

Over een nieuw bestuur werd de Nationale Vergadering het minder snel eens. Pas in 1791 ging de Nationale Vergadering akkoord met een **grondwet**, waarin stond hoe Frankrijk zou worden bestuurd. Er kwam een duidelijke scheiding van de drie machten. Dat betekende het einde van de absolute macht van de koning: Lodewijk XVI moest de wetten uitvoeren die de Nationale Vergadering maakte. De leden van de volksvertegenwoordiging werden gekozen, maar niet door iedereen: alleen rijke burgers hadden stemrecht.

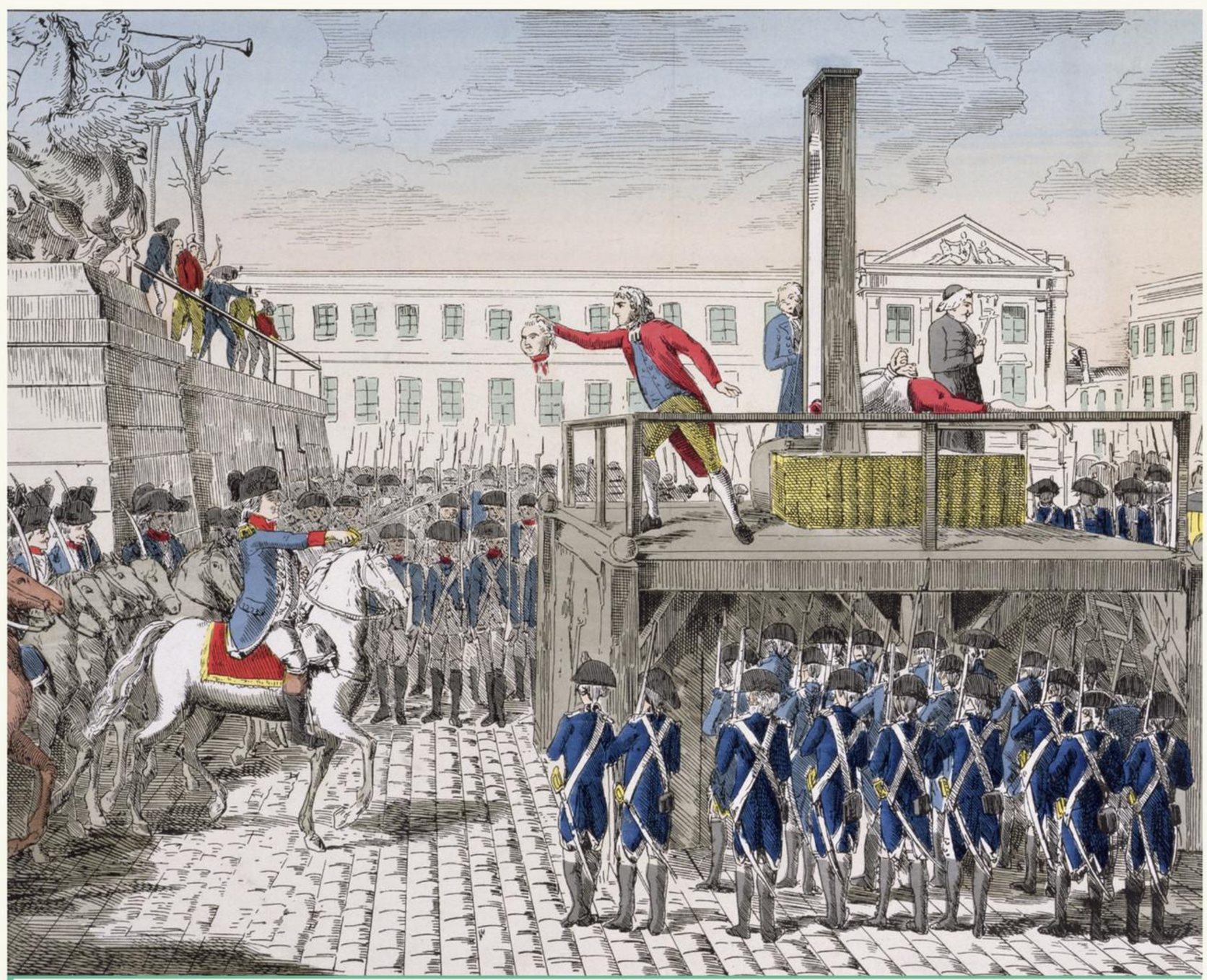

Bron 4 In 1793 werd koning Lodewijk XVI in Parijs onthoofd door middel van een guillotine. Een guillotine bestond uit een ligbank en een zware, vlijmscherpe valbijl. De beul bond het slachtoffer eerst op de ligbank vast, met de nek precies onder de bijl. Daarna liet hij de bijl vallen. Vervolgens kon men het afgehakte hoofd aan het publiek laten zien.

De Revolutie ontspoort

Veel edelen voelden zich door deze veranderingen bedreigd en vluchtten naar het buitenland. In 1791 probeerde ook de koning met zijn gezin te vluchten, maar dat mislukte. Kort daarna – in 1792 – brak een oorlog uit tussen Frankrijk aan de ene kant en Pruisen en Oostenrijk aan de andere kant. Veel Fransen waren bang dat de Europese vorsten Frankrijk zouden binnenvallen en de revolutie zouden terugdraaien. De onrust in Frankrijk groeide. De revolutionairen beschuldigden Lodewijk XVI van landverraad. Hij werd in 1792 gearresteerd en afgezet: Frankrijk was een republiek. In 1793 werd hij ter dood veroordeeld en onthoofd.

In de Nationale Vergadering waren tot dan toe **gematigden** de baas. Zij wilden de samenleving wel veranderen, maar minder vergaand en niet te snel. Over dit bestuur waren veel Fransen echter ontevreden. De oorlogen verliepen slecht. De armen waren er niet op vooruitgegaan en waren teleurgesteld over hun gebrek aan politieke invloed. Ze eisten kiesrecht voor alle mannen. **Radicalen**, die snelle en grote veranderingen wilden, maakten van deze situatie gebruik. Onder leiding van Maximilien de Robespierre grepen zij de macht. Ze wilden het gewone volk meer invloed geven. Het pakte echter anders uit, omdat de radicalen erg wantrouwig waren. Zij zagen iedereen die ook maar een beetje gematigd was, als vijand. Daardoor ontstond in 1793 en 1794 een afschuwelijk schrikbewind: de **Terreur**. Iedereen die niet meewerkte, werd onder een valbijl ('guillotine') onthoofd. In totaal werden tijdens de Terreur minstens 40.000 Fransen ter dood gebracht.

3 **a** Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De derde stand eist meer inspraak in de Staten-Generaal.
B De Nationale Vergadering wordt opgericht.
C De Staten-Generaal komen na 174 jaar voor het eerst weer bijeen.
D Lodewijk XVI heeft financiële problemen en wil nieuwe belastingen invoeren.
E Parijse burgers bestormen de Bastille.
F Verlichte denkers doen voorstellen om de samenleving te verbeteren.

b In de periode van de gebeurtenissen bij vraag a vond in Noord-Amerika ook een revolutie plaats. Staat er bij vraag a een gebeurtenis die plaatsvond voordat de Amerikaanse Revolutie uitbrak? Leg je antwoord uit.

c Kan de Amerikaanse Revolutie een voorbeeld zijn geweest voor de Franse revolutionairen? Leg je antwoord uit.

4 Gebruik bron 2.

a Wat er op dit schilderij te zien is, houdt verband met een van de drie oorzaken van de Franse Revolutie. Leg dat uit.

b Een van de andere oorzaken van de Franse Revolutie was dat verlichte denkers met nieuwe ideeën kwamen over de samenleving en het bestuur. Noem twee voorbeelden van zo'n idee dat belangrijk is geweest voor het ontstaan van de Franse Revolutie. Geef ook telkens aan wie dit idee had bedacht.

c Noem ook de derde oorzaak van de Franse Revolutie.

5 Maak de tekst kloppend.

In 1789 werden de privileges van de eerste en tweede stand afgeschaft. Daarmee kwam officieel een einde aan het *absolutisme* / *ancien régime*. In 1791 werd een grondwet aangenomen, waarin de drie machten werden gescheiden. De koning had vanaf dat moment de *rechterlijke* / *uitvoerende* / *wetgevende* macht. De volksvertegenwoordiging kreeg de *rechterlijke* / *uitvoerende* / *wetgevende* macht. Door deze grondwet kwam officieel een einde aan het *absolutisme* / *ancien régime*.

6 In 1789 nam de Nationale Vergadering de *Verklaring van de rechten van de mens en de burger* aan. Leg uit dat deze verklaring was gebaseerd op ideeën van verlichte denkers.

7 **a** Gebruik bron 3.

Het motto van de Franse Revolutie was 'vrijheid, gelijkheid, broederschap'. Maar de leiders van de revolutie brachten die idealen niet altijd in de praktijk. Leg dit met behulp van bron 3 uit voor het onderwerp 'gelijkheid'.

b Was het recht om mee te doen aan de verkiezingen voor de Nationale Vergadering volgens de grondwet van 1791 een grondrecht? Leg je antwoord uit.

8 **a** In 1792 groeide de onrust onder de Franse revolutionairen. Geef hiervoor een verklaring.

b Deze onrust onder Franse revolutionairen had een politiek-bestuurlijk gevolg. Welk gevolg was dat?

○ A De Fransen besloten van hun land een republiek te maken.
○ B Er kwam een eind aan de Terreur onder leiding van de koning.
○ C Frankrijk kreeg een regering van gematigde bestuurders.
○ D Vanwege zijn steun aan de koning werd Robespierre onthoofd.

9 Maak de zinnen kloppend.

Gematigden / *Radicalen* gaven alleen rijken stemrecht.
Gematigden / *Radicalen* kozen de kant van Robespierre.
Gematigden / *Radicalen* waren verantwoordelijk voor de Terreur.
Gematigden / *Radicalen* werden gewantrouwd door de armen.

10 Gebruik bron 5 en bron 3 van de oriëntatie.

a Wat was het totale aantal dodelijke slachtoffers van de Terreur per stand?

b In welke stand vielen de meeste dodelijke slachtoffers?

c Bekijk je antwoord bij b. Had je dit antwoord verwacht?

d Welke conclusies over bron 5 zijn zeker waar?

- ☐ A De meeste slachtoffers vielen onder de stedelijke bewoners van de derde stand.
- ☐ B Het aantal dodelijke slachtoffers bereikte in december 1793 het hoogtepunt.
- ☐ C In de eerste en tweede stand vielen *naar verhouding* veel dodelijke slachtoffers.
- ☐ D *Naar verhouding* vielen in de derde stand de meeste slachtoffers onder de boeren.
- ☐ E Vooral bewoners van Parijs werden slachtoffer van de Terreur.

Bron 5 Geregistreerde dodelijke slachtoffers tijdens de Terreur.

Jaar	Maand	Geestelijkheid	Adel	Stedelingen	Boeren
1793	September	7	5	47	11
	Oktober	24	16	99	30
	November	31	38	334	81
	December	75	113	1.801	1.251
1794	Januari	108	75	1.833	1.481
	Februari	82	57	465	175
	Maart	70	73	309	130
	April	90	111	524	315
	Mei	54	124	471	107
	Juni	123	160	766	95
	Juli	204	341	755	100
	Augustus	17	10	28	27
Totaal		**885**	**1.123**	**7.432**	**3.803**

11 Maak de juiste combinaties.

A Eerste fase Franse Revolutie	1 Grondwet
B Grondrechten	2 Gematigden
C Guillotine	3 Stemrecht
D Natuurrecht	4 Terreur
E Volksvertegenwoordiging	5 Verlichting

12 Over de Franse Revolutie wordt al meer dan twee eeuwen heftig gediscussieerd. Was het goed dat er een revolutie uitbrak? Of was de revolutie juist een ramp voor de samenleving?

a Stel, je leeft in 1795 in Frankrijk, als burger van Parijs. Wat is jouw mening over de revolutie? Geef minstens twee argumenten voor je mening.

b Er zijn ook mensen die vinden dat er in het Nederland van de 21e eeuw een revolutie moet komen. Zou jij daarvoor zijn? Leg je antwoord uit door:
- eerst iets te noemen wat jij absoluut niet goed vindt in onze samenleving, en
- daarna uit te leggen op welke manier je dat wilt veranderen: door een revolutie als de Franse Revolutie of op een andere manier?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 De Bataafse Revolutie

BASIS

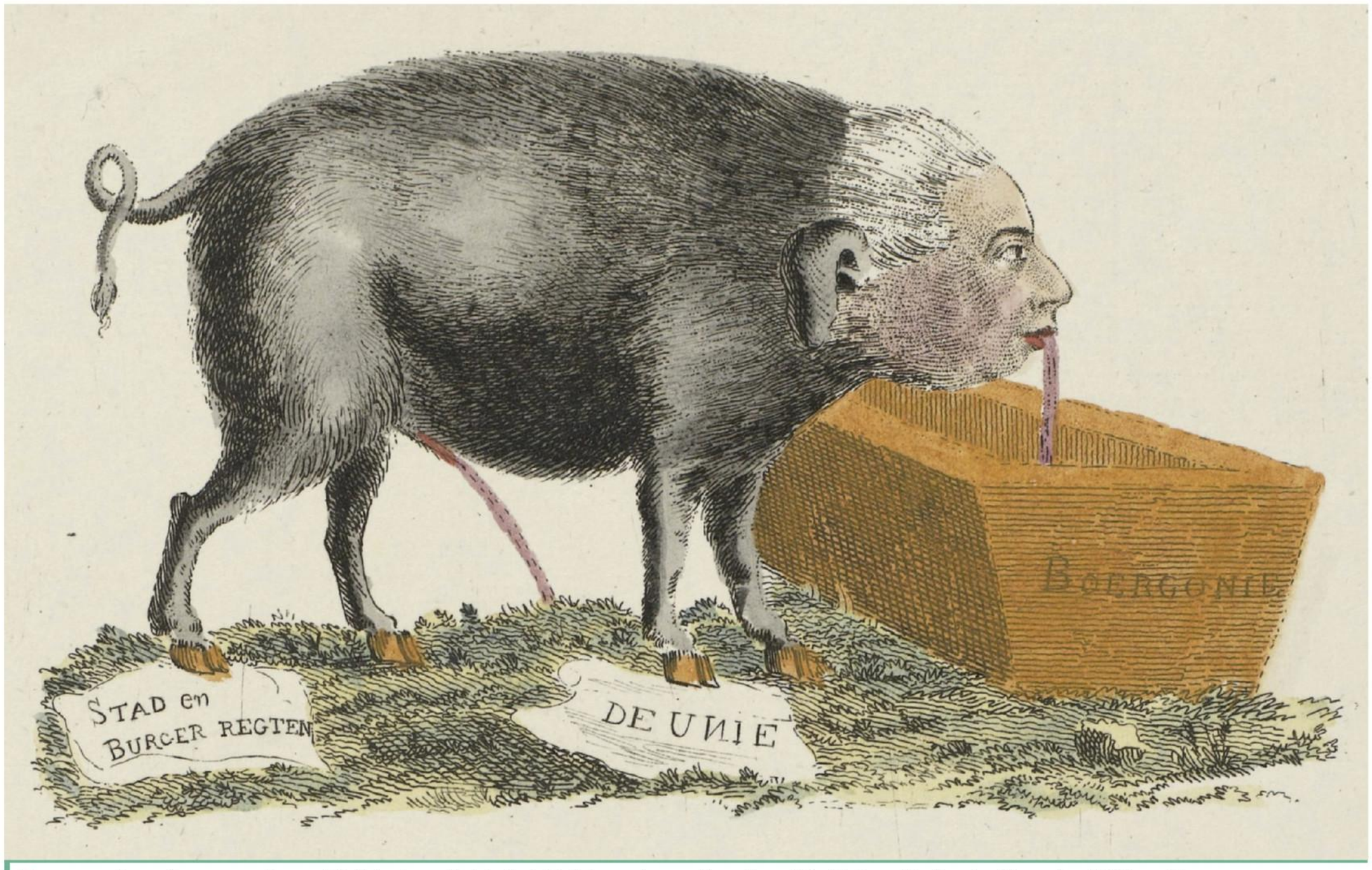

Bron 1 Anonieme spotprent bij het gedicht *Het Geldersche zwijn* uit 1786. Het zwijn is stadhouder Willem V, die stadhouder was van 1766 tot 1795. Omdat er veel kritiek op zijn bestuur was, moest hij in de jaren 1785-1787 Den Haag verlaten en woonde hij tijdelijk in Gelderland. Op de grond staan de woorden 'stad en burger regten' en 'de unie'. Het woord 'Boergonie' op de voederbak slaat op de dure Bourgondische wijn die daarin zou zitten.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Is deze bron positief over stadhouder Willem V? Leg je antwoord uit met twee onderdelen van de bron.

b Wat wil de maker van deze bron zeggen met zijn prent? Maak de zinnen kloppend. De stadhouder zet zijn poten op de tekst 'de unie' en plast er zelfs overheen. Dat betekent dat hij *wel* / *geen* respect heeft voor 'de unie' (de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden). In de Republiek lag de hoogste macht bij de *Gewestelijke Staten* / *stadhouder* / *Staten-Generaal*. Met zijn prent wil de tekenaar dus duidelijk maken dat Willem V *een krachtige stadhouder is* / *te veel macht naar zich toetrekt*.

2 Vergelijk het bestuur in de Republiek met het bestuur in het ancien régime in Frankrijk. Wat is een belangrijke overeenkomst?

- ◯ A De gewone bevolking had geen inspraak in het bestuur.
- ◯ B Het bestuur was in feite in handen van adel en geestelijkheid.
- ◯ C Het centrale bestuur stond onder leiding van één man (de koning of stadhouder).
- ◯ D Rijke handelaren vormden de machtigste groep in het bestuur.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen welke kritiek de patriotten aan het eind van de 18e eeuw hadden op de situatie in de Republiek.
- Je kunt uitleggen wat er veranderde door de Bataafse Revolutie.
- Je kunt uitleggen waarom de Bataafse Revolutie uiteindelijk mislukte.

Bron 2 Oefening van het Utrechtse vrijkorps Pro Patria et Libertate (Latijn voor 'voor vaderland en vrijheid') tussen 1783 en 1787. Een vrijkorps was een legertje van burgers die zelf hun vrijheid wilden verdedigen. (Gedeelte van een schilderij door een onbekende schilder.)

Kritiek van de patriotten

Frankrijk was niet het enige land in Europa waar het eind 18e eeuw onrustig was. Ook in de Republiek waren veel mensen ontevreden. Het ging niet goed met de economie van het land: de handel groeide al lange tijd niet meer en armoede en werkloosheid namen toe. Dat was volgens velen de schuld van de regenten, die afkomstig waren uit een klein aantal rijke families en die de bestuursfuncties onderling verdeelden. Ook de stadhouder, Willem V, kreeg veel kritiek. Hij probeerde zijn macht te vergroten en gedroeg zich bijna als een soort koning.

De ontevreden burgers noemden zichzelf **patriotten**, wat 'goede vaderlanders' betekent. Ze wilden dat de burgers grondrechten kregen en inspraak in het bestuur. Om dit gedaan te krijgen bewapenden zij zich. In 1785 verjoegen de patriotten Willem V uit Den Haag en in 1786 begonnen ze in sommige steden de macht over te nemen.

Maar een grotere groep bleef de stadhouder steunen. Zij noemden zich prinsgezinden of **Oranjegezinden**. Uiteindelijk gaf Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van Willem V, de doorslag. Zij riep de hulp in van haar broer, de koning van Pruisen. Pruisische soldaten kwamen naar de Republiek en maakten in 1787 een eind aan de machtsovername door de patriotten. Terwijl tienduizenden patriotten naar Frankrijk vluchtten, keerde de stadhouder terug naar Den Haag.

Bron 3 De Hollandse maagd bedankt een Fransman voor het verdrijven van stadhouder Willem V. De Fransman zegt: ‘Verbintenis voor eeuwig.’ Zij antwoordt: ‘Vriend gy zyt mijn verlosser [u bent mijn bevrijder].’ Op de boeken staat ‘Biblia’ (Bijbel) en ‘Regten van de mensch’. (Anonieme prent uit 1795.)

De Bataafse Republiek

In 1795 lukte het de patriotten wél om een einde te maken aan het bestuur van regenten en de stadhouder. Ze kregen daarbij hulp van Franse soldaten. Stadhouder Willem V vluchtte naar Groot-Brittannië en de patriotten riepen de **Bataafse Republiek** uit. Ze organiseerden onmiddellijk verkiezingen voor een volksvertegenwoordiging, de Nationale Vergadering. Hierbij mochten bijna alle volwassen mannen hun stem uitbrengen; alleen de armen hadden geen stemrecht.

De Nationale Vergadering wilde zo snel mogelijk een grondwet maken. Dat bleek niet zo makkelijk. De leden verschilden van mening over hoe dat nieuwe bestuur er precies uit moest zien. In 1798 drukten radicalen hun grondwet door. Alle burgers kregen grondrechten, zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van geloof. Voorrechten van adel en geestelijkheid werden afgeschaft. En voor het eerst sinds de Opstand mochten niet-calvinisten, zoals katholieken en Joden, deelnemen aan het bestuur.

Verder stond in de grondwet dat Nederland voortaan een **eenheidsstaat** zou zijn. Steden en gewesten konden niet langer hun eigen wetten en regels maken. Ook kreeg het hele land één belastingsysteem. De hoogste macht kwam in handen van een gekozen volksvertegenwoordiging in Den Haag. Alle volwassen mannen kregen het recht om te kiezen, met uitzondering van de allerarmsten en misdadigers. Ook Oranjegezinden mochten niet stemmen. Ondanks deze uitzonderingen was de groep die zo inspraak kreeg, groter dan de kleine groep regenten in de Republiek.

Al deze veranderingen vanaf 1795 noemen we de **Bataafse Revolutie**.

De vaardigheden oefenen

De vaardigheden voor historisch denken oefen je verdeeld over de hoofdstukken van het tweede leerjaar. Daar vind je ook de definities van de vetgedrukte begrippen:

• hoofdstuk 1	V3.1 en V3.2 oorzaken en gevolgen	**cultureel, economisch, politiek-bestuurlijk, sociaal, directe oorzaak, indirecte oorzaak, direct gevolg, indirect gevolg**
• hoofdstuk 2	V1.1 onderzoek doen	**beschrijvende vraag, verklarende vraag, vergelijkende vraag**
• hoofdstuk 3	V2.4 en V2.5 continuïteit en verandering	**continuïteit, revolutie**
• hoofdstuk 4	V1.3 feit of mening	**feit, mening**
• hoofdstuk 5	V4.3 je inleven	**standplaatsgebondenheid**
• hoofdstuk 6	V2.2 en V2.3 continuïteit en verandering	**dateren**

Bron 4 In 1799 vielen Britse en Russische soldaten Noord-Holland binnen. Een legermacht van Franse en Nederlandse soldaten slaagde erin de vijand terug te drijven. Hier zijn Franse ruiters in gevecht met Russische soldaten (met puntmutsen). (Gedeelte van een ingekleurde prent van J.A. Langendijk en C. Brouwer uit 1799-1810.)

De Fransen nemen de macht over

Van de ideeën in de Bataafse grondwet kwam uiteindelijk maar weinig terecht. Dat had twee redenen.

Ten eerste was er onder Nederlandse bestuurders veel onenigheid. Dat leidde tot een **staatsgreep**. Een groep bestuurders maakte zich meester van de macht en schafte de volksvertegenwoordiging af. Daarna volgden nog andere staatsgrepen.

Ten tweede namen de Fransen geleidelijk de macht in de Bataafse Republiek over. Dat deden ze omdat ze overal in Europa vijanden hadden. Veel Europese vorsten waren bang dat ook in hun land een revolutie zou uitbreken en voerden daarom oorlog tegen Frankrijk. En dus deden de Fransen er alles aan om hun positie in Europa te versterken. Om die reden was in de Bataafse Republiek een groot aantal Franse soldaten gelegerd. In 1799 moesten die zelfs in actie komen, toen Britse en Russische troepen vanaf zee de Bataafse Republiek binnenvielen. De aanval werd afgeslagen. Toch was de bevolking niet blij met de aanwezigheid van al die Franse soldaten, die voor veel overlast zorgden. Frankrijk was bang dat de Bataafse Republiek niet trouw zou blijven aan Frankrijk. Daarom vergrootte het zijn greep op het Nederlandse bestuur.

In 1806 namen de Fransen de macht volledig over en maakten zij een eind aan de Bataafse Republiek.

3 Gebruik ook bron 2.
Welke zinnen passen bij de patriotten?

- ☐ A Zij noemden zich ‘Oranjegezinden’, oftewel ‘goede vaderlanders’.
- ☐ B Zij verjoegen stadhouder Willem V, maar lieten de regenten met rust.
- ☐ C Zij vonden dat de regenten het land niet goed bestuurden.
- ☐ D Zij waren principieel tegen het gebruik van geweld om hun doelen te bereiken.
- ☐ E Zij wilden dat de bevolking meer inspraak kreeg in het bestuur.

4 Noem twee oorzaken voor de opkomst van de patriotten.

5 Gebruik bron 5.

a Op wie had Van der Capellen tot den Pol kritiek en waarom?

b Welk verlicht idee lees je in deze bron?

c Tot welke politieke groep behoorde Van der Capellen tot den Pol? Leg je antwoord uit.

Bron 5 Gedeelte uit een tekst die in 1781 is geschreven door Joan Derk van der Capellen tot den Pol.

O, landgenoten! [...] Het land is van u allemaal, en niet van de prins* en zijn hoge vrienden. Zij zien het Nederlandse volk als hun eigendom, als hun ossen en schapen, die zij naar eigen inzicht mogen scheren en slachten. Maar het volk dat in een land woont, de bewoners, de burgers en boeren, armen en rijken, machtigen en machtelozen – zij allemaal bij elkaar zijn de echte eigenaren, de heren en meesters van het land. Zij kunnen zeggen wat er moet gebeuren, en hoe en door wie zij willen worden geregeerd.

* Stadhouder Willem V.

6 **a** Leg uit hoe het kwam dat de opstand van de patriotten in 1787 mislukte.

b Wanneer was de opstand van de patriotten: voor of na de Franse Revolutie? Leg je antwoord uit.

c Stel dat de opstand van de patriotten wel was gelukt. Zou je die dan de 'Nederlandse Revolutie' kunnen noemen? Leg je antwoord uit.

7 **a** Was de eerste opstand van de patriotten voor of na de Amerikaanse Revolutie? Leg je antwoord uit.

b Welke belangrijke overeenkomst zie je tussen de eerste opstand van de patriotten en de Amerikaanse Revolutie?

c Welk belangrijk verschil zie je tussen de eerste opstand van de patriotten en de Amerikaanse Revolutie?

8 **a** Hoe komt het dat de patriotten in 1795 wel succes hadden?

b Noem twee *directe* politiek-bestuurlijke gevolgen van de machtsovername door de patriotten.

9 Gebruik bron 3.
Op deze prent zie je dat de patriotten waren beïnvloed door de Verlichting en de Franse Revolutie. Leg dat uit met een onderdeel van de prent.

10 Deze vraag gaat over de Bataafse grondwet van 1798.

a Leg uit wat er door de grondwet veranderde ten opzichte van de periode van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Doe dit aan de hand van de volgende begrippen: *grondrechten* • *eenheidsstaat* • *gekozen volksvertegenwoordiging*.

b Vind je de grondwet van 1798 democratisch of niet? Leg je antwoord uit.

c Vind je de Bataafse grondwet van 1798 democratischer dan de Franse grondwet van 1791? Leg je antwoord uit.

d Was de Bataafse Republiek onder de grondwet van 1798 democratischer dan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden? Leg je antwoord uit.

11 **a** Uiteindelijk was de Bataafse Revolutie geen succes. Dit had een binnenlandse en een buitenlandse oorzaak. Leg dit uit.

b Geef een voorbeeld van de Franse invloed op het Nederlands bestuur.

12 Gebruik bron 4. Op deze bron zie je Russische soldaten tijdens een gevecht in de duinen tussen Castricum en Beverwijk (allebei in Noord-Holland).
Bekijk alle andere bronnen van dit hoofdstuk tot nu toe. Kies de bron die volgens jou het beste duidelijk maakt waarom de Russische tsaar (keizer) het noodzakelijk vond om soldaten naar de Bataafse Republiek te sturen. Leg je keuze uit.

13 Rond 1800 kende Nederland verschillende vormen van bestuur.
Maak de juiste combinaties.

A Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795)
B Bataafse Republiek (1795-1798)
C Bataafse Republiek (1798-1806)

1 Bestuur door Nationale Vergadering
2 Bestuur door regenten en stadhouder
3 Bestuur na staatsgrepen door klein groepje mannen

14 Gebruik bron 5, 6 en 7.

a Maak een 'emotiegrafiek' (een grafiek waarin je kunt zien hoe mensen zich op een bepaald moment voelden).
Doe het op de volgende manier:
- Bekijk bron 6. Hierin staan zeven gebeurtenissen in de periode 1780-1806.
- Bedenk bij elke gebeurtenis hoe een patriot zou hebben gereageerd: heel blij (+5), heel boos of verdrietig (–5), of iets ertussenin.
- Zet de scores in de grafiek en trek tussen de punten een rode lijn.
- Doe hetzelfde met de scores voor de Oranjegezinden, maar dan met een lijn in andere kleur (oranje bijvoorbeeld).

b Op welke gebeurtenis reageerden patriotten en Oranjegezinden waarschijnlijk hetzelfde? Leg je antwoord uit.

Bron 6 Zeven gebeurtenissen in Nederland van 1780 tot 1806.

Jaartal	Gebeurtenis
1780	Het gaat erg slecht met de economie van de Republiek, onder meer door de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog.
1781	Joan Derk van der Capellen tot den Pol schrijft de tekst *Aan het volk van Nederland!*
1785	Stadhouder Willem V vlucht uit Den Haag.
1786	In de stad Utrecht grijpt een groep mannen onder leiding van Pieter Quint Ondaatje de macht en moeten de regenten vertrekken.
1787	Het Pruisische leger valt de Republiek binnen.
1795	De Bataafse Republiek wordt opgericht.
1806	De Fransen schaffen de Bataafse Republiek af.

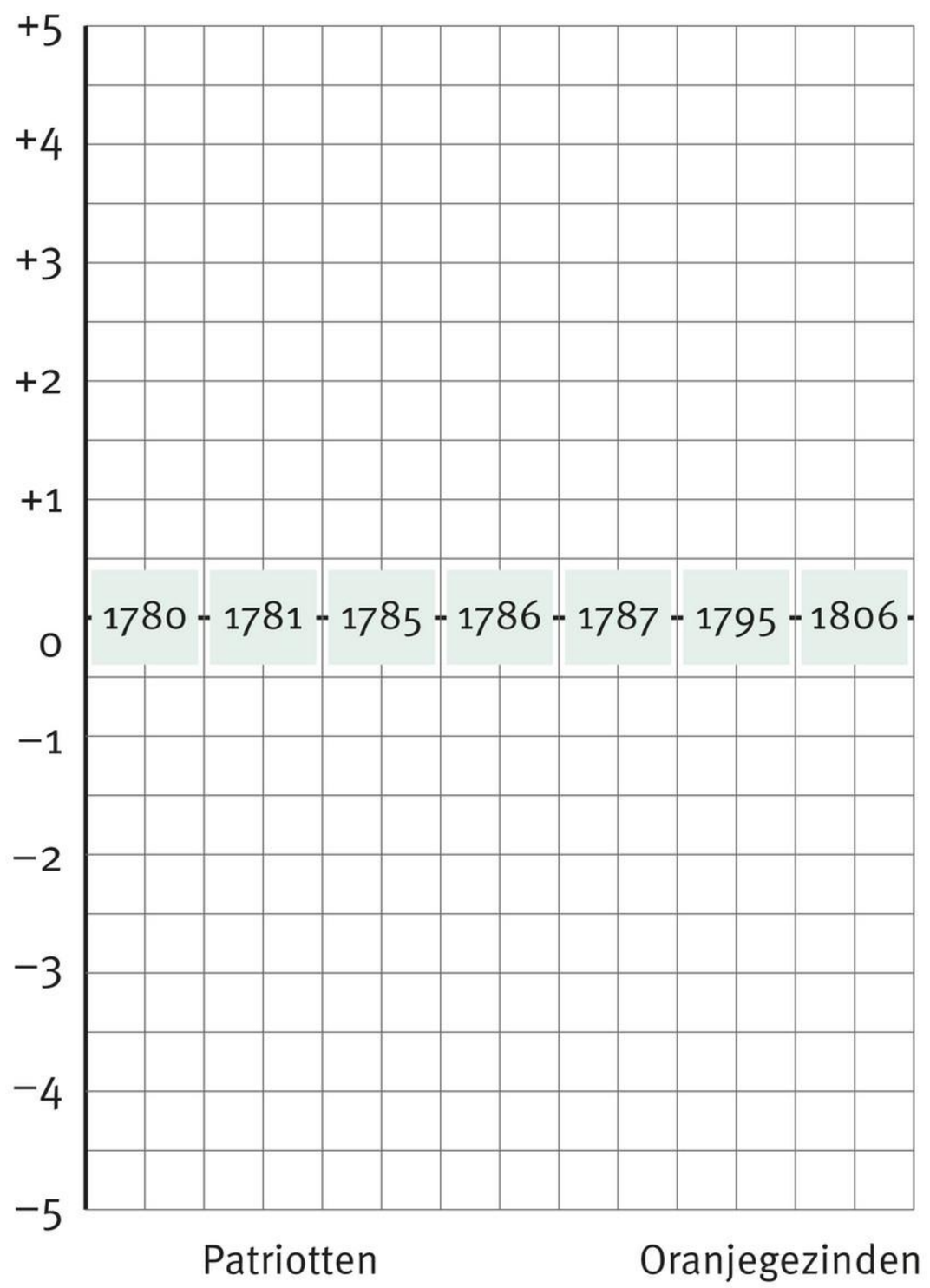

Bron 7 Emotiegrafiek van patriotten en Oranjegezinden van 1780 tot 1806.

15 In deze vraag vergelijk je de Franse Revolutie met de Bataafse Revolutie.
Een stelling: ‘Frankrijk en Nederland kregen door de revolutie allebei een grondwet, maar geen van beide grondwetten was werkelijk democratisch.’
Klopt deze stelling? Leg je antwoord voor beide grondwetten kort uit.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 De tijd van Napoleon

BASIS

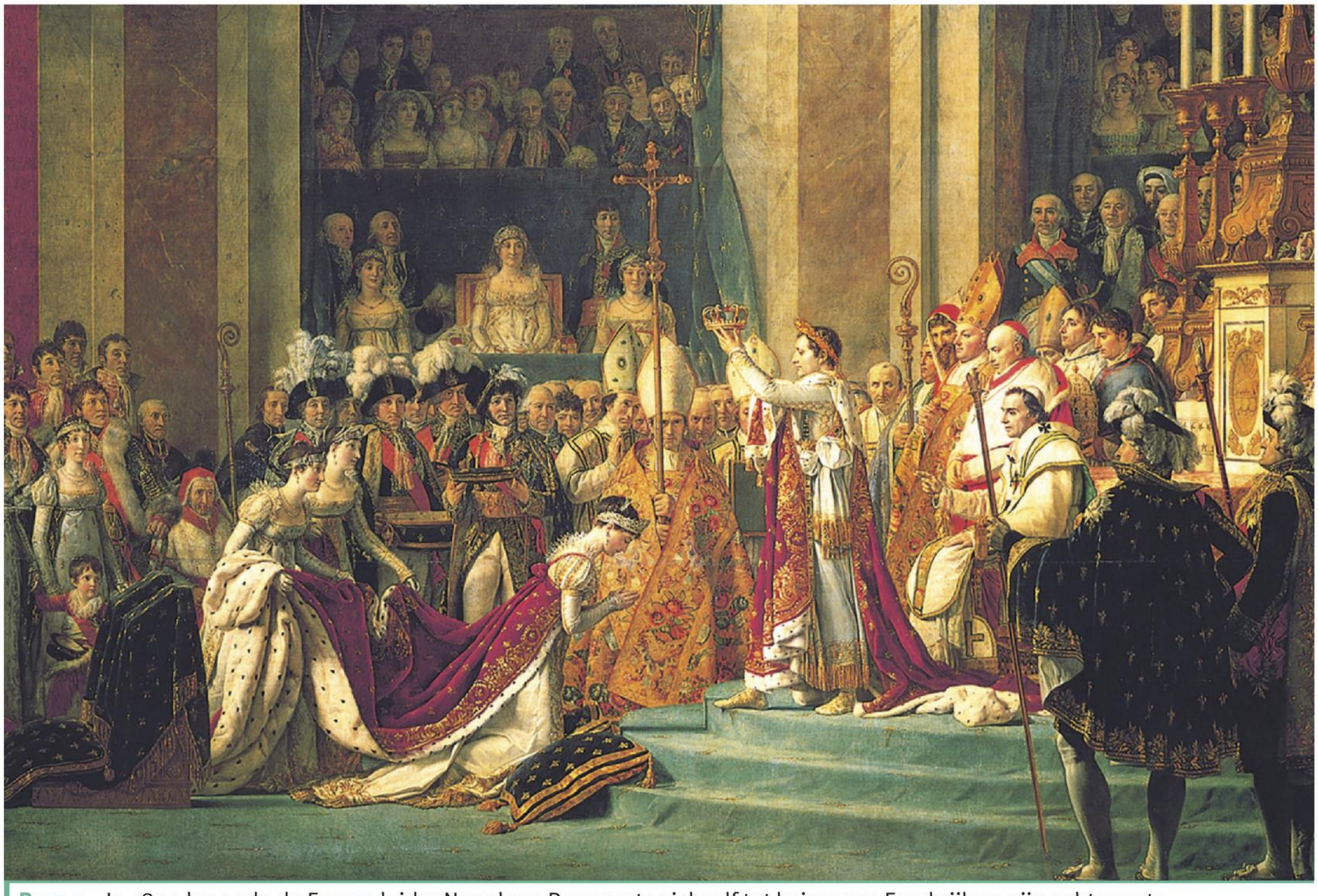

Bron 1 In 1804 kroonde de Franse leider Napoleon Bonaparte zichzelf tot keizer van Frankrijk en zijn echtgenote, Joséphine de Beauharnais, tot keizerin. Deze plechtigheid speelde zich af in de Notre-Dame, de kathedraal van Parijs. Hier is de kroning van keizerin Joséphine te zien. (Gedeelte van een schilderij door Jacques-Louis David uit 1805-1807.)

Intro

1 Gebruik bron 1.
In de geschiedenis ben je al een aantal keren keizers tegengekomen. Welke drie landen in het schema werden bestuurd door een keizer? Zet de juiste naam erbij. Je kunt kiezen uit: *Augustus* • *Karel de Grote* • *Karel V*. Bij de overige landen, die niet door een keizer werden bestuurd, zet je een kruisje.

Land	Periode of tijdvak	Keizer
Egypte	Oudheid	
Athene	Oudheid	
Rome	Oudheid	
Frankrijk	Vroege middeleeuwen	
Duitse Rijk	16e eeuw	
Republiek	17e eeuw	

2 Gebruik bron 1.

a Past de gebeurtenis op dit schilderij bij de idealen van de radicalen tijdens de Franse Revolutie? Leg je antwoord uit.

b Bedenk wat er tussen 1794 en 1804 in Frankrijk moet zijn gebeurd.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt enkele belangrijke eigenschappen noemen van het bestuur door Napoleon.
- Je kunt beschrijven hoe Napoleon een Europees rijk veroverde en dat ook weer verloor.
- Je kunt uitleggen welke gevolgen Napoleons bestuur voor Nederland had.
- Je kunt enkele belangrijke oorzaken noemen van de politiek-bestuurlijke veranderingen in de eerste helft van de 19e eeuw in Zuid- en Midden-Amerika.

Bron 2 In 1799 kwam in Frankrijk generaal Napoleon aan de macht. De revolutie draaide hij gedeeltelijk terug. Zo zorgde hij ervoor dat het rooms-katholieke geloof weer in ere werd hersteld. Op dit plaatje heeft hij de draak van het ongeloof verslagen en neemt hij weer deel aan de belangrijkste heilige handeling van de katholieken, de communie. (Prent uit 1802.)

Napoleon komt aan de macht

In Frankrijk had de revolutie van 1789 geleid tot een afschuwelijk schrikbewind, de Terreur. Daaraan kwam in 1794 een einde, toen de radicale leider Robespierre werd opgepakt en onthoofd. Er kwam een ander, gematigder bestuur, dat alleen de rijke burgerij inspraak gaf.

Maar de ellende voor de bevolking was niet voorbij. Frankrijk voerde oorlog met Oostenrijk, Pruisen, Spanje en Groot-Brittannië. De voedselprijzen stegen enorm en ook de belastingen werden alsmaar verhoogd. Bovendien was er constant politieke strijd: sommige burgers waren ontevreden over de verminderde invloed van het volk; anderen verlangden juist terug naar een koning.

In deze roerige periode was er in het Franse leger een succesvolle generaal: Napoleon Bonaparte. Hij behaalde grote overwinningen en werd daardoor enorm populair. In 1799 pleegde hij een staatsgreep en kwam er een eind aan de Franse Revolutie.

Direct nadat hij de macht had gegrepen, maakte Napoleon een nieuwe grondwet. Daarin stond dat burgers inspraak in het bestuur hadden, maar in werkelijkheid vestigde hij een **dictatuur** (alleenheerschappij). Napoleon maakte zelf de nieuwe wetten en besliste over oorlog en vrede. Toch bleef hij erg populair vanwege zijn militaire overwinningen en omdat hij voor rust en orde zorgde. In 1804 ging Napoleon nog een stapje verder en kroonde hij zichzelf tot keizer van Frankrijk.

Een aantal resultaten van de Franse Revolutie liet Napoleon bestaan. De standensamenleving was voorgoed voorbij, want de adel en geestelijkheid kregen hun voorrechten niet terug. Voor alle burgers golden dezelfde wetten. Ook had iedereen dezelfde grondrechten, zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. Napoleon voerde ook een nieuw en verbeterd wetboek in, de **Code Napoléon**, dat geldig was voor iedereen. Dat maakte de rechtspraak eerlijker.

Bron 3 De veroveringen van Napoleon, 1804-1812.

Het Europese rijk van Napoleon

Napoleon bleef oorlog voeren om de macht van Frankrijk uit te breiden en de ideeën van de Franse Revolutie verder te verspreiden. Hij zei dat hij de mensen in Europa wilde bevrijden van hun onderdrukkers en hun gelijke rechten wilde geven.

In enkele jaren slaagde Napoleon erin een groot deel van Europa in zijn macht te krijgen. Het lukte alleen niet om Groot-Brittannië te veroveren. Om dat land te dwarsbomen voerde Napoleon het **Continentaal Stelsel** in. Dat was een verbod op alle handel tussen Groot-Brittannië en het Europese vasteland. Toen de Russen weigerden hieraan mee te werken, besloot Napoleon in 1812 Rusland aan te vallen. Die veldtocht werd het begin van zijn ondergang. De Russen vermeden een veldslag en lokten Napoleons leger steeds dieper Rusland in. Daar werden de soldaten van Napoleon overvallen door de Russische winter en stierven velen van hen, niet alleen in de strijd, maar ook door kou, honger of ziektes.

Nadat Napoleon zich uit Rusland had teruggetrokken, ging Rusland in de tegenaanval. Samen met landen als Groot-Brittannië, Oostenrijk en Pruisen wilde het een einde maken aan het bewind van Napoleon en de ideeën van de Franse Revolutie. In 1813 versloegen ze Napoleon tijdens een grote veldslag in Duitsland. Hij werd verbannen naar een eilandje voor de Italiaanse kust. Maar hij ontsnapte en keerde terug naar Frankrijk, waar hij een nieuw leger opbouwde. Zonder succes. Bij het Belgische Waterloo werd hij in 1815 opnieuw verslagen, ditmaal definitief. Deze keer werd hij verbannen naar een eilandje ver weg in de Atlantische Oceaan, waar hij in 1821 stierf.

Bron 4 In 1811 bracht de Franse keizer Napoleon een bezoek aan Amsterdam. Op dit schilderij wordt hij omringd door Amsterdamse bestuurders. De katholieke burgemeester, Willem van Brienen, biedt hem de sleutel van de stad aan. (Schilderij van Matthieu van Bree, 1812-1813.)

Napoleon in Nederland

Napoleons verovering van Europa had ook gevolgen voor Nederland. Na 1800 waren de Fransen eigenlijk al de baas in de Bataafse Republiek. Maar in 1806 werd dat helemaal duidelijk. Napoleon maakte van de Bataafse Republiek een koninkrijk: het Koninkrijk Holland. Zijn broer Lodewijk Napoleon werd koning.

Al snel vond Napoleon dat zijn broer te weinig hielp in de strijd tegen Groot-Brittannië. Napoleon had de handel met Engeland verboden, maar Lodewijk Napoleon trad nauwelijks op tegen de smokkelhandel vanuit de Republiek naar Groot-Brittannië. In 1810 moest Lodewijk Napoleon afstand doen van de troon.

Vanaf dat moment was Nederland een provincie van het Franse keizerrijk. Dat zorgde voor een aantal belangrijke veranderingen. Franse wetten golden nu ook in Nederland. Alle burgers kregen een achternaam en er kwam een **burgerlijke stand**, een lijst waarop de overheid allerlei gegevens over burgers noteerde. Verder werd op scholen het vak Frans verplicht en moesten Nederlanders in het Franse leger dienen.

Een ander gevolg van het Franse bestuur in Nederland was dat Nederland zijn koloniën kwijtraakte. Als vijand van Frankrijk begon Groot-Brittannië deze overzeese gebieden te veroveren. Zo nam het de macht over in Oost-Indië en op de Antillen (door Nederland bestuurde eilanden in de Caraïbische Zee). Ook andere koloniën die waren gesticht door de VOC en de WIC, kwamen onder Brits bestuur. Dat was natuurlijk schadelijk voor de Nederlandse economie.

Er kwam steeds meer verzet tegen de maatregelen van Napoleon. Dat kwam doordat de keizer hoge belastingen oplegde en de Nederlandse handel met Groot-Brittannië stillag. In 1813, nadat Napoleon in Rusland en Duitsland had verloren, kwamen de Nederlanders met hulp van de Russen en de Britten in opstand. De zoon van stadhouder Willem V keerde terug als koning Willem I van het nieuwe **Koninkrijk der Nederlanden**. De oude manier van besturen, in de vorm van een republiek, keerde niet terug. Wel gaven de Britten een deel van de door hen veroverde koloniën terug aan het Nederland: Oost-Indië, de Antilliaanse eilanden en een deel van Suriname.

Bron 5 19e-eeuwse prent met de titel *Eerbetoon aan de twee bevrijders van de Nieuwe Wereld. Gewijd aan de volken van Amerika*. In het midden staat de beroemdste Zuid-Amerikaanse vrijheidsstrijder, Simón Bolívar (1783-1830). Hij wordt geëerd door een vrouw die het bevrijde land Colombia voorstelt. Het standbeeld rechts is van George Washington (1732-1799), een van de leiders van de Amerikaanse Revolutie en de eerste president van de Verenigde Staten.

Revoluties in Zuid- en Midden-Amerika

Niet alleen voor Europa had het optreden van Napoleon grote gevolgen. Ook in Zuid- en Midden-Amerika leidden zijn veroveringen tot enorme veranderingen.

Rond 1800 behoorden Zuid- en Midden-Amerika grotendeels tot het koloniale rijk van Spanje. Net als eerder in Noord-Amerika waren de kolonisten ontevreden over het bestuur vanuit Europa. Zij wilden zelfstandig zijn. Doordat Napoleon in 1808 Spanje veroverde, verloor het land zijn greep op de koloniën. Dat was voor de kolonisten het sein om revoluties te beginnen en te vechten voor hun onafhankelijkheid.

Na enige jaren felle strijd wisten de revolutionairen het Spaanse gezag te verdrijven en eigen staten te stichten. Rond 1825 was Spanje bijna al zijn koloniën in Midden- en Zuid-Amerika kwijt. Zo ontstonden veel van de huidige staten in dat gebied. Anders dan in Noord-Amerika lukte het hier niet om een democratisch bestuur in te voeren. Bijna overal kwamen dictators aan de macht.

Na de revoluties had bijna heel Midden- en Zuid-Amerika zelfbestuur, op een paar kleine Europese koloniën na. Een van de uitzonderingen was Suriname, dat Groot-Brittannië in 1816 aan Nederland had teruggegeven: dit land werd pas in 1975 zelfstandig. Ook de meeste eilanden in de Caraïbische Zee behielden een Europees, koloniaal bestuur. De Antilliaanse eilanden Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten kwamen in 1816 weer in Nederlandse handen en zijn zelfs nu nog nauw met Nederland verbonden.

3 Gebruik ook paragraaf 2. Hieronder staan enkele gebeurtenissen uit de Franse geschiedenis tussen 1789 en 1804.
Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De radicalen komen aan de macht.
B Door de oorlog worden voedingsmiddelen snel duurder.
C Frankrijk wordt een keizerrijk.
D In Parijs wordt de Bastille bestormd.
E Lodewijk XVI probeert het land te ontvluchten.
F Napoleon Bonaparte grijpt de macht.

4 Rond 1800 hadden veel Fransen grote bewondering voor Napoleon. Waarom?

◯ A Hij behaalde de ene na de andere militaire overwinning.
◯ C Hij bleef heel bescheiden en gaf niets om pracht en praal.
◯ B Hij gaf de burgers eindelijk inspraak in het bestuur.
◯ D Hij gaf de geestelijkheid en de adel hun privileges terug.

5 **a** Leg uit wat een dictatuur is.
b Maak de zinnen kloppend.
Het woord 'dictatuur' komt van het *Griekse* / *Romeinse* / *middeleeuwse* woord 'dictator'.
Een beroemde dictator was *Alexander de Grote* / *Julius Caesar* / *Karel de Grote*.
c Past het begrip 'dictatuur' bij de idealen van de Franse Revolutie?
d De Franse Revolutie had veel in de Franse samenleving veranderd. Noem twee veranderingen die onder Napoleon bleven bestaan.
e Leg uit dat de Code Napoléon een belangrijke vernieuwing was.

6 Gebruik bron 3.
a Als keizer veroverde Napoleon veel gebieden in Europa. Zet de volgende landen op de juiste plaats in het schema: *Groot-Brittannië* • *Italië* • *Oostenrijk* • *Ottomaanse Rijk* • *Rusland* • *Spanje* • *Zwitserland*.

Landen onder Franse controle of invloed	Niet-veroverde landen

b Bedenk waarom het Continentaal Stelsel met name in Nederland tot veel ontevredenheid leidde.
c Napoleon leed drie grote nederlagen. Maak een schema met drie kolommen. In kolom 1 zet je het jaartal, in kolom 2 waar hij de nederlaag leed en in kolom 3 het directe gevolg voor zijn politiek-bestuurlijke macht.

7 In 1813 hadden veel Fransen kritiek op Napoleon, maar hij had ook nog veel aanhangers.
a Bedenk welke kritiek Fransen op Napoleon hadden.
b Waaruit blijkt dat Napoleon in Frankrijk ook nog veel aanhangers had?
c Bedenk waarom Napoleon nog altijd aanhang had in Frankrijk.

De tijd van ontdekkers en hervormers

1 Reformatie en Opstand

Oriëntatie

Bron 1 Het Spaanse leger richt op 1 december 1572 een bloedbad aan in de stad Naarden. (Gravure van Frans Hogenberg uit 1572-1574.)

8 Gebruik bron 6. In deze toespraak legt Napoleon uit waarom de soldaten in Italië moeten vechten.

a Wie beschouwt Napoleon als 'vrienden'?

b Onderstreep de twee gedeelten van de bron waarin Napoleon uitlegt wie de vijanden van het leger zijn. Leg daarna uit wat deze vijanden volgens hem verkeerd hebben gedaan.

c Wat zegt Napoleon met de oorlog in Italië te willen bereiken? Noem twee doelen en leg je antwoord uit met onderdelen van de bron.

d Er is een verband tussen het doel van de oorlog in Italië (volgens Napoleon) en de idealen van de Franse Revolutie. Leg dit uit.

Bron 6 Gedeelten uit een toespraak die Napoleon op 15 mei 1796 hield, tijdens een veldtocht door Italië.

Soldaten! [...] Jullie hebben iedereen die de Franse opmars belemmerde, overweldigd en uit de weg geruimd. Nu jullie Piëmont* hebben bevrijd van de onderdrukking door de Oostenrijkers, is daar de vrede teruggekeerd en is het weer bevriend met Frankrijk. [...]
Ja, soldaten, jullie hebben al veel gedaan; maar er moet ook nog veel gebeuren. [...] We moeten nog veel marcheren, vijanden verslaan, roem verzamelen en onrecht vergelden! Laat hen die tijdens de Franse burgeroorlog** de messen [tegen ons] hebben geslepen, die lafhartig onze bestuurders hebben vermoord, en die onze oorlogsschepen hebben verbrand – laat hen trillen [van angst]! Het uur van de wraak is gekomen!
Maar laat het volk niet ongerust zijn. Wij zijn de vrienden van alle volken, en vooral van de afstammelingen van de Romeinen. [...] Soldaten, jullie zullen eeuwige roem verdienen met het bevrijden van het mooiste deel van Europa. Het Franse volk, vrij en gerespecteerd door de hele wereld, zal Europa een schitterende vrede bezorgen [...]. Dan zullen jullie bij je eigen haardvuur kunnen uitrusten. En jullie medeburgers zullen naar jullie wijzen en zeggen: 'Hij zat bij het leger in Italië!'

* Streek in Noord-Italië.
** De Franse Revolutie.

9 Gebruik ook paragraaf 3. Maak de juiste combinaties.
Wie was wanneer aan de macht in Nederland?

A	Lodewijk Napoleon	1	1795-1798
B	Napoleon Bonaparte	2	1806-1810
C	Nationale Vergadering	3	1810-1813
D	Willem I	4	1813-1840

10 In 1810 was er een belangrijke politiek-bestuurlijke verandering in Nederland.

a Welke verandering was dat?

b Noem de directe politiek-bestuurlijke oorzaak van deze verandering.

c Noem een politiek-bestuurlijk gevolg, een cultureel gevolg en twee economisch gevolgen van deze verandering.

d Leg uit wat de burgerlijke stand is.

11 **a** Maak de zin kloppend.
Het vertrek van de Fransen uit Nederland in 1813 had *een internationale oorzaak / een nationale oorzaak / zowel een nationale als een internationale oorzaak*.
b Leg je antwoord bij a uit.
c Het vertrek van de Fransen uit Nederland in 1813 had ook een belangrijk politiek-bestuurlijk gevolg voor Nederland. Noem dit gevolg.

12 **a** Vergelijk de revoluties in Midden- en Zuid-Amerika met die in Noord-Amerika. Noem een belangrijke overeenkomst en minstens twee belangrijke verschillen.
b Gebruik bron 5. Leg uit waarom de tekenaar Bolívar naar het standbeeld van Washington laat wijzen.

13 Leidde de golf van revoluties in Zuid- en Midden-Amerika ook tot de politieke onafhankelijkheid van de Nederlandse koloniën daar?

14 In deze paragraaf heb je kennisgemaakt met een van de opvallendste figuren uit de geschiedenis, Napoleon Bonaparte.
Bedenk wat je van hem vindt. Was hij een goede bestuurder of juist niet? Onderbouw je mening met minstens drie argumenten, maar maak je antwoord niet langer dan 100 woorden.

15 Tussen 1800 en 1816 wist Groot-Brittannië enkele Antilliaanse eilanden te veroveren op Nederland, waaronder Aruba en Curaçao.
Wat heeft dit te maken heeft met het optreden van Napoleon?

16 Gebruik bron 4.
a In het bijschrift staat dat burgemeester Willem van Brienen katholiek was. Leg uit waarom dat bijzonder was in Nederland. Denk daarbij aan wat je weet over het bestuur in de Republiek.
b Welke gebeurtenis is belangrijk om te begrijpen dat Amsterdam in 1811 een katholieke burgemeester had?
- ◯ A De Bataafse Revolutie.
- ◯ B De Franse Revolutie.
- ◯ C Het keizerschap van Napoleon Bonaparte.
- ◯ D Het koningschap van Lodewijk Napoleon.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Continuïteit en verandering

HISTORISCH DENKEN

Alles in tientallen

Leerdoelen
- Je kunt onderscheiden wat in een bepaalde tijd op politiek-bestuurlijk, sociaal, economisch en cultureel gebied verandert en welke voorbeelden van continuïteit er zijn.
- Je kunt voorbeelden geven van snelle, langzame, grote en kleine veranderingen.

Vaardigheid
- V2.4 en 2.5

Basis
- Paragraaf 3.2

In Groot-Brittannië worden afstanden aangegeven in *miles*. Best lastig, als je als Nederlander wilt weten hoe ver iets is. In de 18e eeuw verschilden lengtematen zelfs *binnen* landen. Tijdens de Franse Revolutie kwam er eindelijk één eenheid voor lengte in Frankrijk. Wel zo praktisch. Maar de revolutionairen zorgden ook voor veranderingen die mensen helemaal niet handig vonden, zoals een nieuwe kalender.
De Franse Revolutie leidde tot allerlei veranderingen. Zijn die allemaal even belangrijk? Daarvoor onderzoek je eerst of de veranderingen groot of klein waren. Om het verleden goed te begrijpen moet je ook weten of iets snel veranderde of dat het een langzame ontwikkeling was. Daarmee oefen je in deze opdracht.

1 Gebruik V2.4, V2.5 en de leertekst van paragraaf 2.
- **a** Een verandering: in 1789 kregen alle burgers in Frankrijk dezelfde grondrechten. Maak de zinnen over deze verandering kloppend.
  Door de invoering van grondrechten kregen de meeste mensen *langzamerhand* / *plotseling* meer rechten. Dit was dus een *langzame* / *snelle* verandering.
  Het invoeren van de grondrechten had invloed op het leven van *veel* / *weinig* mensen en veranderde *veel* / *weinig* in hun leven. Het was dus een *grote* / *kleine* verandering.
- **b** Door de invoering van de grondrechten kregen burgers bijvoorbeeld vrijheid van meningsuiting. Is dat een verandering op politiek-bestuurlijk, sociaal, economisch of cultureel gebied? Leg je antwoord uit.

2 Een andere verandering: tijdens de Verlichting dachten steeds meer mensen dat een bestuur door één persoon verkeerd was.
- **a** Is dit een snelle of langzame verandering? Leg je antwoord uit.
- **b** Is het een grote of een kleine verandering? Leg je antwoord uit.
- **c** Is het een verandering op politiek-bestuurlijk, sociaal, economisch of cultureel gebied? Leg je antwoord uit.

3 Gebruik bron 1. De invoering van het metrieke stelsel kun je zien als een langzame én als een snelle verandering.
- **a** Om welke reden kun je het een langzame verandering noemen?
- **b** Met welk argument kun je uitleggen dat het een (relatief) snelle verandering was?
- **c** Op welk gebied was dit een belangrijke verandering? Leg je antwoord uit.
- **d** De invoering van het metrieke stelsel past bij de verlichte manier van denken. Leg dit uit.

Bron 1 Informatie over het metrieke stelsel.

Vóór 1798 bestonden in Frankrijk verschillende maten en gewichten. Dat betekende bijvoorbeeld dat een lengtemaat – bijvoorbeeld een 'el' – niet overal dezelfde lengte had. Een ander probleem was dat tussen de verschillende lengtematen – zoals een 'el', een 'voet' en een 'duim' – geen vaste verhouding bestond. Het was dus niet zo dat één 'el' uit vijf voeten en tien duimen bestond. Boeren en handelaren klaagden hier al lange tijd over.
In 1790 vroeg de Nationale Vergadering een groep natuur- en wiskundigen om een oplossing. De geleerden ontwierpen 'het metrieke stelsel' van grammen, meters en liters. Dit tientallig stelsel was helemaal anders dan de traditionele maten en gewichten. Voortaan had een kilo in heel Frankrijk hetzelfde gewicht en kon je deze opdelen in duizend grammen. Daarnaast was het stelsel zo ontworpen dat er tussen grammen, meters en liters een verband bestaat. Een kilogram is bijvoorbeeld het gewicht van één liter water.
Vanaf 1792 werd dit stelsel stapsgewijs ingevoerd. Vanaf 1798 had Frankrijk één stelsel van maten en gewichten. Tegenwoordig wordt het in bijna heel Europa gebruikt.

4 Gebruik bron 2 en de leertekst van paragraaf 2.

a Wat veranderde er in Frankrijk in 1792 op politiek-bestuurlijk gebied?

b Blijkbaar vonden de revolutionairen deze verandering heel belangrijk. Waar kun je dit uit opmaken?

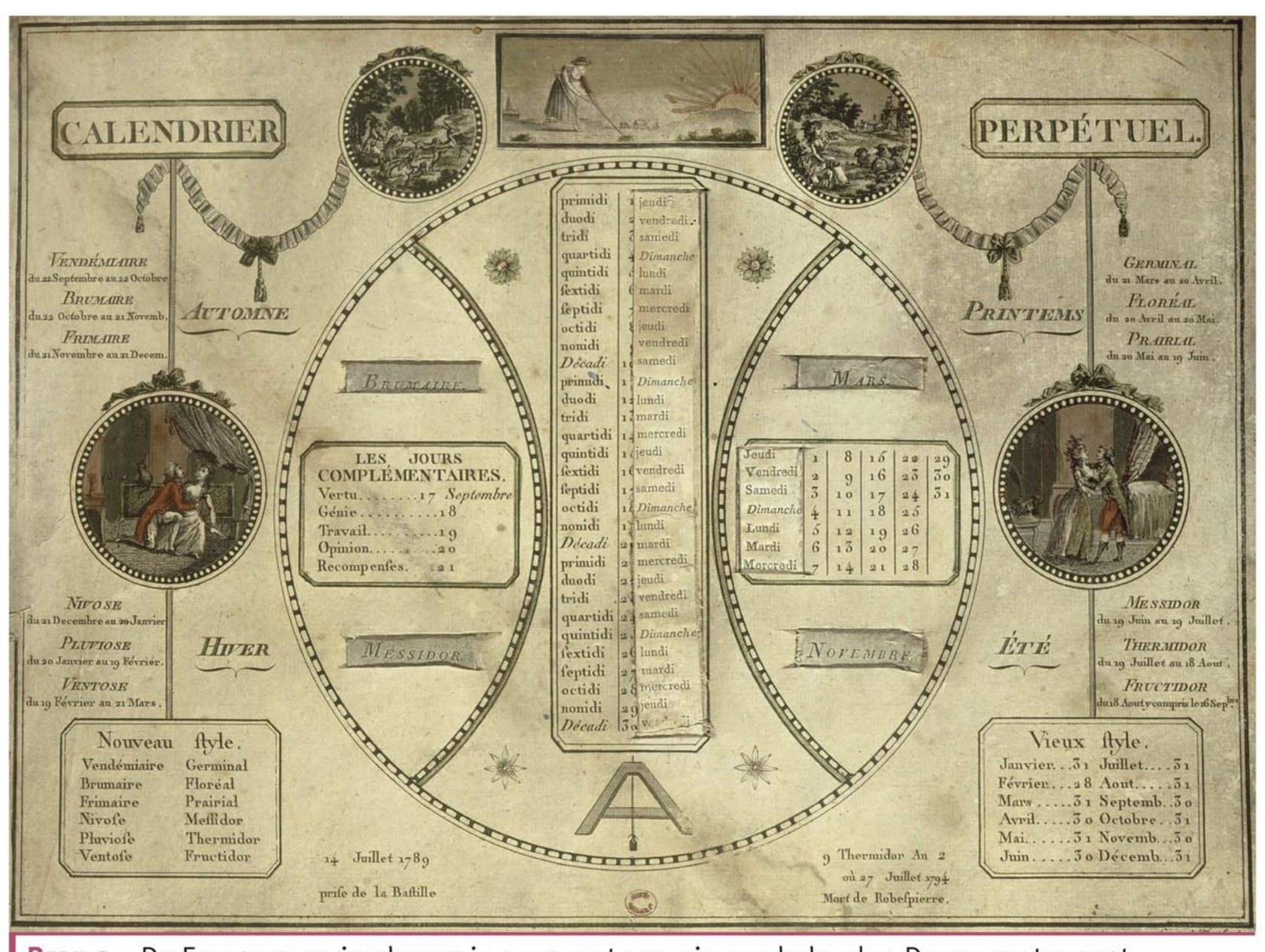

Bron 2 De Franse regering kwam in 1793 met een nieuwe kalender. Deze prent moest uitleggen hoe die kalender werkte, want het was behoorlijk ingewikkeld! Een week heette voortaan een decade en duurde tien dagen. Ook de dagen en maanden hadden nieuwe namen. 1792 was het jaar I. De kalender werd gebruikt tot 1806.

5 Gebruik bron 3.

a Was de invoering van de nieuwe kalender een grote of kleine verandering? Leg je antwoord uit met een voorbeeld uit bron 3.

b Was de invoering van de nieuwe kalender een langzame of snelle verandering? Leg je antwoord uit.

c Op de tiende dag van de 'week' (de zogenoemde decade) waren scholen en veel openbare gebouwen gesloten. Wie een mis wilde houden of een huwelijk wilde sluiten, werd aangemoedigd om dat op deze rustdag te doen. Ook werden er hardloopwedstrijden georganiseerd en liederen gezongen. Op welke dag uit de 'normale' week leek deze dag? Leg je antwoord uit.

d In 1800 werd besloten dat het tiendagenritme voortaan alleen nog voor ambtenaren gold. Alle andere Fransen gingen terug naar de zevendaagse weekindeling. Bedenk hiervoor een reden.

Bron 3 Vijf artikelen uit een besluit van de Franse regering. Het besluit moest de invoering van de nieuwe kalender op 4 Frimaire in het jaar II (24 oktober 1793) soepel laten verlopen.

Artikel II: Het gebruik van de oude tijdrekening is afgeschaft voor algemeen gebruik.
Artikel XII: Het Comité voor Publieke Instructie is belast met het drukken van de nieuwe kalender in verschillende vormen, met simpele instructies bij het materiaal om de principes en het gebruik ervan uit te leggen.
Artikel XIII: De kalender en het instructiemateriaal zullen worden opgestuurd naar alle administratieve instanties, gemeentes, rechtbanken, [...] aan alle scholen [...] en aan ministers.
Artikel XIV: Alle publieke gebeurtenissen zullen gedateerd worden volgens de nieuwe kalender.
Artikel XV: Professoren, leraren, moeders en vaders en al diegenen die verantwoordelijk zijn voor het onderwijzen van kinderen, moeten zich haasten om de nieuwe kalender uit te leggen.

6 Gebruik bron 1, 2 en 3.

a Wat is een voorbeeld van continuïteit tussen de 18e eeuw en onze tijd: het metrieke stelsel of de nieuwe kalender? Leg je antwoord uit.

b De Britten gebruiken het metrieke stelsel niet. Verklaar dit met je kennis uit hoofdstuk 3.

Maak online steropdracht 7 voor extra uitdaging.

Rutger Jan Schimmelpenninck, een revolutionair?

Leerdoelen
- Je kunt voorbeelden geven van snelle, langzame, grote en kleine veranderingen.
- Je kunt beargumenteren of je een verandering een revolutie vindt.

Vaardigheid
- V2.4 en 2.5

Basis
- Paragraaf 3.3 en 3.4

Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) begon als patriot, maar eindigde zijn politieke carrière onder koning Willem I. Vanaf 1815 was hij een door de koning benoemde politicus; iets heel anders dus dan een door het volk aangewezen volksvertegenwoordiger.
In deze opdracht onderzoek je daarom of Rutger Jan Schimmelpenninck wel een echte aanhanger van de revolutie was. Was hij een revolutionair?

8 Gebruik bron 4.
- **a** Wilde Schimmelpenninck grote of kleine veranderingen in het bestuur van de Republiek? Leg je antwoord uit.
- **b** In 1795 werd Schimmelpenninck volksvertegenwoordiger in de Bataafse Republiek. Sloot het bestuur van de Bataafse Republiek aan bij zijn ideeën uit 1784? Leg je antwoord uit.

Bron 4 In 1784 schreef Schimmelpenninck over het bestuur van de Republiek.

> [Het zou goed zijn als] de leden van de maatschappij, oftewel de burgers, hun gemeenschappelijke zaken zelf regelen, of die laten regelen door anderen, die met meerderheid van stemmen zijn gekozen.

9 Twee feiten over het jaar 1798:
1. De Bataafse Republiek krijgt een grondwet.
2. Er vindt een staatsgreep plaats.

- **a** Gebruik de leertekst van paragraaf 3 en bron 4. Zou Schimmelpenninck in het jaar 1798 vooral blij of vooral teleurgesteld zijn over het verloop van de revolutie?
- **b** Gebruik ook de leertekst van paragraaf 4. Schimmelpenninck werd in 1798 de Nederlandse ambassadeur in Frankrijk. Hij zag wat er terecht was gekomen van de Franse Revolutie.
  Waren de gevolgen van de revolutie in Frankrijk die hij toen zag, vooral positief of negatief? Leg je antwoord uit.

10 In 1799 greep Napoleon de macht in Frankrijk. Schimmelpenninck bleef ambassadeur. Zes jaar later, in 1805, stemde Schimmelpenninck ermee in dat hij de leider van de Bataafse Republiek werd. Dat betekende dat Schimmelpenninck van Napoleon de macht kreeg in de Republiek.
- **a** Gebruik ook bron 4. Blijkt uit de gebeurtenis in 1805 een grote of een kleine verandering in de ideeën van Schimmelpenninck, in vergelijking met zijn ideeën van 1784?
- **b** Gebruik ook je antwoorden op vraag 9. Bedenk een verklaring voor de veranderde opvatting van Schimmelpenninck.

11 Gebruik bron 5. Schimmelpenninck wilde met dit schilderij doen alsof er continuïteit was op politiek-bestuurlijk gebied.

a Naar welke bestuurders uit het verleden wordt verwezen?

b Leg uit dat er in werkelijkheid helemaal geen sprake was van continuïteit.

c Om welke reden liet Schimmelpenninck zich op deze manier afbeelden?

Bron 5 Dit schilderij liet Schimmelpenninck maken, nadat Napoleon hem tot leider van de Bataafse Republiek had benoemd. Op het schilderij draagt hij kleding in de stijl van regenten. Op tafel ligt een gepluimde steek, een verwijzing naar de hoofddeksels met veren op de portretten van de stadhouders Willem IV en V.

12 In 1806 verving Napoleon Rutger Jan Schimmelpenninck door zijn broer Lodewijk Napoleon.

a Gebruik de leertekst van paragraaf 4. Om welke reden zou Napoleon Schimmelpenninck vervangen hebben?

b Betekende het bestuur van Lodewijk Napoleon een grote of kleine verandering ten opzichte van het jaar 1805, toen Schimmelpenninck leider was?

13 Gebruik de antwoorden bij alle vragen van deze opdracht.
Was Schimmelpenninck volgens jou een revolutionair? Onderbouw je antwoord met twee argumenten.

Maak online steropdracht 14 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met spotprenten en redeneren

TOEPASSEN

Spotprenten over de Franse Revolutie

Basis
- Paragraaf 3.1 en 3.2

In de Franse Revolutie werden veel spotprenten gemaakt. In *Memo* leer je waar je op moet letten om een spotprent goed te begrijpen.

1 Gebruik bron 1. Je gaat eerst heel zorgvuldig bekijken wat je allemaal ziet op de spotprent.
- **a** Schrijf op wie de twee personen zijn en wat zij doen.
- **b** Op de piramide staat de tekst 'Cy gyt toute la France'. Wat is de vertaling in het Nederlands? Geef ook aan hoe je dat weet.
- **c** Noem ten minste drie voorwerpen die je in de spotprent ziet.

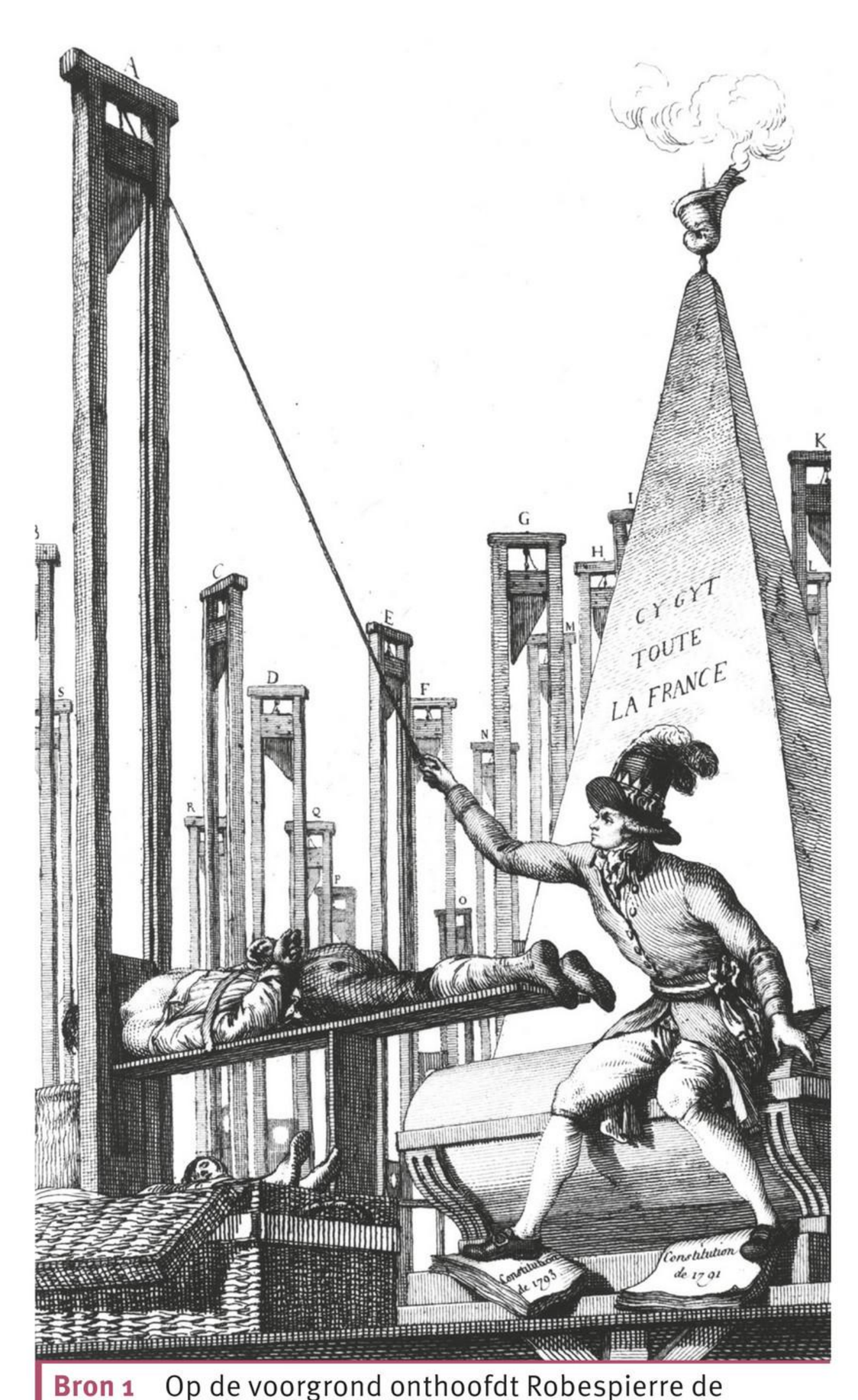

Bron 1 Op de voorgrond onthoofdt Robespierre de beul. Achter hem staat een groot grafmonument met het opschrift 'Hier ligt heel Frankrijk'. Robespierre staat op grondwetten uit 1791 en 1793. (Tekening uit 1794.)

2 Gebruik bron 1 en paragraaf 2. Je gaat bedenken wat je weet over de tijd en de plaats waar de spotprent is gemaakt.

a Bekijk in welk jaartal de spotprent is gemaakt. Wat was er in dat jaar aan de hand in Frankrijk?

b Wat was de rol van Robespierre daarin?

3 Je gaat uitleggen wat de tekenaar duidelijk wilde maken met de spotprent, met behulp van alles wat je ziet en weet.
De tekenaar doet met deze spotprent alsof er in Frankrijk niemand meer leeft. Leg uit hoe hij dit duidelijk wil maken. Gebruik in je antwoord de volgende woorden: *grafmonument* • *Robespierre* • *valbijlen*.

4 Wat is in één zin de boodschap van de maker van de spotprent?

- ◯ A De Franse Revolutie had nooit mogen plaatsvinden.
- ◯ B De radicalen vermoorden veel te veel mensen.
- ◯ C Iedereen die niet meewerkt aan de revolutie, moet worden onthoofd.
- ◯ D Tijdens de Terreur werden 40.000 mensen ter dood gebracht.

Napoleon: verdediger van de revolutie?

Basis
- Paragraaf 3.4

In 1799 kwam Napoleon aan de macht. Maakte hij een einde aan de idealen van de revolutie of heeft hij die idealen juist verdedigd? In *Memo* leer je om zowel argumenten vóór als tegen een stelling te geven. Je oefent dan met redeneren.

5 **a** Welke idealen passen bij de Franse Revolutie?

- ☐ A Burgers moeten stemrecht krijgen.
- ☐ B Eén iemand moet alle macht in handen hebben.
- ☐ C Er moet een standensamenleving komen.
- ☐ D Iedereen moet vrijheid van meningsuiting krijgen.

b Hieronder staat een aantal maatregelen van Napoleon. Sommige maatregelen passen bij de idealen van de revolutie, andere juist niet.
Welke maatregelen passen bij de idealen van de revolutie?

- ☐ A Napoleon gaf burgers vrijheid van godsdienst.
- ☐ B Napoleon kroonde zichzelf tot keizer.
- ☐ C Napoleon maakte voor alle burgers dezelfde wetten.
- ☐ D Napoleon vestigde een dictatuur.

6 Een stelling: ‘Napoleon was een verdediger van de idealen van de revolutie.’
Geef, telkens met behulp van een duidelijk voorbeeld, een argument voor en een argument tegen deze stelling. Gebruik daarbij signaalwoorden. Maak ook duidelijk welk argument voor en welk argument tegen de stelling is.

7 Vechten voor Napoleon

VERDIEPEN

De veldtocht naar Rusland was de grootste militaire nederlaag van Napoleon en veroorzaakte op lange termijn zijn ondergang. In deze opdracht doe je onderzoek naar soldaten in het Franse leger van Napoleon, in het bijzonder naar hun ervaringen tijdens de veldtocht naar Rusland.
De vraag is: hoe was het om voor Napoleon in Rusland te vechten?

Bron 1 Napoleon staat samen met zijn soldaten vlak voor Moskou in september 1812. (Schilderij uit de 19e eeuw.)

Bron 2 De Russische veldtocht van Napoleon in 1812.

Op 24 juni 1812 vertrokken ongeveer 680.000 soldaten van Napoleons *Grande Armée* (grote leger) richting Moskou. Onder hen bevonden zich 25.000 Nederlanders. Het waren allemaal dienstplichtige soldaten. Te paard, maar vooral te voet, legden de soldaten honderden kilometers af. Napoleon dacht het Russische leger snel te kunnen verslaan, maar dat bleek lastig. De Russische tsaar ging veldslagen zoveel mogelijk uit de weg en trok zich steeds verder terug. Zo lokten ze de Fransen steeds dieper Rusland in. Tijdens hun terugtocht vernietigden de Russen alles wat het Franse leger zou kunnen gebruiken. Zelfs Moskou werd in brand gestoken. Deze 'tactiek van de verschroeide aarde' zorgde ervoor dat Napoleon steeds meer moeite had om zijn soldaten te bevoorraden. Toen de winter inviel, zat er voor Napoleon niets anders op dan terugtrekken. Duizenden soldaten, slechts gekleed in zomerkleding, bevroren of stierven van de honger, door uitputting of ziektes. Slechts 40.000 soldaten kwamen levend thuis.

De 16e eeuw was een bijzondere tijd: Europeanen maakten kennis met delen van de wereld die zij nog niet kenden, en nieuwe ideeën verspreidden zich snel. Maar het was ook een tijd vol wreedheid. Op deze prent zie je bijvoorbeeld hoe Spaanse soldaten op één dag ongeveer 800 bewoners van Naarden ter dood brachten. Deze afschuwelijke gebeurtenis vond plaats tijdens een oorlog tussen Spanje en Nederlanders. De strijd ging over de vraag wie in de Nederlanden de baas moest zijn, maar ook over het geloof. Overal in Europa hadden mensen namelijk kritiek gekregen op de christelijke kerk van de paus in Rome. Deze geloofsverschillen veroorzaakten verschillende bloedige oorlogen.
In dit hoofdstuk over de 16e eeuw lees je wat die geloofskritiek inhield. Ook lees je waarom de oorlog in de Nederlanden zo belangrijk is geweest.

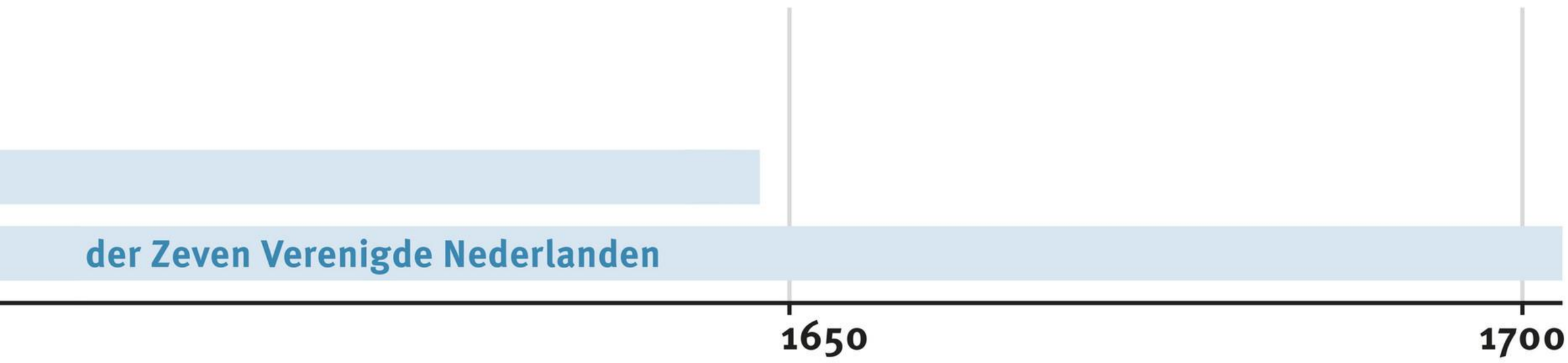

Bron 3 Een Franse soldaat.

Soldaten onder Napoleon moesten zich snel kunnen verplaatsen. Daarom hadden ze maar weinig spullen bij zich. Een soldaat droeg een wollen overjas (1). Die gebruikte hij niet alleen tegen de kou, maar ook als deken. Onder de overjas had de soldaat een dik wollen vest aan. Daardoor had hij weinig bewegingsvrijheid. Verder droeg een soldaat een broek (2) en slobkousen (3). De slobkousen moesten bescherming bieden tegen kou en vuil, maar zakten steeds af. Op het hoofd droeg de soldaat een hoge militaire hoed (4). Iedere soldaat had ook een rugzak (5).
Geen enkel kledingstuk was op maat gemaakt, waardoor een uniform bijna altijd te ruim of te krap zat. Ook de schoenen (6) pasten bijna nooit. Ze waren beschikbaar in drie maten en er was geen verschil tussen de linker- en rechtervoet, zodat de schoenen aan beide voeten gedragen konden worden. Onder de zolen werden een soort spijkers geslagen. Zo gleed een soldaat minder snel uit. Bovendien sleet de leren zool dan minder snel.

Bron 4 Dit Franse geweer uit 1777 was een van de meestgebruikte wapens tijdens de veldtocht naar Rusland. Ook werden er veel kanonnen ingezet tijdens de strijd.

Bron 5 De soldaten van het Franse leger begonnen in de winter van 1812 aan hun terugtocht. Door de lage temperatuur, die daalde tot wel –37,5 °C, stierven duizenden soldaten. De overgebleven, verzwakte soldaten waren daarna een gemakkelijke prooi voor het Russische leger. Hier steekt het Franse leger de rivier de Berezina over, in de buurt van Borizov. (Aquarel van een ooggetuige, 1812.)

1 Gebruik je kennis uit paragraaf 4.
- **a** Om welke reden viel Napoleon Rusland aan?
- **b** Napoleons leger werd in Rusland verslagen. Leg uit dat dit op den duur zijn ondergang betekende.

2 Gebruik bron 2.
- **a** Zet de gebeurtenissen over de veldtocht naar Rusland in de juiste volgorde, van vroeger naar later.
  - A De slag bij Smolensk blijft onbeslist.
  - B Het Franse leger komt aan in Moskou, dat in brand is gestoken door de Russen.
  - C Het Franse leger trekt zich helemaal terug uit Rusland.
  - D In de buurt van Borizov trekken Franse troepen de rivier de Berezina over.
  - E Napoleon trekt met zijn leger de Njemen over, richting Kovno.
  - F Vlak voor Moskou, bij Borodino, behaalt Napoleon zijn laatste overwinning.
- **b** Hoelang duurde de Russische veldtocht?

3 Gebruik bron 1.
- **a** De Russen gebruikten de ‘tactiek van de verschroeide aarde’. Hoe zie je dat in bron 1?
- **b** Napoleon was in eerste instantie blij met de inname van Moskou. Waarop had hij gehoopt?

4 Gebruik bron 3.

- **a** Het dragen van het Franse uniform was niet plezierig. Geef drie voorbeelden uit de bron waaruit dit blijkt.
- **b** Leg uit waarom juist schoenen zo belangrijk waren in het Franse leger.
- **c** Gebruik ook bron 5. Hoe verplaatste het leger van Napoleon zich?

5 Gebruik bron 6 en 7. De omstandigheden waaronder de soldaten vochten, waren slecht.

- **a** Geef twee voorbeelden van deze slechte omstandigheden.
- **b** Leg uit dat deze omstandigheden deels werden veroorzaakt door de 'tactiek van de verschroeide aarde'.
- **c** Vooral op de terugtocht raakte het Franse leger sterk verzwakt. Bedenk daarvoor twee redenen.

Bron 6 Een verslag van een Nederlandse soldaat tijdens de Russische veldtocht.

Onder ons verspreidde zich een kwaadaardige ziekte, een soort van grauwe loop, waarschijnlijk veroorzaakt door het slechte weer. Het begon onophoudelijk te sneeuwen en te regenen. Onze gezondheid werd aangetast door de langdurige marsen, het langdurig liggen op de koude en vochtige grond en het slechte voedsel. De veldhospitalen waren overvol met zieke soldaten. Het waren voorzalen van de dood. Dagelijks werden de doden met vijftig of zestig tegelijk in grote kuilen geworpen. Je zag voortdurend stapels lijken voor de hospitalen liggen.

Bron 7 Luitenant Uxküll schreef op 1 december 1812 in zijn dagboek over het gedrag van Franse soldaten.

Ik heb mannen gezien die aan het vlees van hun makkers knaagden als wilde beesten. Een klein groepje [Fransen] zat rond een vuur en sneed vanwege hun grote honger en het ontbreken van voedsel de zachtere delen van een stervende kameraad uit om op te eten. Ik zag ook dode mannen bij wie daartoe stukken vlees uit de dijen waren gesneden.

6 Het Franse leger bestond voor een groot deel uit buitenlandse soldaten. Tegenwoordig vechten Nederlandse soldaten voor internationale organisaties. De vredesmissies van de Verenigde Naties en de NAVO in Irak en Afghanistan zijn voorbeelden hiervan.

- **a** Noem een overeenkomst tussen de veldtocht van Napoleon naar Rusland en de huidige vredesmissies.
- **b** Noem een verschil tussen de veldtocht van Napoleon naar Rusland en de huidige vredesmissies.
- **c** Zou jij bereid zijn om als soldaat mee te vechten in een 'vreemde' oorlog, zoals een vredesmissie? Leg je antwoord uit.

7 Stel je voor dat je één van de 25.000 Nederlandse soldaten in het leger van Napoleon was. Schrijf een brief naar huis over je belevenissen tijdens de veldtocht naar Rusland. Ga daarbij als volgt te werk.

- Bedenk een naam voor de soldaat in wie je je verplaatst.
- Kies een gebeurtenis uit de veldtocht naar Rusland.
- Vertel wat je beleeft in Rusland. (Gebruik als informatie de bronnen in deze paragraaf.)
- Probeer, zonder te liegen, de thuisblijvers niet te ongerust te maken.
- De brief moet ongeveer 400 woorden lang zijn.

8 Rousseau over de opvoeding

CULTUUR

De filosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) was na zijn dood enorm populair bij de Franse revolutionairen. Dat was vanwege zijn politieke ideeën. Maar de twee best verkochte boeken van Rousseau waren twee romans, verzonnen verhalen dus. Het ene, *Julie, of De nieuwe Héloïse*, is een liefdesverhaal over een onmogelijke liefde tussen een meisje van adel en een gewone jongen. Het andere boek, *Emile, of Over de opvoeding*, vertelt over de bijzondere opvoeding van het Franse jongetje Emile.
Het boek *Emile* had grote invloed op hoe mensen dachten over de opvoeding van kinderen. Verlichte denkers schreven veel over opvoeding en onderwijs. Zij bediscussieerden wat de beste manier was om kinderen op te voeden tot goede burgers. Want als de kinderen goed zijn opgevoed, zal de samenleving vanzelf verbeteren, zo redeneerden ze.
De vraag is: passen de lessen van Rousseau nog in de opvoeding van kinderen van nu?

Bron 1 Portret van Jean-Jacques Rousseau uit 1766.

Bron 2 Informatie over het leven van Rousseau.

Jean-Jacques Rousseau was de zoon van een aan lager wal geraakte horlogemaker uit Genève. Zijn moeder stierf bij zijn geboorte. Als jongen droomde hij er al van om bij de elite te horen. Maar Rousseau moest op zijn twaalfde van school en in de leer bij een ambachtsman. Toch bleef hij nadenken over een manier om toegang te krijgen tot de Parijse salons, waar filosofen, kunstenaars, edellieden en de bourgeoisie bijeenkwamen. Als gewone jongen moest hij iets bijzonders laten zien om hun respect te winnen.

Toen hij wat ouder was, las Rousseau veel boeken over de natuur, geschiedenis en muziek. Hij ging in 1742 naar Parijs om indruk te maken als musicus. Maar niemand was geïnteresseerd in zijn theorie over een nieuw notenschrift. Ook zijn muziekstukken hadden weinig succes. De droom van Rousseau leek te mislukken.

De bewondering die Rousseau voor de elite had, sloeg nu om in haat. Hij vroeg zich af waar de ongelijkheid tussen mensen vandaan kwam. Rousseau dacht dat alleen de eerste mensen in de prehistorie gelijk waren geweest. Hij noemde hen 'natuurmensen'. Zij hadden weinig bezit en verzamelden hun eigen voedsel. Ze waren van niemand afhankelijk en dus vrij. Toen mensen bezit en rijkdom kregen, werden mensen egoïstisch en hebzuchtig.

Over dit onderwerp schreef Rousseau in 1750 een artikel voor een prijsvraag. Tot zijn grote vreugde won hij de eerste prijs en werd hij in één klap beroemd. Hierna schreef Rousseau nog meer boeken, waaronder *Emile*. Zijn laatste boek is een autobiografie. Daarin bekende hij dat hij bij zijn huishoudster Thérèse Levasseur vijf onwettige kinderen had verwekt. Alle kinderen had hij te vondeling gelegd. Op latere leeftijd trouwde hij met Thérèse, maar toen kregen ze geen kinderen meer. Rousseau stierf in 1778.

Bron 3 Rousseau schrijft in zijn boek dat de jonge Emile maar één boek hoeft te lezen: *Robinson Crusoe* van de Engelse schrijver Daniel Defoe. Het boek gaat over de schipbreukeling Robinson Crusoe, die op een onbewoond eiland terechtkomt en daar moet zien te overleven. Robinson leert zichzelf graan verbouwen, vuur maken, dieren houden en pottenbakken. Pas na 28 jaar wordt hij van het eiland gered. Het volgende fragment uit *Emile* gaat over dit boek.

Er is één boek dat het best past bij mijn natuurlijke opvoeding. *Robinson Crusoe* zal het eerste boek zijn dat Emile leest en ook het enige tot hij 15 jaar is. Hoe Robinson zich alleen en zonder hulp in leven weet te houden, is een verhaal dat op iedere leeftijd interesse wekt. Het boek zal voor Emile vermakelijk en leerzaam zijn. Hij zal constant in de weer zijn met zijn huis, zijn geiten en zijn moestuin. Hij zal uit de praktijk leren wat iemand in zulke omstandigheden moet weten, en niet uit boeken. Hij zal het gevoel hebben Robinson zelf te zijn en zich verbeelden dat hij in dierenvellen rondloopt, met een grote hoed op en met een sabel.

Bron 4 Afbeelding uit *Emile, of Over de opvoeding* (1762).

1 Gebruik de introtekst en je kennis uit paragraaf 1.

a In de roman *Julie* levert Rousseau kritiek op de Franse samenleving. Op welk kenmerk of onderdeel van de samenleving levert Rousseau kritiek?

b Op een gegeven moment dreigde de Franse koning Rousseau te laten arresteren. Rousseau moest Frankrijk ontvluchten. Wat zal de reden zijn geweest van Rousseaus dreigende arrestatie?

2 Gebruik bron 2.

a Maak de zinnen kloppend.
Rousseau leefde *voor* / *na* de Franse Revolutie. Hij ging *kort* / *lang* naar school. Rousseau had zelf *wel* / *geen* kinderen, die hij *wel* / *niet* zelf opvoedde.

b Rousseau wilde graag op de sociale ladder stijgen. Leg uit waarom dit voor hem moeilijk was.

c Rousseau schreef over het opvoeden van kinderen. Sommige tijdgenoten vonden dat hij daar niet de juiste persoon voor was. Leg uit dat die kritiek begrijpelijk is.

3 Gebruik bron 2.

a In welke tijd waren mensen volgens Rousseau gelijk en vrij? Leg uit waarom hij dat dacht.

b Rousseau schreef dat 'de mens van nature (van oorsprong) goed is'. Beredeneer waarom ongelijkheid er volgens Rousseau toe leidt dat mensen slecht worden.

c Gebruik bron 2 en 5. Rousseau vindt leren zwemmen voor kinderen belangrijker dan leren paardrijden. Welke kritiek uit hij op de elite met deze uitspraak?

4 Gebruik bron 3. Emile moet de roman *Robinson Crusoe* lezen.

a Noem twee redenen waarom Rousseau dit boek geschikt vindt voor kinderen.

b Gebruik bron 4. Wat zou Emile kunnen leren van deze afbeelding?

Bron 5 Kun je beter leren zwemmen of paardrijden? Een fragment uit *Emile, of Over de opvoeding* (1762).

De rijken besteden veel geld aan het leren paardrijden, maar geen van hen leert zwemmen, omdat het niets kost. Toch kan iedere reiziger zonder lessen in dressuur een paard bestijgen en het beest berijden, als het nodig is. Maar wie in het water ligt en niet kan zwemmen, verdrinkt, want zwemmen moet men geleerd hebben.

5 Gebruik bron 6.

a Wat vindt Rousseau van het uit het hoofd leren van historische feiten?

b In het huidige onderwijs zijn vakken als Engels en wiskunde heel belangrijk. Wat zou Rousseau daarvan gevonden hebben?

c Gebruik bron 7. Emile heeft geen gps. Met welke soorten kennis en met welk instrument vindt hij zijn weg?

Bron 6 Rousseau over wat je niet hoeft te leren. Fragment uit *Emile, of Over de opvoeding* (1762).

Men zal zich verbazen dat ik het leren van talen tot de overbodigheden van de opvoeding reken. Ik geloof niet dat enig kind voor zijn twaalfde of vijftiende, wonderkinderen uitgezonderd, meer dan één taal ooit echt geleerd heeft. Aardrijkskunde is overbodig, net als geschiedenis. Men verbeeldt zich dat het kind geschiedenis wel kan leren, omdat het louter een opsomming van feiten is, maar dat is geschiedenis helemaal niet.

Bron 7 Emile moet de weg naar huis vinden. Fragment uit *Emile, of Over de opvoeding* (1762).

Na een lange wandeling zijn Emile en zijn leermeester verdwaald. De laatste stelt Emile voor de weg terug te vinden. Emile is hongerig en moe en kan niet meer.

Leermeester: Huilen helpt niet. We moeten de weg terugvinden. Hoe laat is het?
Emile: Het is 12 uur en ik heb honger.
Leermeester: Ja, ik ook. Is het 12 uur? Dat is precies de tijd waarop we gisteren van Montmorency het bos zagen liggen. Zeiden we niet dat het bos ...
Emile: ... ten noorden van Montmorency lag?
Leermeester: Dan moet Montmorency dus ...
Emile: ... ten zuiden van het bos liggen.
Leermeester: We weten hoe we op het middaguur kunnen bepalen waar het noorden is.
Emile: Ja, aan de richting van de schaduw.
Leermeester: Maar het zuiden ...
Emile: Tegenover het noorden. We hoeven alleen maar de tegenovergestelde richting van de schaduw te vinden.
Leermeester: Bravo!

6 Gebruik je antwoorden bij vraag 4 en 5.

a Welk soort kennis vindt Rousseau van belang voor kinderen?

b Wat is volgens Rousseau de beste manier om te leren?

c Wat vind jij van de leermethode van Rousseau in bron 7?

7 'Uitstekend', 'oké' of 'beroerd': iedereen heeft wel een mening over het onderwijs en de opvoeding van kinderen.
Geef bij iedere stelling eerst je eigen mening.
Bedenk dan welke mening Rousseau erover gehad zou kunnen hebben en schrijf die eronder.

- Omdat ieder kind anders is, zou iedereen privéles moeten krijgen.
- Bij de opvoeding hoort niet alleen goed leren lezen of rekenen. Kinderen moeten ook leren schilderen, tuinieren, acteren of koken.
- Kinderen bepalen zelf wat ze willen leren, met wie ze dat willen leren en op welk moment ze dat willen.

8 Jean-Jacques Rousseau vond het leerzaam voor Emile om het boek *Robinson Crusoe* te lezen.

a Stel je voor: jij moet een boek uit onze tijd kiezen dat voor jongeren heel leerzaam zou zijn. Welk boek kies je dan? Leg je antwoord uit.

b Stel je voor: jij moet een televisieserie uit onze tijd kiezen die voor jongeren heel leerzaam zou zijn. Welke serie kies je dan? Leg je antwoord uit.

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Je gaat een tijdbalk maken over de veranderingen die in dit hoofdstuk zijn behandeld. Als voorbereiding daarop vul je een schema in.

a Vul de tweede en vierde kolom van het schema in (de gegevens van Frankrijk en Nederland). Kies uit de volgende begrippen: *ancien régime* • *Bataafse Republiek* • *Franse Revolutie* • *Lodewijk Napoleon aan de macht* • *Napoleon aan de macht* • *onderdeel Franse keizerrijk* • *patriotten eerste keer aan de macht* • *Terreur* • *Verlichting*. Eén woord moet je tweemaal invullen.

b Vul de laatste kolom van het schema in (de gegevens over de rest van de wereld). Kies uit de volgende begrippen: *koloniale tijd Noord-Amerika* • *Napoleon verovert Spanje* • *revolutie in Noord-Amerika* • *revoluties in Zuid- en Midden-Amerika*.

c Zet de gegevens uit het schema op de juiste plaats in de tijdbalk. Omdat sommige onderdelen elkaar overlappen, heeft deze balk verschillende lagen. Tip: geef elk onderdeel een aparte kleur.

Overzicht van de belangrijkste perioden in de geschiedenis van Frankrijk en Nederland, plus enkele belangrijke gebeurtenissen in de rest van de wereld, 1650-1825.

Frankrijk		Nederland		Rest van de wereld	
1650-1800		1650-1800		1650-1776	
Voor 1789		1785-1787		1765-1783	
1789-1799		1795-1806		1808	
1793-1794		1806-1810		1808-1825	
1799-1813		1810-1813			

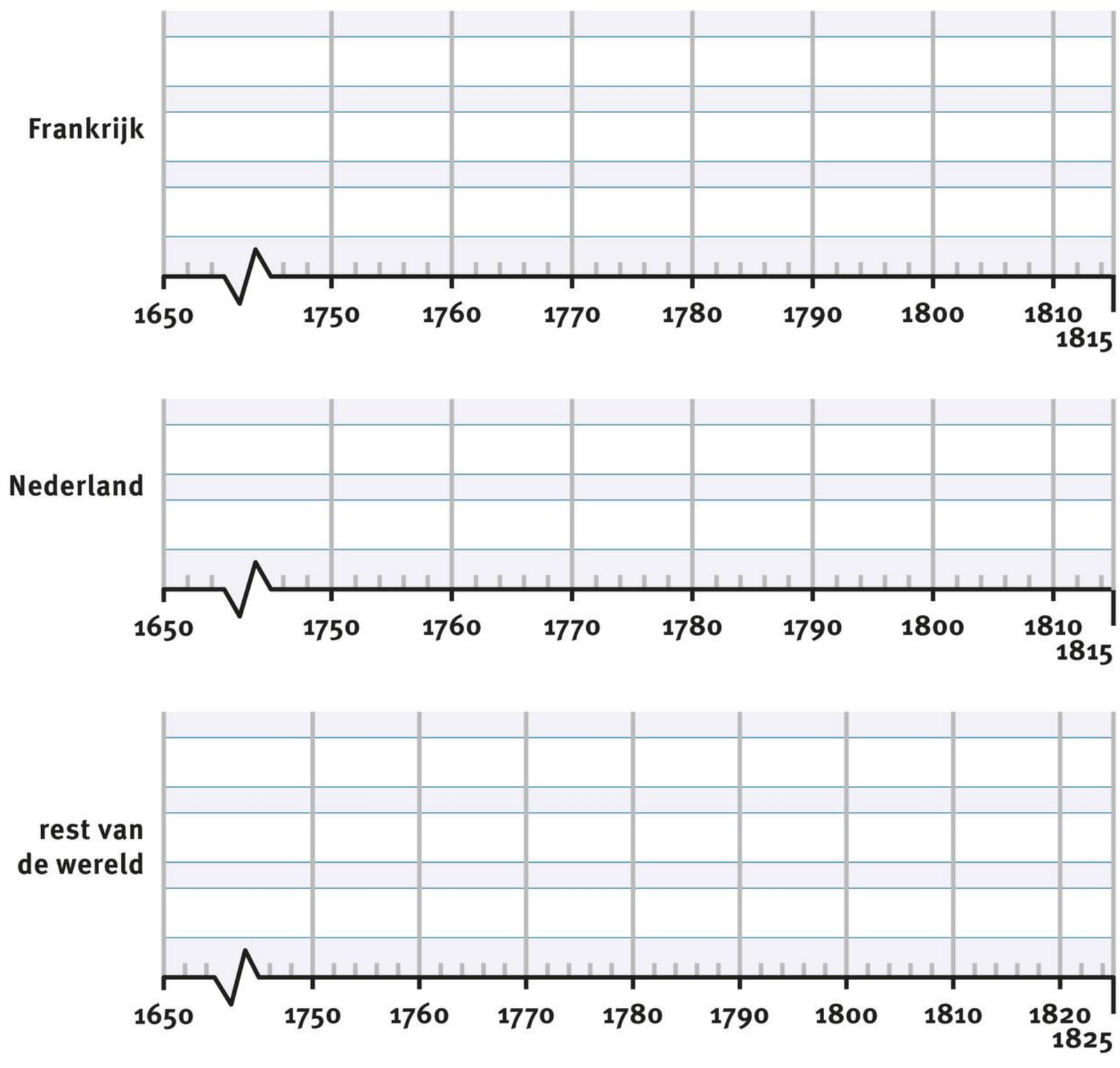

Tijdbalk voor de belangrijkste perioden in de Franse en Nederlandse geschiedenis, 1650-1815.

2 Hieronder staan enkele gebeurtenissen uit de periode tussen 1650 en 1825.
Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Boze Parijzenaars bestormen de Bastille, het begin van de Franse Revolutie.
B De tsaar van Rusland weet het Franse leger uit zijn land te verdrijven.
C De Verlichting begint en leidt tot nieuwe ideeën over de inrichting van het bestuur.
D Kolonisten in Noord-Amerika roepen de onafhankelijkheid uit.
E Koning Lodewijk XVI zit in geldnood en roept de Franse Staten-Generaal bijeen.
F Lodewijk Napoleon wordt koning van het Koninkrijk Holland.
G Napoleon wordt verbannen naar een klein eilandje in de Atlantische Oceaan.
H Spanje is bijna al zijn koloniën in Midden- en Zuid-Amerika kwijt.

Oefenen van de leerstof

3 **a** Maak de tekst kloppend.
Onder de absolute koningen was er in Frankrijk weinig vrijheid. Zo mocht niet iedereen schrijven wat hij wilde: er was een strenge *censuur* / *tolerantie*. Ook was er veel ongelijkheid, doordat de adel en de *derde stand* / *geestelijkheid* allerlei *grondrechten* / *privileges* hadden. De aanhangers van de Franse Revolutie vonden het belangrijk dat iedereen gelijk was en maakten daarom een *eenheidsstaat* / *grondwet*. Toen de radicalen in 1793 de macht van de *gematigden* / *patriotten* overnamen, begon de periode van *de Terreur* / *het ancien régime*: velen eindigden onder de guillotine. In 1799 kwam Napoleon aan de macht door middel van een *scheiding van de machten* / *staatsgreep*. Hij deed alsof het Franse volk inspraak had, maar in werkelijkheid had de *burgerlijke stand* / *volksvertegenwoordiging* niets meer te zeggen.

b Vul de juiste woorden in.
Alleenheerschappij (onder andere die door Napoleon): ..... .
De groep rijke mensen in de derde stand in Frankrijk (voor 1789): ..... .
Een andere naam voor de scheiding van de machten: ..... .
Een samenwerkingsverband van staten met een eigen bestuur: ..... .
Logisch denken: ..... .
Tegenstanders van de Nederlandse patriotten: ..... .
Verbod onder Napoleon op handeldrijven met Groot-Brittannië: .....
..... .

4 **a** Vergelijk de Franse Revolutie met de Bataafse Revolutie. Maak het schema kloppend.

	Franse Revolutie	Bataafse Revolutie
Begint met protest tegen een kleine groep bestuurders	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Begint met hulp uit het buitenland	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Grondwet maakt een einde aan privileges	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Verkiezing van volksvertegenwoordiging	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Ontstaan van een schrikbewind	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Een staatsgreep maakt een einde aan de democratie	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Eindigt in dictatuur	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*

b De Bataafse Revolutie begon later dan de Franse. Toch zou je kunnen zeggen dat de Nederlanders eerder waren met hun politieke revolutie. Leg dat uit.
c Kun je zeggen dat de Nederlanders de eersten waren die een politieke revolutie begonnen? Leg je antwoord uit.

Oefenen van historisch denken

5 De politieke revoluties hebben gezorgd voor allerlei veranderingen.
Zijn de onderstaande veranderingen culturele, economische, politiek-bestuurlijke of sociale veranderingen? Zet voor elke zin een C, E, P of S.

..... Montesquieu schrijft een boek over de scheiding der machten.
..... In Frankrijk verdwijnt de standensamenleving.
..... Amerikaanse kolonisten roepen de onafhankelijkheid uit.
..... Robespierre neemt de macht over.
..... Napoleon verhoogt de belastingen.
..... Bolivianen vernoemen hun land naar de vrijheidsstrijder Bolívar.

6 Gebruik bron 1 van paragraaf 3 van hoofdstuk 2 (1651) en bron 1 (1796).

a Vergelijk beide bronnen. Noem één belangrijke overeenkomst en twee belangrijke verschillen tussen beide bronnen. Let goed op: niet alle overeenkomsten en verschillen zijn in de bronnen zichtbaar. Denk dus ook goed na over wat je weet over beide situaties.

b Is tussen beide bronnen sprake van politiek-bestuurlijke continuïteit? Leg je antwoord uit.

c Is tussen beide bronnen sprake van een revolutionaire verandering? Leg je antwoord uit.

Bron 1 Bijeenkomst van de Nationale Vergadering in Den Haag, 1796. (Prent van George Kockers, 1797.)

Bron 2 Het Europese rijk van keizer Karel V rond 1555.

Bron 3 De Nederlanden in 1648.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§3.1 De Verlichting

- Ik kan een beschrijving geven van de standensamenleving in het ancien régime.
- Ik kan uitleggen dat de Verlichting een nieuwe manier van denken was.
- Ik kan met enkele voorbeelden uitleggen dat verlichte denkers nieuwe ideeën hadden over goed bestuur.
- Ik kan uitleggen dat de Verlichting belangrijk was voor het ontstaan van de Verenigde Staten.

§3.2 De Franse Revolutie

- Ik kan beschrijven hoe de Franse Revolutie begon en wat daarvan de oorzaken waren.
- Ik kan uitleggen welke politieke en sociale veranderingen het gevolg waren van de Franse Revolutie.
- Ik kan uitleggen hoe de Franse Revolutie uitliep op een schrikbewind.

§3.3 De Bataafse Revolutie

- Ik kan uitleggen welke kritiek de patriotten aan het eind van de 18e eeuw hadden op de situatie in de Republiek.
- Ik kan uitleggen wat er veranderde door de Bataafse Revolutie.
- Ik kan uitleggen waarom de Bataafse Revolutie uiteindelijk mislukte.

§3.4 De tijd van Napoleon

- Ik kan enkele belangrijke eigenschappen noemen van het bestuur door Napoleon.
- Ik kan beschrijven hoe Napoleon een Europees rijk veroverde en dat ook weer verloor.
- Ik kan uitleggen welke gevolgen Napoleons bestuur voor Nederland had.
- Ik kan enkele belangrijke oorzaken noemen van de politiek-bestuurlijke veranderingen in de eerste helft van de 19e eeuw in Zuid- en Midden-Amerika.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan onderscheiden wat in een bepaalde tijd op politiek-bestuurlijk, sociaal, economisch en cultureel gebied verandert en welke voorbeelden van continuïteit er zijn.
- Ik kan voorbeelden geven van snelle, langzame, grote en kleine veranderingen.
- Ik kan beargumenteren of je een verandering een revolutie vindt.

Kenmerkende aspecten

- Het denken over staat en maatschappij in de Verlichting
- Het streven naar grondrechten en naar politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse revolutie

Jaartallen

ca. 1650	Begin van de Verlichting
1789	De Franse Revolutie breekt uit
1795	Begin van de Bataafse Republiek
1799	In Frankrijk komt Napoleon aan de macht
1815	Napoleon wordt bij Waterloo definitief verslagen

Begrippen

§3.1 De Verlichting

standensamenleving
Samenleving die is verdeeld in drie groepen: geestelijkheid (eerste stand), adel (tweede stand) en burgers en boeren (derde stand). De eerste en de tweede stand hebben allerlei voorrechten.

privilege
Voorrecht dat door de koning was verleend aan een geestelijke of edelman.

ancien régime
Een bestuur waarin de koning absolute macht heeft en sommige groepen (standen) speciale voorrechten hebben.

bourgeoisie
Groep van rijkere burgers. In Frankrijk aan het eind van de 18e eeuw: de bovenste laag van de derde stand.

rationeel denken
Logisch denken (niet afgaan op het gevoel of de traditie).

Verlichting
Manier van denken waarin geloof en traditie plaatsmaken voor logisch en verstandelijk redeneren. Verlichte burgers waren kritisch over kerk, bestuur en samenleving en wilden deze verbeteren.

tolerantie
Verdraagzaamheid.

natuurrecht
Een recht dat ieder mens van nature heeft, zoals het recht op vrijheid of bezit.

scheiding van de machten
Door Montesquieu bedachte verdeling van de bestuurlijke macht in drie delen: de macht om wetten te maken (volksvertegenwoordiging), de macht om wetten uit te voeren (regering) en de macht om wetsovertreders te bestraffen (rechters).

trias politica
Latijnse benaming voor de scheiding van de drie machten.

censuur
Het verbod door de regering op het openbaar maken van bijvoorbeeld teksten, toneel- en muziekstukken.

publiek debat
Discussie over problemen in de samenleving waaraan een groot deel van de bevolking meedoet.

Amerikaanse Revolutie
De opstand (1765-1783) van Britse kolonisten in Noord-Amerika tegen het Britse bestuur, die eindigde in de zelfstandigheid van de Verenigde Staten van Amerika.

onafhankelijkheidsverklaring
Een tekst waarin een groep bewoners van een gebied laat weten dat ze niet meer door anderen bestuurd wil worden. In Noord-Amerika: de tekst waarin de kolonisten aangaven dat de Britse regering niets meer te zeggen had in Amerika.

Verenigde Staten van Amerika
Federatie van vijftig Noord-Amerikaanse staten, die is ontstaan na de onafhankelijkheidsverklaring van dertien Britse koloniën in 1776.

federatie
Een samenwerkingsverband van staten die elk een eigen bestuur hebben, maar sommige taken hebben overgedragen aan een gemeenschappelijk, nationaal ('federaal') bestuur.

president
Letterlijk: voorzitter, iemand die een vergadering leidt. Vaak: de hoogste bestuurder in een republiek.

§3.2 De Franse Revolutie

volksvertegenwoordiging
Een officiële bijeenkomst van vertegenwoordigers van het volk, waar politieke besluiten worden genomen.

Franse Revolutie
Grote, plotselinge verandering van de samenleving en het bestuur in Frankrijk tussen 1789 en 1799.

grondrecht
Een basisrecht van elke burger, bijvoorbeeld vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting.

grondwet
Document waarin is vastgelegd wat de rechten en plichten van burgers zijn en hoe het bestuur is geregeld.

gematigden
Groep mensen die niet al te veel veranderingen tegelijk wil doorvoeren of die de samenleving geleidelijk wil veranderen.

radicalen
Groep mensen die snelle en grote veranderingen wil.

Terreur
De periode in de Franse Revolutie (1793-1794) waarin een kleine groep radicalen alle macht had en deze behield door tegenstanders met geweld angst aan te jagen.

§3.3 De Bataafse Revolutie

patriot
Nederlander die zich in de tweede helft van de 18e eeuw verzette tegen het bestuur van stadhouder en regenten. Een patriot wilde dat het volk meer invloed op het bestuur kreeg en dat alle burgers dezelfde rechten zouden krijgen.

Oranjegezinden
Groep Nederlanders die tijdens de Republiek aan de kant stonden van de stadhouders uit het huis van Oranje. Ook wel prinsgezinden genoemd.

Bataafse Republiek
De Nederlandse republiek die is gesticht door patriotten en heeft bestaan van 1795 tot 1806.

eenheidsstaat
Een land waarin overal dezelfde wetten en regels gelden en waarin het centrale bestuur het belangrijkste bestuur is.

Bataafse Revolutie
Grote verandering in de samenleving en het bestuur in Nederland vanaf 1795 tot 1798.

staatsgreep
Plotselinge verovering van de politieke macht in een land door één persoon of een kleine groep personen.

§3.4 De tijd van Napoleon

dictatuur
Een bestuur waarin één persoon (geen koning of keizer) of een kleine groep mensen alle macht heeft.

Code Napoléon
Een wetboek dat werd ingevoerd door Napoleon en dat uitging van het idee dat voor alle burgers dezelfde wetten gelden.

Continentaal Stelsel
Het door Napoleon uitgevaardigde verbod om vanaf het Europese vasteland handel te drijven met Groot-Brittannië.

burgerlijke stand
Een lijst waarin het bestuur vastlegt wanneer alle burgers zijn geboren, zijn getrouwd en zijn overleden.

Koninkrijk der Nederlanden
Nederland sinds 1815.

Begrippen historisch denken

continuïteit
Onveranderlijkheid. Je spreekt van continuïteit als mensen gedurende langere tijd min of meer hetzelfde doen of denken.

revolutie
Een snelle verandering die grote gevolgen heeft.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

Tijdbalk

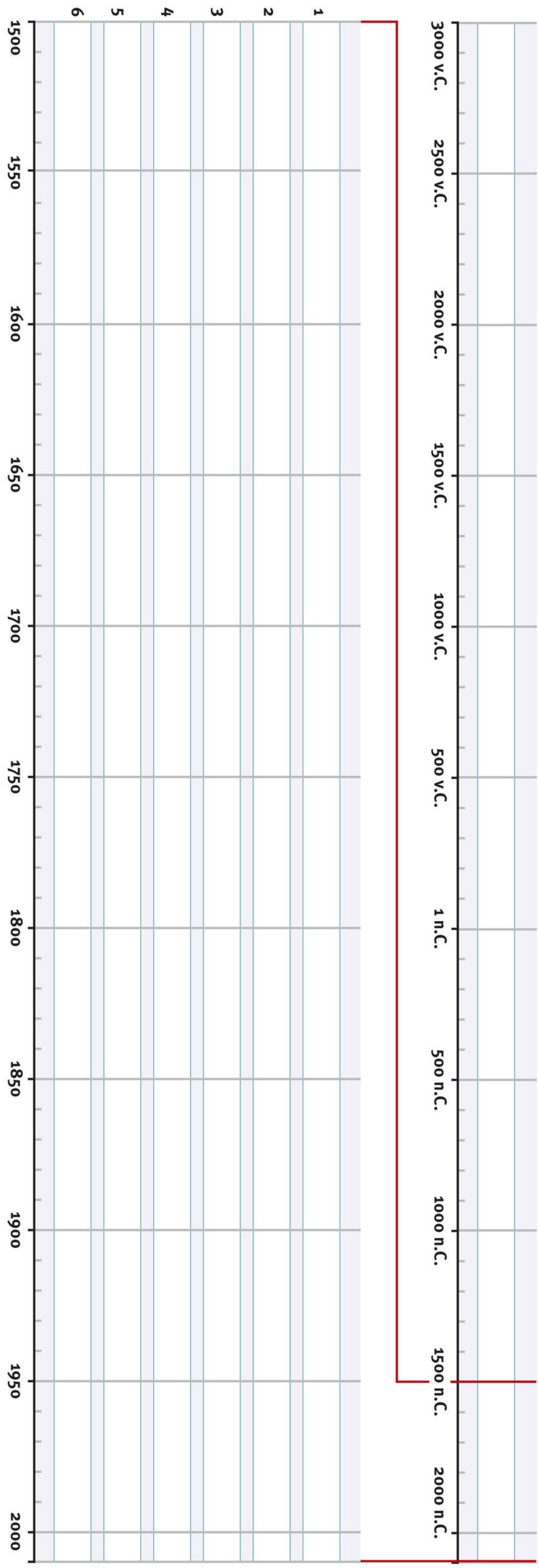
3000 v.C.
2500 v.C.
2000 v.C.
1500 v.C.
1000 v.C.
500 v.C.
1 n.C.
500 n.C.
1000 n.C.
1500 n.C.
2000 n.C.
1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1950
2000
1
2
3
4
5
6

Register

A

absolutisme ... 95, 117
aflaatbrieven ... 20, 63
Amerikaanse Revolutie ... 126, 170
ancien régime ... 123, 169
anglicaanse kerk ... 42, 64

B

Bataafse Republiek ... 138, 170
Bataafse Revolutie ... 138, 170
Beeldenstorm ... 29, 64
beschrijvende vraag ... 8, 117
Bijbelkritiek ... 84, 117
bourgeoisie ... 123, 169
bron ... 8
burgerlijke stand ... 146, 171

C

calvinisten ... 21, 63
censuur ... 125, 170
Code Napoléon ... 145, 170
commerciële landbouw ... 71, 116
Continentaal Stelsel ... 145, 171
continuïteit ... 10, 171
Contrareformatie ... 22, 64
cultureel ... 11, 64

D

dateren ... 10
dictatuur ... 145, 170
direct gevolg ... 11, 65
directe oorzaak ... 11, 65
dominee ... 21, 63
driehoekshandel ... 74, 117

E

economisch ... 11, 64
eenheidsstaat ... 138, 170
eeuw ... 9

F

federatie ... 126, 170
feiten ... 9
Franse Revolutie ... 131, 170

G

gematigden ... 133, 170
gevolg ... 11
geschiedenis ... 8
Gewestelijke Staten ... 39, 64
gewesten ... 27, 64
gewetensvrijheid ... 40, 64
godsdienstvrijheid ... 40, 64
Gouden Eeuw ... 81, 117
grondrechten ... 132, 170
grondwet ... 132, 170

H

hagenpreken ... 29, 64
handelskapitalisme ... 73, 116
handelsmonopolie ... 73, 116
hervormer ... 20, 63
Hervorming ... 21, 63
historisch denken ... 7
huurlingen ... 34, 64

I

indirect gevolg ... 11, 65
indirecte oorzaak ... 11, 65
inquisitie ... 19, 63

J

jaartelling ... 9

K

katholieken, rooms- ... 21, 63
ketters ... 19, 63
Koninkrijk der Nederlanden ... 147, 171

L

landbouwsamenleving ... 6
landbouw-stedelijke samenleving ... 6
landvoogd ... 27, 64
lutheranen ... 21, 63

M

meningen ... 9
mercantilisme ... 95, 117
migratie ... 82, 117
moedernegotie ... 71, 116

N

natuurrechten ... 125, 169
Nederlanden ... 21, 64
Nederlanden, Koninkrijk der ... 147, 170
normen ... 12

O

onafhankelijkheidsverklaring ... 126, 170
onderzoeksvraag ... 8
oorzaak ... 11
Oostzeevaart ... 71, 116
Opstand ... 33, 64
Oranjegezinden ... 137, 170
overblijfsel ... 8

P

parlement ... 97, 117
patriotten ... 137, 170
periode ... 9
plantageslavernij ... 74, 117
politiek-bestuurlijk ... 10, 64
president ... 126, 170
privileges ... 123, 169
protestanten ... 21, 63
publiek debat ... 125, 170

R

raadpensionaris van Holland ... 89, 117
Radicalen ... 133, 170
Rampjaar ... 90, 117
rationeel denken ... 124, 169
Reformatie ... 21, 63
regenten ... 88, 117
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ... 39, 64
revolutie ... 10, 171
Revolutie, Amerikaanse ... 126, 169
Revolutie, Bataafse ... 138, 169
Revolutie, Franse ... 131, 170
revolutie, wetenschappelijke ... 84, 117
rooms-katholieken ... 21, 63

S

samenleving van jagers en verzamelaars ... 6
scheiding van de machten ... 125, 170
smeekschrift ... 28, 64
sociaal ... 11, 64
staatsgreep ... 139, 170
stadhouder ... 27, 40, 64
standensamenleving ... 123, 169
standplaatsgebondenheid ... 12
stapelmarkt ... 73, 116
Staten-Generaal ... 39, 64
synode ... 83, 117

T

Terreur ... 133, 170
tijdvak ... 9

tolerantie 124, 169
trias politica 125, 170

U

Unie van Utrecht 35, 64

V

verdraagzaamheid 84, 117
Verenigde Oost-Indische Compagnie
(VOC) 73, 116
Verenigde Staten van Amerika . 126, 170
vergelijkende vraag 8, 117
verklarende vraag 8, 117
Verlichting 124, 169
VOC 73, 116
volksvertegenwoordiging 131, 170
voorcompagnieën 73, 116
Vrede van Münster 41, 64

W

waarden 12
watergeuzen 33, 64
wereldeconomie 73, 116
West-Indische Compagnie (WIC). 73, 117
wetenschappelijke revolutie 84, 117
WIC 73, 117

Z

Zeven Verenigde Nederlanden,
Republiek der 39

Colofon

ONTWERP OMSLAG
Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK
SKON Creative Communications, Eindhoven
i.s.m. Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

OPMAAK
Crius Group

KARTOGRAFIE
Van Oort redactie en kartografie, Almere

BUREAUREDACTIE
Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING
Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG
Op de voorkant van het boek zie je een portret van de jonge advocaat Abraham Garland Randall. Het is geschilderd tussen 1820 en 1825 door de Amerikaanse schilder James Frothingham en bevindt zich nu in de Amerikaanse stad Atlanta. Abraham is modieus gekleed. Zijn kleding is kenmerkend voor een welgestelde man uit het begin van de 19e eeuw. Om te laten zien dat geschiedenis van alle tijden is, hebben we Abraham een modern accessoire meegegeven!

BRONVERMELDING
Omslag
Museum of Art, Atlanta, J.J. Haverty Collection, 49.23, Photo courtesy High Museum of Art
Binnenwerk
Amsterdam Museum, p. 66, 96, 146; Jan de Baen / Dordrechts Museum, p. 103 (rechts); BPK, p. 20, 96; Bridgeman Images, p. 14, 18, 19, 22, 26, 28, 94, 130, 132, 158, 159; Centraal Museum Utrecht, p. 27, 137; Pieter Codde / Frans Hals Museum, p. 41; Corbis, p. 108; Erich Lessing Culture and Fine Arts Archives / Hollandse Hoogte, p. 131; Haags Historisch Museum, p. 59 (boven); J.A. Langendijk en C. Brouwer / Noord-Hollands Archief, p. 139; Willem van der Marck / Nationaal Archief, p. 33; Metropolitan Museum of Art, p. 51; Nederlands Scheepvaart Museum, p. 101; Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, p. 106; Diana Nieuwold, p. 38; Museum Prinsenhof Delft, p. 83; Rijksmuseum, p. 42, 49 (onder), 85, 108, 136, 138, 155, 168; RMN-Grand Palais / Agence Bulloz, p. 152; Regionaal Archief Dordrecht, p. 58 (onder); Hyacinthe Rigaud / Louvre, p. 103 (links); Gillis Salomonsz Rombouts / Frans Hals Museum, p. 81; Jan Albertsz Rotius / Westfries Museum, p. 80; Scala Images, p. 93, 147; Godfried Schalcken / Mauritshuis, p. 89; Statens Museum for Kunst, p. 74; Stedelijk Museum Alkmaar, p. 32; Siebe Swart / Hollandse Hoogte, p. 113; Gilles Targat / Photo12 / Hollandse Hoogte, p. 95; Team Archeologie Gemeente Zutphen, p. 49 (boven); Emanuel de Witte / Boijmans van Beuningen, p. 70; Frederik de Wit / Museum Catharijneconvent, p. 39

ISBN 978 94 020 7793 3
Release 5.1, vierde oplage

MALMBERG

MIX
Papier | Ondersteunt verantwoord bosbeheer
FSC® C172387

Alle rechten voorbehouden. Geen tekst- en datamining toegestaan. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

©2025 Malmberg 's-Hertogenbosch.

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Eleonoor Geenen
Katja Krediet
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor
Richard de Vries

EINDREDACTIE

Katja Krediet
Judith Tadema

MET MEDEWERKING VAN

Wieke Schrover

MIX
Papier | Ondersteunt verantwoord bosbeheer
FSC® C172387
www.fsc.org

ISBN 978 94 020 7793 3

9 789402 077933

601935-04

MALMBERG

Opdrachten

1 Gebruik bron 1 en de tekst in de oriëntatie.

a In bron 1 zijn twee groepen te zien. Noem deze groepen, beschrijf hoe ze eruitzien, welke kleren ze aan hebben en wat ze doen.

b Wat gebeurt er helemaal op de achtergrond?

c Deze prent is gemaakt tijdens de oorlog in de Nederlanden. Bedenk aan welke kant de maker van deze prent stond. Leg je antwoord uit.

d Wat zou je willen weten om deze prent beter te begrijpen? Bedenk een goede onderzoeksvraag bij deze prent. Let op de drie w's!

2 Gebruik de tekst in de oriëntatie.

a In de tekst staat dat Europeanen in de 16e eeuw nieuwe ideeën kregen. Over welke twee vernieuwingen in het denken rond 1500 heb je in leerjaar 1 iets geleerd?

- ☐ A Expansie.
- ☐ B Humanisme.
- ☐ C Islam.
- ☐ D Ketterij.
- ☐ E Renaissance.

b In de tekst staat ook dat Europeanen in de 16e eeuw kennismaakten met werelden die voor hen nieuw waren. Maak de zinnen kloppend.
Al in de 15e eeuw verkenden Europeanen de kusten van *Afrika* / *Amerika* / *Azië*.
Ook gingen ze op zoek naar nieuwe vaarroutes naar *Afrika* / *Amerika* / *Azië*.
Al eeuwenlang kwamen daar veel *goudstaven* / *specerijen* / *wollen stoffen* vandaan, die de Europeanen kochten via Arabische handelaren. Maar doordat het *Duitse Rijk* / *Ottomaanse Rijk* / *Spaanse Rijk* hier belasting op ging heffen, werd het voor de Europeanen interessant om te kijken of ze deze producten rechtstreeks konden verkrijgen. Tijdens hun zoektocht kwamen ze per ongeluk ook terecht in *Afrika* / *Amerika* / *Azië*. Dat gebeurde in *1492* / *1527* / *1572*.

3 Gebruik bron 2 en 3.

a Wat valt je op in bron 2? Maak de zinnen kloppend.
De Nederlanden waren rond 1555 een *groot* / *klein* deel van het rijk van Karel V. Ze hoorden voor het grootste deel bij Karels *Duitse* / *Franse* / *Oostenrijkse* / *Spaanse* bezittingen.

b In het bijschrift bij bron 2 staat nadrukkelijk dat het gaat om het '*Europese* rijk van Karel V'. Bedenk waarom dat is vermeld.

c Vergelijk bron 2 en 3. Wat veranderde er in de Nederlanden tussen 1555 en 1648?

d Bedenk een verklaring voor je antwoord bij vraag c.

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij: 'Ontdekkers en hervormers'.

1 Problemen in de kerk

BASIS

Bron 1 De paus (links) verkoopt zogeheten 'aflaatbrieven' aan gelovigen (rechts). Een aflaatbrief is een tekst waarin staat dat God de eigenaar zijn zonden geheel of gedeeltelijk zal vergeven. Een gelovige maakt dan dus meer kans op een plaatsje in de hemel. (Houtsnede van de Duitse kunstenaar Lucas Cranach, 1521.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Leg uit wat een zonde is en geef een voorbeeld.
- **b** In de 16e eeuw kochten veel mensen een aflaat. Waarom deden ze dat? Leg uit waar ze bang voor waren.
- **c** Verplaats je in een 16e-eeuwse paus. Wat zou hij vinden van het verkopen van aflaten? Leg je antwoord uit.
- **d** Lucas Cranach zette het woord 'antichrist' boven zijn prent. Iedereen uit die tijd begreep dat hij daarmee de paus bedoelde.
  Was Lucas Cranach een voorstander of een tegenstander van de paus? Leg je antwoord uit.
- **e** Wat vond Lucas Cranach van het verkopen van aflaten? Bedenk ook een argument dat hij kan hebben gehad.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat ketters zijn en hoe de kerk hen bestreed.
- Je kunt uitleggen welke kritiek er rond 1500 op de kerk kwam.
- Je kunt beschrijven hoe de christelijke kerk in de 16e eeuw uiteenviel en enkele gevolgen daarvan noemen.
- Je kunt uitleggen wat de Contrareformatie inhield.

Bron 2 De verbranding van twee ketters, afgebeeld in een Frans boek uit de 14e eeuw.

Ketterij en inquisitie

In de middeleeuwen was er één christelijke kerk in Europa, die erg machtig en rijk was. Niet iedereen was daar gelukkig mee. Zo vonden sommigen dat de kloosters veel te rijk waren: de monniken en nonnen leefden in grote luxe en niet in armoede, zoals Jezus. Al rond 1100 werden daarom nieuwe kloosterorden gesticht, waar de bewoners een eenvoudig bestaan hadden en soms uit bedelen moesten gaan.

Andere mensen in de middeleeuwen gingen verder in hun kritiek op de kerk. Zij wezen belangrijke delen van de officiële kerkleer af. Dat accepteerde de kerk niet. Zij noemde die mensen **ketters** en bestreed hen fel.

Voor dat doel richtte de paus rond 1200 een speciale kerkelijke rechtbank op: de **inquisitie**. Die moest mensen met een andere mening over het geloof opsporen en ondervragen. Vaak werden ze daarbij gemarteld. Als deze 'ketters' niet terugkeerden naar de officiële kerkleer, werden ze levend verbrand.

Bron 3 Een Duitse houtsnede uit 1546. Jezus (midden bovenaan) bepaalt wie er naar de hemel gaat en wie naar de hel. Onder hem zakken geestelijken die voor de paus zijn, de hel in, samen met enkele moslims. Aan de zijkanten staan mensen die niet naar de hel hoeven: links de naar Jezus wijzende Luther met enkele edellieden die hem steunen, rechts hofdames en kinderen.

Kritiek op de kerk

In de 16e eeuw groeide de kritiek op de kerk. Dat kwam onder meer door de invloed van het humanisme. Dankzij de boekdrukkunst konden de ideeën van de humanisten zich snel door Europa verspreiden. Daardoor gingen veel mensen zelf teksten lezen en beoordelen. Ze lieten zich door de kerk minder makkelijk de wet voorschrijven. Veel gelovigen wilden zelf een band met God krijgen, zonder tussenkomst van een priester.

Bovendien vonden sommigen dat geestelijken misbruik maakten van hun machtige positie. Als voorbeeld noemden ze de verkoop van **aflaatbrieven**, waarmee iemand tegen betaling in de hemel hoopte te komen. Tegenstanders vonden dat verkeerd: je kon je zonden niet afkopen; daarvoor moest je echt spijt hebben. De kerk zou aflaatbrieven alleen maar verkopen om nog rijker te worden.

Een van de felste bestrijders van misstanden in de kerk was de Duitse monnik Maarten Luther. In 1517 maakte hij een lijst van alle fouten in de kerk. Hij vond dat veel geestelijken en gelovigen zich niet gedroegen zoals God het volgens de Bijbel wilde. Wat niet in de Bijbel stond, moest worden afgeschaft, zoals de handel in aflaatbrieven: alleen door veel te bidden en echt te geloven kwam je volgens Luther in de hemel. Ook de paus kwam in de Bijbel niet voor: die moest dus verdwijnen. Ten slotte stond in de Bijbel dat je alleen God mocht aanbidden. Het vereren van de beelden van heiligen, zoals veel gebeurde, was dus ook fout. Omdat Luther vond dat iedereen zelf de Bijbel moest kunnen lezen, vertaalde hij die in het Duits. Hij kreeg veel volgelingen, vooral in het Duitse Rijk.

Luther wilde de organisatie en de leer van de kerk sterk veranderen. We noemen hem daarom een **hervormer**. Een andere belangrijke hervormer was de Frans-Zwitserse geleerde Johannes Calvijn. Calvijn had net weer andere ideeën over het ware geloof dan Luther. Maar over één ding waren ze het eens: de kerk moest veranderen.

Bron 4 Rooms-katholieken tegenover protestanten. Op dit schilderij worden de twee geloven gewogen. Links staan de paus en katholieke geestelijken bij een schaal vol gouden voorwerpen die in de katholieke kerk worden gebruikt. Rechts staan hervormers, onder wie Luther en Calvijn. In hun schaal ligt alleen een bijbel. Bovenaan zie je de hand van God, die de weegschaal vasthoudt. (Schilderij uit de eerste helft van de 17e eeuw.)

De kerk valt uiteen

De paus was woedend over al deze kritiek. Hij zette Luther, Calvijn en hun aanhangers uit de kerk. Daardoor viel de christelijke kerk in twee stromingen uiteen. De **rooms-katholieken** bleven trouw aan de paus in Rome, de **protestanten** kozen voor de hervormers. De protestanten waren echter geen eenheid: ze richtten na verloop van tijd verschillende kerkorganisaties op. De aanhangers van Luther, de **lutheranen**, gingen naar andere kerken dan de aanhangers van Calvijn, de **calvinisten**.

Het ontstaan van nieuwe, protestantse kerken heet de **Hervorming** of **Reformatie**. Dat was een belangrijke gebeurtenis met grote gevolgen.

Ten eerste veranderde het geloof van miljoenen Europeanen. Dat merk je als je een protestantse kerk bezoekt. Die is sober ingericht en nauwelijks versierd. Er staan bijvoorbeeld geen beelden van heiligen, zoals in katholieke kerken. Een andere verandering was dat de kerkdiensten niet werden geleid door een priester, maar door een **dominee**. Katholieke gelovigen vroegen vergeving van zonden via een priester; protestanten deden dat rechtstreeks: zij geloofden in een directe, persoonlijke band met God. Ook mochten dominees trouwen, terwijl priesters geen seks mochten hebben. Wat niet veranderde, was dat mannen de baas waren in de kerk. In protestantse kerken veranderde dat pas in de 20e eeuw, toen er langzaam ook vrouwelijke dominees kwamen. In de katholieke kerk mogen vrouwen nog steeds geen priester worden.

Een tweede gevolg van de Reformatie was dat Europa te maken kreeg met bloedige godsdienstoorlogen. Katholieke vorsten probeerden de kerk te helpen in haar strijd tegen het protestantisme. Een van hen was Karel V, die van 1515 tot 1555 onder meer heerste over het Duitse Rijk, Spanje en de **Nederlanden** (ongeveer het huidige Nederland, België en Luxemburg). Hij wilde dat de bewoners van zijn enorme rijk gehoorzaam waren aan één kerk, de katholieke. Hij verbood daarom boeken met kritiek op die kerk. Ook liet hij protestantse 'ketters' zwaar bestraffen. Uiteindelijk zouden zijn harde opstelling en die van zijn zoon leiden tot een afschuwelijke oorlog in de Nederlanden.

Bron 5 In de 16e eeuw werd het katholieke geloof op belangrijke punten vernieuwd. Een van de hervormers was de Spaanse non Theresia van Ávila, die hier een groep andere nonnen beschermt. Zij vond dat nonnen en monniken veel eenvoudiger moesten leven. Dat past bij de Contrareformatie uit die tijd. (Schilderij uit de 17e eeuw.)

De Contrareformatie

Hoewel katholieke leiders stevig vasthielden aan hun geloof, begrepen ze ook wel dat niet alle kritiek onterecht was. Klachten over misstanden in de katholieke kerk waren al heel oud: veel priesters en monniken maakten misbruik van hun macht en leefden niet naar de leer van Jezus. Door de Reformatie dreigde het gevaar dat kritische katholieken protestants zouden worden.

Daarom besloten de paus en de bisschoppen enkele veranderingen door te voeren. Om te beginnen schreven ze heel precies op wat het katholieke geloof inhield. De ideeën van Christus moesten weer het belangrijkst worden. Voor gewone gelovigen verschenen er speciale leerboeken met vragen en antwoorden over de leer, zodat mensen die uit hun hoofd konden leren. Priesters moesten naar speciale scholen, zodat ze beter werden opgeleid. Verder moesten priesters zich voortaan aan strenge regels houden. De handel in aflaten werd afgeschaft. Ook veel kloosters werden hervormd: de monniken en nonnen moesten weer sober gaan leven, zoals in het verleden. Alles was gericht op herstel van de 'oorspronkelijke' leer, zodat katholieken weer vertrouwen kregen in hun kerk. Deze verandering in de katholieke kerk wordt de **Contrareformatie** genoemd.

2 Maak de juiste combinaties.

A	Jezus	1	Stelde de inquisitie in
B	Ketter	2	Leefde soms als een rijk man
C	Monnik	3	Geloofde iets anders dan de officiële kerk
D	Paus	4	Gaf volgens christenen het goede voorbeeld

3 Wat was het belangrijkste doel van de inquisitie in de middeleeuwen?

4 Maak de tekst kloppend.
In de 16e eeuw vonden veel mensen dat ze geen *God* / *monnik* / *priester* meer nodig hadden om een goed christen te zijn. Dat kwam door de invloed van *de inquisitie* / *het humanisme*: daardoor gingen mensen steeds *minder zelfstandig* / *zelfstandiger* denken. Ook hadden mensen moeite met machtsmisbruik door *geestelijken* / *gelovigen*. Die *kochten* / *verkochten* voor veel geld aflaatbrieven. Met zulke brieven hoopten *geestelijken* / *gelovigen* eerder in de hemel te komen.

5 Welke uitspraken zijn juist?

- ☐ A Calvijn en Luther waren hervormers, omdat ze geloofden dat de paus de kerk sterk zou veranderen.
- ☐ B De aanhang van Luther woonde vooral in Frankrijk en Zwitserland.
- ☐ C Een aflaatbrief was volgens Luther niet voldoende om in de hemel te komen.
- ☐ D In de 16e eeuw waren Maarten Luther en Johannes Calvijn de enige twee hervormers.
- ☐ E Luther wilde het geloof in heiligen afschaffen en een kerk zonder paus aan het hoofd.
- ☐ F Maarten Luther uitte zijn kritiek op de kerk aan het eind van de 16e eeuw.
- ☐ G Wat in de Bijbel stond, was volgens Luther belangrijker dan wat de paus zei.

6 Luther vertaalde de Bijbel in het Duits.

a Waarom was het nodig de Bijbel te vertalen?

- ◯ A De Bijbel is geschreven in de vroege middeleeuwen en was dus helemaal in het Latijn.
- ◯ B De Bijbel kwam tot stand in het oude Egypte en was daarom geschreven in hiërogliefen.
- ◯ C De Bijbel ontstond in de renaissance en was dus geschreven in het Italiaans.
- ◯ D De Bijbel stamde uit de oudheid en was geschreven in oude talen als het Hebreeuws (de taal van de Joden).

b Waarom vond Luther het zo belangrijk om de Bijbel te vertalen?

c Leg uit dat Luthers Bijbelvertaling past bij het humanisme.

7 Gebruik bron 3.
De maker van deze prent beeldt katholieke geestelijken samen af met enkele moslims (Turken). Wat wil hij daarmee duidelijk maken?

8 Maak de juiste combinaties.

A	Calvinisten	1	geloven in de ideeën van een Duitse monnik.
B	Hervormers	2	willen de kerk in grote lijnen hetzelfde houden.
C	Katholieken	3	willen de kerk sterk veranderen.
D	Lutheranen	4	zijn als groep ontstaan tijdens de Reformatie.
E	Protestanten	5	zijn volgelingen van een Frans-Zwitserse geleerde.

9 **a** Onderstreep in de leertekst de twee zinnen die de twee belangrijkste gevolgen van de Reformatie samenvatten.

b Er zijn verschillende soorten gevolgen: culturele, economische enzovoort.
Vul de juiste woorden in.
Het eerste gevolg in vraag a is ..... .
Het tweede gevolg in vraag a is ..... .

c Wat hoort bij rooms-katholieken en wat bij protestanten?

	Rooms-katholieken	Protestanten
De Bijbel is belangrijker dan wat de paus zegt.		
Een kerk is rijk versierd.		
Geestelijken mogen seks hebben (getrouwd zijn).		
Je mag beelden van heiligen vereren.		
Vergiffenis voor je zonden vraag je via een geestelijke.		
Een kerkdienst wordt geleid door een dominee.		

10 Gebruik bron 6.

a Over welke tijd en plaats gaat deze bron?

b Wat wilde Karel V bereiken met het verbranden van de boeken van Nederlandse lutheranen?

c Welke zin vat deze bron het beste samen?

- ◯ A De paus volgt in de strijd tegen de Nederlanders de politiek van Karel V.
- ◯ B De paus wil dat Karel V iedere dag boeken uit de Nederlanden laat verbranden.
- ◯ C De politiek van Karel V zorgt ervoor dat de mensen in de Nederlanden katholiek blijven.
- ◯ D Karel V doet wat de paus wil en treedt op tegen lutheranen, maar dat helpt niet.

Bron 6 Op 4 september 1521 schreef iemand een brief aan de Duitse hervormer Martin Bucer. Hij schreef daarin het volgende over het optreden van Karel V tegen de lutheranen.

> In de Nederlanden verbrandt men [in opdracht van Karel V] iedere dag boeken van lutheranen. Toch zegt men dat de mensen daar meer voor Luther zijn dan in andere streken. De keizer laat zich leiden door de paus van de katholieke kerk.

11 Gebruik bron 4.
Verplaats je in Karel V. Stel dat hij tijdens zijn leven dit schilderij had kunnen zien. Wat zou hij daarvan hebben gevonden? Leg je antwoord uit.

12 Stelling: 'De Contrareformatie vond plaats in de vroegmoderne tijd, maar had net zo goed in de late middeleeuwen kunnen plaatsvinden.'
Geef een argument vóór en een argument tegen de stelling.

13 **a** Noem in je eigen woorden drie zaken in de katholieke kerk die na de Contrareformatie anders waren dan ervoor.

b Noem ook drie zaken die protestanten hadden afgeschaft, maar die de katholieke kerk ook na de Contrareformatie behield.

14 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De kerk gaat mensen die belangrijke delen van de kerkleer afwijzen, ketters noemen.
B De paus stelt een speciale rechtbank in: de inquisitie.
C In de katholieke kerk vindt de Contrareformatie plaats.
D Maarten Luther schrijft een aanklacht tegen de misstanden in de kerk.
E Protestanten beginnen eigen kerkorganisaties op te richten, los van de rooms-katholieke.
F Protestantse kerkbesturen staan toe dat vrouwen kerkdiensten leiden.

15 Maak de juiste combinaties.

A Bestrijding ketterij door middel van de inquisitie	1 Late middeleeuwen
B Ontstaan van het christendom	2 Oudheid
C Reformatie	3 Vroege middeleeuwen
D Verbreiding van het christendom in Nederland	4 Vroegmoderne tijd

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Onvrede in de Nederlanden

BASIS

Bron 1 Protestanten richten in 1566 vernielingen aan in de rooms-katholieke Onze-Lieve-Vrouwenkathedraal in Antwerpen. (Prent van Frans Hogenberg, gemaakt tussen 1566 en 1570.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Vul de juiste woorden in.
In deze prent doen mensen verschillende dingen. De mannen bij A zijn bezig een ..... naar beneden te halen. De man op de ladder bij B vernielt een ..... . De twee vrouwen bij C verbergen iets in hun schort; waarschijnlijk zijn ze bezig spullen te ..... .

b Bedenk waarom de mannen bij A het goed vinden wat ze aan het doen zijn. Denk daarbij aan de ideeën van de hervormers.

c Bedenk waarom de man bij B goedvindt wat hij aan het doen is. Denk daarbij aan hoe sommige ramen in oude kerken eruitzien.

d Bedenk waarom de vrouwen bij C goedvinden wat ze aan het doen zijn. Denk daarbij aan een bezwaar van veel mensen tegen de rooms-katholieke kerk.

2 Gebruik bron 1. De gebeurtenissen op de bron spelen zich af in een kathedraal. Leg uit wat een kathedraal is en waarom de paus deze gebeurtenissen dus extra vervelend vond.

3 **a** In 1566 werden de Nederlanden geregeerd door Filips II, die over het geloof hetzelfde dacht als zijn vader Karel V. Hoe zou hij de mensen bij A, B en C hebben genoemd? Leg je antwoord uit.

b Gebruik bron 1. Zou Filips II tevreden zijn geweest met de reactie van de soldaten op de prent? Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat rond 1520 de bestuurlijke situatie in de Nederlanden was en wat Karel V daaraan wilde veranderen.
- Je kunt drie redenen noemen waarom bewoners van de Nederlanden zich tegen de Spaanse koning begonnen te verzetten.
- Je kunt uitleggen waarom de Beeldenstorm uitbrak en wat daarvan het gevolg was.

Bron 2 Schilderij van hoe het kasteel Vredenburg in Utrecht er rond 1555 uit zou hebben gezien. Karel V liet dit enorme kasteel in 1529 bouwen om ervoor te zorgen dat de burgers van deze belangrijke stad gehoorzaam bleven aan zijn gezag. (Schilderij uit 1658 van de Utrechtse schilder Willem Cornelisz. van Swanenburgh.)

Streven naar centraal bestuur

Keizer Karel V regeerde over een enorm rijk. Het bestond rond 1550 onder meer uit Duitsland, Spanje, stukken van Italië en koloniën in Amerika. Ook regeerde hij over de Nederlanden.

De Nederlanden waren opgedeeld in zeventien **gewesten**. Ieder gewest had eigen wetten, munten en bestuurders. Al die verschillende regels, belastingen en bestuurders maakten het voor de keizer lastig om zijn rijk te regeren.

Lastig was ook dat Karel V voortdurend in oorlog was met andere landen. Daar had hij veel geld voor nodig. Karel V probeerde daarom in de Nederlanden een centraal bestuur in te voeren, met dezelfde regels en vaste belastingen voor alle gewesten. Zo hoefde hij niet telkens met ieder gewest apart te onderhandelen over een nieuwe belasting. Karel stelde ook ambtenaren aan, die hem hielpen bij het bestuur. Zo had hij minder hulp van de Nederlandse adel nodig. Uiteraard was de Nederlandse adel niet blij met deze veranderingen.

In 1555 volgde Filips II zijn vader Karel V op. Filips ging door met het versterken van het centraal bestuur. Hij bestuurde het grote rijk vanuit zijn paleis in Spanje. In de Nederlanden stelde hij een plaatsvervanger aan. Deze **landvoogd** moest de Nederlanden voor hem besturen. Verder was er in elk gewest een **stadhouder**, die de koning hielp

met het bestuur en moest zorgen voor orde en rust. De edelman Willem van Oranje was stadhouder van Holland, Utrecht en Zeeland.

Bron 3 De Spaanse koning Filips II (met hoge zwarte hoed, rechts van het midden) met familieleden en bestuurders van zijn rijk. Helemaal rechts aan tafel zit de vader van Filips II, Karel V. De man rechts van Filips stelt de hertog van Alva voor. In werkelijkheid kan dit feestmaal zo nooit hebben plaatsgevonden: de afgebeelde personen leefden niet allemaal in dezelfde tijd. Maar het schilderij laat wel zien hoe rijk en machtig deze familie was. (Schilderij van de Spaanse hofschilder Alonso Sánchez Coello uit 1579.)

Verzet tegen de Spaanse koning

Veel mensen in de Nederlanden waren ontevreden over de Spaanse koning. Daar hadden ze drie redenen voor.

Ten eerste wilden de Nederlandse edelen en andere bestuurders geen centraal bestuur. Ze hadden steeds een belangrijke rol in het bestuur gehad, maar moesten nu gehoorzamen aan de ambtenaren van Filips II.

Ten tweede waren veel Nederlanders tegen vaste belastingen. Niet alleen kostte dat veel geld, maar ook zouden Nederlanders dan een deel van hun macht verliezen. Tot dan toe had een vorst altijd toestemming nodig om voor een oorlog belasting te heffen. Bij vaste belastingen hoefde dat niet meer.

Ten slotte was de Spaanse koning streng katholiek en vond hij het protestantse geloof helemaal verkeerd. In de Nederlanden waren veel mensen calvinist geworden. Filips zag het als zijn plicht deze ketters te vervolgen en zo de katholieke kerk te beschermen. Degenen die zich niet wilden bekeren, werden gedood, want zij overtraden de wet. Veel mensen in de Nederlanden waren tegen de wrede vervolging van protestanten door de inquisitie. Zelfs veel katholieken vonden de straffen te zwaar. Stadhouder Willem van Oranje en andere edelen dienden daarom in 1566 bij de Spaanse landvoogdes, Margaretha van Parma, een zogeheten **smeekschrift** in. Daarin vroegen ze officieel om afschaffing van de inquisitie en minder strenge straffen voor protestantse ketters. Daarna stopte de landvoogdes de vervolgingen tijdelijk.

Bron 4 De verspreiding van de Beeldenstorm over de zeventien gewesten in de Nederlanden.

De Beeldenstorm

Deze tijdelijke stop van de vervolgingen was het begin van een onrustige periode in de Nederlanden, die al snel zou uitlopen op een bloedige burgeroorlog.

Omdat de protestantse Nederlanders even niet werden vervolgd, hoefden ze niet meer in het geheim bijeen te komen voor hun zogenoemde **hagenpreken**. Dat waren protestantse bijeenkomsten in de openlucht – kerken hadden de protestanten in deze tijd nog niet. Tijdens deze bijeenkomsten werd uit de Bijbel voorgelezen en over het geloof verteld. In de zomer van 1566 maakte een predikant zich tijdens zo'n hagenpreek in Vlaanderen kwaad over de verering van heiligenbeelden. Na afloop trokken boze gelovigen naar een klooster. Daar vernielden ze alle beelden en namen ze kostbaarheden mee. Het was het begin van de **Beeldenstorm**, die zich snel verspreidde over Brabant en Holland. Overal werden beelden in kerken vernield en kloosters geplunderd.

Toen Filips II over de vernielingen hoorde, was hij woedend. Hij stuurde de Spaanse hertog van Alva met een leger naar de Nederlanden om de orde te herstellen. De hertog van Alva was een man met een harde aanpak. Veel protestanten vluchtten naar het buitenland. Ook Willem van Oranje vluchtte. Hij was een voorstander van godsdienstvrijheid en bleef zich verzetten tegen het centrale bestuur van Filips.

4 Karel V en Filips II wilden een centraal bestuur invoeren.

a Wat past het best bij de situatie in de Nederlanden in de tijd vóór Karel V?

- ◯ A De vorst bepaalde de wetten en belastingen, en die waren in elk gewest gelijk.
- ◯ B Elk gewest had eigen belastingen, maar de wetten waren overal gelijk.
- ◯ C Elk gewest had eigen wetten en belastingen, los van de vorst.
- ◯ D Elk gewest had eigen wetten, maar de belastingen waren overal gelijk.

b Vul de juiste woorden in.

In de 16e eeuw wilde Karel V het bestuur van de Nederlanden veranderen. Om dit gebied te besturen benoemde hij een ..... , die werd geholpen door betaalde ..... . Daardoor verloor de ..... een deel van zijn macht. Per ..... was er een bestuurder die de koning hielp: de ..... .

c Leg uit waarom Karel V een vaste belasting wilde invoeren voor alle gewesten.

5 Gebruik bron 2.
Verplaats je in de burgers van Utrecht. Bedenk of zij blij waren met kasteel Vredenburg. Leg je antwoord uit en gebruik daarbij het begrip 'centraal bestuur'.

6 In de Nederlanden ontstond onder het bestuur van Karel V en Filips II onrust.

a Noem een culturele oorzaak van deze onrust.

b De adel had ook nog een politieke reden voor ontevredenheid. Welke was dat?

c Past het smeekschrift bij de culturele of de politieke oorzaak? Leg je antwoord uit.

d Leg uit dat de gewesten tegen het invoeren van vaste belastingen waren.

e Maak de zin kloppend.
Het invoeren van een vaste belasting was in de 16e eeuw vooral een *culturele* / *economische* / *politiek-bestuurlijke* / *sociale* verandering.

7 Gebruik bron 5.

a Welke kritiek heeft Willem van Oranje op Filips II?

b Welke uitspraak over Willem van Oranje klopt?

- ◯ A Hij heeft verder nooit geprotesteerd tegen Filips' vervolging van protestanten.
- ◯ B Hij protesteerde tegen Filips II, omdat hij zelf protestants was.
- ◯ C Hij vroeg Spanje ook op andere momenten om protestanten meer met rust te laten.
- ◯ D Hij was het eigenlijk wel met Filips II eens, maar was bang dat openlijk te zeggen.

Bron 5 Stadhouder Willem van Oranje spreekt in 1564 een vergadering van bestuurders uit de Nederlanden toe.

De koning dwaalt wanneer hij denkt dat de Nederlanden, die zijn omringd door landen waar godsdienstvrijheid bestaat, de bloedige vervolgingen en het doden van protestanten kunnen blijven verdragen. Net als elders zal hij veel moeten toestaan. Al ben ik katholiek, ik kan niet goedkeuren dat vorsten hun onderdanen niet vrij laten in hun geloof.

8 Deze vraag gaat over de periode rond de Beeldenstorm.
Maak de juiste combinaties.

A Beeldenstorm	1 Even niet vervolgd worden
B Hagenpreken	2 Geplunderd worden
C Heiligenbeelden	3 Kapotgeslagen worden
D Kloosters	4 Plotseling losgebarsten
E Protestanten	5 Voorlezen en luisteren

9 **a** Noem een direct gevolg van de beslissing van de Spaanse landvoogdes Margaretha van Parma om protestanten tijdelijk niet te vervolgen.
b Wat was de religieuze oorzaak van de Beeldenstorm?
c Noem een belangrijk direct politiek-bestuurlijk gevolg van de Beeldenstorm.

10 Gebruik bron 4.
a Noem de plaats waar en het jaar waarin de Beeldenstorm begon.
b Noem de windrichting waarin de Beeldenstorm zich vooral verplaatste.
c In welke stad was de Beeldenstorm heel belangrijk, omdat hij zich vandaaruit in heel veel richtingen verspreidde?
d In welk deel van de Nederlanden hadden de mensen geen last van de Beeldenstorm?

11 Gebruik bron 3.
a Op dit schilderij staan enkele personen die je in deze paragraaf bent tegengekomen. Zet een cirkel om hun gezichten en schrijf in de kantlijn hun naam en waarom ze belangrijk waren.
b Op dit schilderij staan op de achtergrond verschillende mannen die Filips II hadden geholpen bij het bestuur van de Nederlanden. Willem van Oranje had daar makkelijk bij gekund. Toch staat hij er niet op. Bedenk hiervoor een verklaring. Let daarbij op het jaar waarin dit schilderij is gemaakt.

12 Vul de juiste woorden in.
Toen de Beeldenstorm uitbrak, was het zo'n vijftig jaar geleden dat de Hervorming of ..... was begonnen. ..... had toen een lijst gemaakt met punten van kritiek op de kerk. Hij vond het belangrijk dat iedereen geloofde wat er in ..... stond. Ook had hij veel kritiek op de paus.
Tijdens de Beeldenstorm behoorden de meeste protestanten in de Nederlanden tot de volgelingen van ...... In deze tijd waren veel Nederlanders tegen de wrede vervolging van protestanten door de speciale kerkelijke rechtbank, de ..... Deze was in de ..... middeleeuwen ingesteld in de strijd tegen de .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Het begin van de Opstand

BASIS

Bron 1 De Spaanse belegering (omsingeling) van de Noord-Hollandse stad Alkmaar in 1573. Op de voorgrond het zuidelijke kamp van de Spanjaarden, op de achtergrond de stad Alkmaar. De man op het paard (links) is de Spaanse aanvoerder don Frederik, een zoon van de hertog van Alva. (Detail van een schilderij van Pieter Adriaensz. Cluyt, 1580.)

Intro

1 Gebruik bron 1.
- **a** Leg uit wat een belegering is. Gebruik daarvoor aanwijzingen uit de bron.
- **b** Waarom was het Spaanse leger naar de Nederlanden gekomen?
- **c** Bedenk wat de Spanjaarden met hun beleg van Alkmaar probeerden te bereiken en waarom dat moeilijk was. Kijk voor dat laatste goed naar de bron.
- **d** Bedenk drie mogelijke gevolgen die de Spaanse belegering voor de bewoners van Alkmaar had.

2 Gebruik bron 3 van de oriëntatie en eventueel een moderne kaart van Nederland.
- **a** Geef op de kaart (bron 3) aan waar Alkmaar ongeveer ligt.
- **b** In bron 3 van de oriëntatie is te zien dat het Spaanse leger op de lange termijn geen succes had. Leg dat uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen waarom Willem van Oranje en de watergeuzen belangrijk waren voor het begin van de Opstand.
- Je kunt uitleggen op welke manier de bewoners van de Nederlanden zich tegen de Spanjaarden verzetten.
- Je kunt uitleggen hoe de Nederlanden uiteenvielen in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden.

Bron 2 Willem van der Marck, heer van Lumey, was een Zuid-Nederlandse edelman, die een grote hekel had aan Filips II. Onder zijn leiding veroverden de watergeuzen in 1572 Den Briel. Hier poseert hij trots als veroveraar van deze stad. Van der Marck stond bekend om zijn wrede behandeling van katholieke geestelijken. (Tekening uit een familiealbum, 1572-1580.)

De Opstand begint

Na de Beeldenstorm had Filips II de hertog van Alva naar de Nederlanden gestuurd om daar de orde te herstellen. Alva begon meteen met het vervolgen van deelnemers aan de Beeldenstorm; velen van hen kregen de doodstraf. Ook hief Alva extra belastingen en nam hij maatregelen tegen de Nederlandse adel, omdat die de onruststokers niet streng genoeg had aangepakt. Willem van Oranje, die naar Duitsland was gevlucht, werd ontslagen als stadhouder en beroofd van al zijn grondbezit in de Nederlanden.

Veel Nederlanders waren niet blij met deze harde opstelling. De ontevredenheid over het Spaanse bestuur groeide. Een aantal Nederlanders besloot zelfs in opstand te komen, onder leiding van Willem van Oranje. Deze **Opstand** begon in 1568, toen Willem van Oranje met een legertje vanuit Duitsland de Nederlanden aanviel. Hij kreeg hulp van **watergeuzen**: protestantse vluchtelingen, die als een soort piraten de wateren rond de Nederlanden onveilig maakten.

In het begin had Willem weinig succes: het Spaanse leger was te sterk. Maar in 1572 veranderde dat. De watergeuzen veroverden toen vanaf zee de Zuid-Hollandse kuststad

Den Briel. Hierna sloten andere plaatsen in Holland en Zeeland zich bij de Opstand aan. Ook buiten Holland en Zeeland kwamen steden in opstand tegen koning Filips II en de hertog van Alva. Maar er waren ook veel mensen die het Spaanse bestuur trouw bleven. In feite ontstond er een burgeroorlog. Aan de ene kant stonden protestanten en ook katholieken die tegen centraal bestuur waren. Aan de andere kant stonden vooral katholieken die een afschuw hadden van het protestantisme.

De macht van Willem van Oranje groeide, doordat het opstandige gewest Holland hem benoemde tot opperbevelhebber van het leger en de vloot. Men bleef hem stadhouder noemen, ook al was hij niet meer in dienst van de Spaanse koning.

Bron 3 Verzilverde penning uit 1574 in de vorm van een wassende maan. Watergeuzen droegen dit soort penningen op hun hoed. Op de rand staat 'LIVER TURCX * DAN PAUS' (liever Turks dan paus), met andere woorden: liever islamitisch dan katholiek. De wassende maan was een symbool van het Turkse Rijk, waarmee Filips II ook in oorlog was.

De beginjaren van de strijd

De strijd tussen de Spanjaarden en de opstandelingen zou in totaal tachtig jaar duren, van 1568 tot 1648 (inclusief een gevechtspauze van twaalf jaar). Soms was Spanje aan de winnende hand, dan weer de opstandelingen. Beide partijen hadden hun sterke en hun zwakke kanten.

Spanje was in deze tijd een supermacht en in principe veel sterker dan de opstandelingen. Maar het voerde zijn oorlogen met **huurlingen**: soldaten die puur voor geld vochten. Ze kwamen uit heel Europa. Omdat Spanje nog meer oorlogen voerde, bijvoorbeeld tegen het Turkse Rijk, had het niet altijd genoeg geld om zijn huurlingen in de Nederlanden te betalen. Om toch te kunnen eten, gingen die huurlingen plunderen. De Nederlanders kregen daardoor een nog grotere hekel aan het Spaanse bestuur.

Anders dan de Spaanse huurlingen vochten de opstandelingen voor hun eigen land. Ze gebruikten strijdmethoden die het logge Spaanse leger niet kende. De watergeuzen vermeden grote veldslagen, maar voerden snelle aanvallen uit en vluchtten dan weer de zee op. Ook staken de opstandelingen regelmatig dijken door. Daardoor kwamen gebieden onder water te staan en konden de Spaanse soldaten niet op de normale manier vechten. Op die manier wisten de opstandelingen de door de Spanjaarden belegerde steden Alkmaar en Leiden te bevrijden. De Spanjaarden moesten zich daarna zelfs uit het gewest Holland terugtrekken. Vanaf 1575 speelde de strijd zich vooral af in het zuiden en het oosten van de Nederlanden.

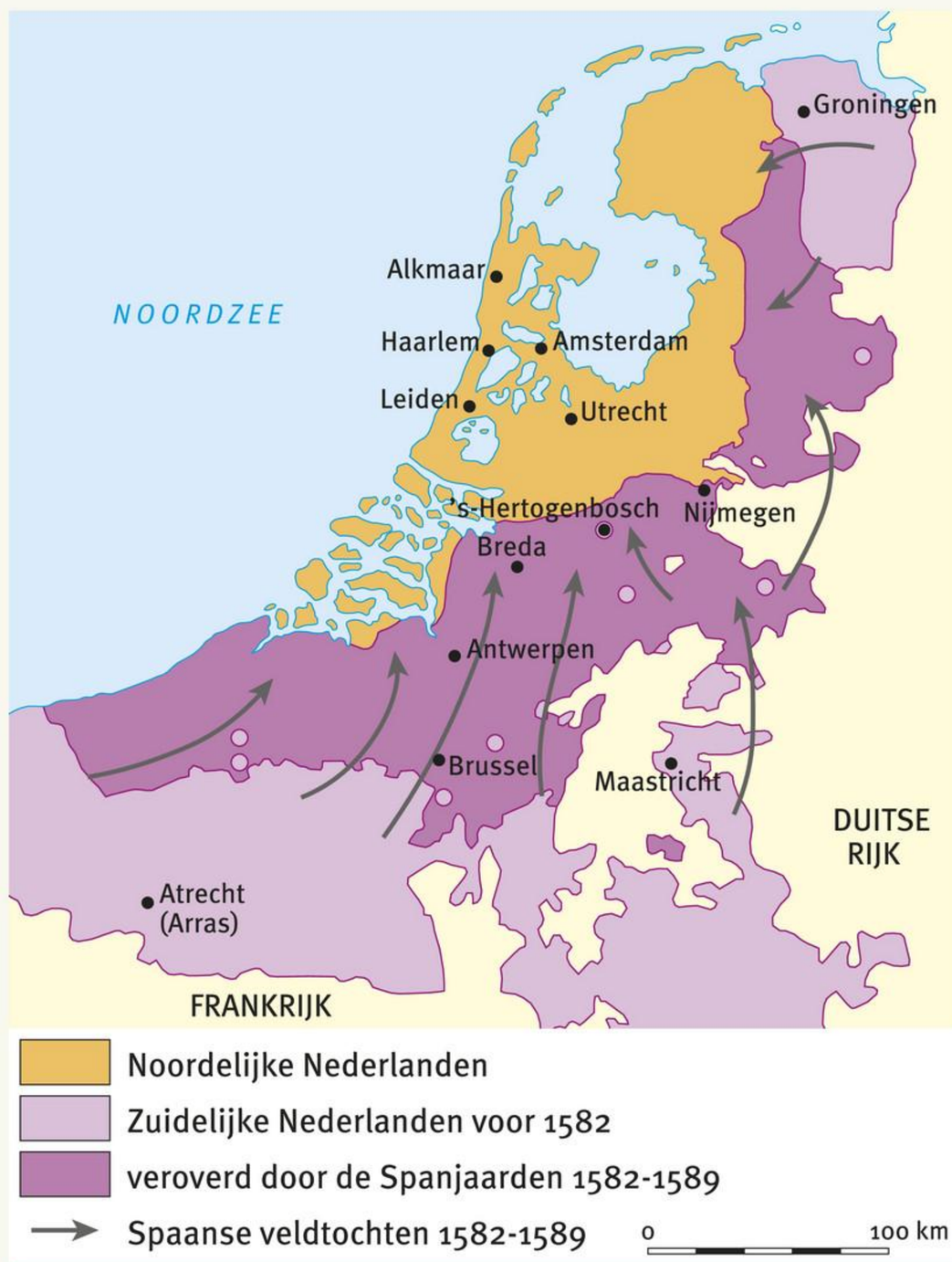

Bron 4 De Nederlanden in 1589.

De Nederlanden raken verdeeld

In 1579 sloten de opstandige gewesten en steden in de Nederlanden een verbond: de **Unie van Utrecht**. Daarin besloten ze beter te gaan samenwerken in hun strijd tegen de Spaanse koning. Zo hadden ze voortaan één gezamenlijk leger. Twee jaar later, in 1581, besloten de opstandige gewesten zelfs dat Filips II niet langer hun koning was. Dat betekende dat een heel groot deel van de Nederlanden zich afscheidde van het Spaanse Rijk.

Dat kon Filips II natuurlijk niet accepteren. Vanuit het zuiden begon Spanje de opstandige gebieden terug te veroveren. In 1585 slaagde het er zelfs in Antwerpen in te nemen, de belangrijkste stad van de Nederlanden. Dat was een forse tegenvaller voor de opstandelingen, want tot dat moment had Antwerpen de Opstand gesteund. Bovendien was hun leider, Willem van Oranje, in 1584 vermoord. In deze periode rukte het Spaanse leger steeds verder op.

In 1588 beheersten de opstandelingen alleen nog het noorden. In feite waren de Nederlanden door de Opstand in twee delen uiteengevallen: de Zuidelijke Nederlanden, die door Spanje werden geregeerd, en een nieuw land in het noorden, de Noordelijke Nederlanden. Die waren onafhankelijk, maar stonden er wel heel zwak voor.

3 **a** Maak de tekst kloppend.
In *1566* / *1568* / *1572* begon in de Nederlanden een opstand tegen de Spaanse regering. Een van de oorzaken was dat de hertog van Alva deelnemers aan de Beeldenstorm *een nieuwe belasting oplegde* / *onvoldoende aanpakte* / *wreed strafte*. Eerst hadden de opstandelingen *veel* / *weinig* succes. Dat veranderde in *1572* / *1579* / *1581*, toen Den Briel werd veroverd door *de Spanjaarden* / *de watergeuzen* / *Willem van Oranje*. Deze stad lag in *Brabant* / *Holland* / *Zeeland*.

b Verplaats je in de positie van de hertog van Alva. Zou je de deelnemers aan de Beeldenstorm streng bestraffen? Geef een argument voor en een argument tegen.

4 Kreeg Willem van Oranje alleen steun van protestanten? Leg je antwoord uit.

5 Gebruik ook paragraaf 2 van dit hoofdstuk.

a Welke uitspraak over Willem van Oranje klopt?

- ◯ A Hij heeft nooit meegewerkt aan het Spaanse bestuur over de Nederlanden.
- ◯ B Hij vond dat iedereen zelf zijn godsdienst moest kunnen kiezen.
- ◯ C Hij was een Hollandse burger, die als handelaar steenrijk was geworden.
- ◯ D Hij werd pas na het uitbreken van de Beeldenstorm een belangrijke bestuurder.

b Willem van Oranje was als leider belangrijk voor de Opstand. Noem twee dingen die hij als leider deed.

c Waarom waren de watergeuzen belangrijk voor de Opstand? Leg je antwoord uit door een voorbeeld te noemen.

d Gebruik bron 2. Wat zou Willem van Oranje hebben gevonden van Willem van der Marck, heer van Lumey? Wat vond hij positief aan zijn optreden en waarover zal hij negatief zijn geweest?

6 **a** Wat waren de sterke kanten en zwakke kanten van de Spanjaarden? Wees zo compleet mogelijk.

b Wat waren de sterke kanten en zwakke kanten van de opstandelingen? Wees zo compleet mogelijk.

7 Maak de tekst kloppend.
De strijd tussen Spanje en de opstandelingen duurde bij elkaar zo'n ..... jaar. De Opstand begon met een inval door ..... vanuit Duitsland. Na de inname van Den Briel in 1572 werd eerst vooral gevochten in het *oosten* / *westen* / *zuiden* van de Nederlanden. Daar duurde de strijd ongeveer ..... jaar. Daarna verplaatste de strijd zich weer naar andere delen van het land.

8 **a** Leg uit wat de Unie van Utrecht inhield.

b Bedenk of Antwerpen de Unie van Utrecht heeft ondertekend of niet. Leg je antwoord uit.

c Leg uit waarom het belangrijk was of Antwerpen meedeed aan de Opstand.

d Noem twee belangrijke tegenvallers voor de opstandelingen na 1581.

9 Gebruik bron 4.
Welke uitspraken kloppen?

- ☐ A De opstandelingen verloren na 1581 bijna de helft van hun grondgebied.
- ☐ B Filips II had in 1589 het hele zuiden van de Nederlanden terugveroverd.
- ☐ C Het gebied van de opstandelingen werd tussen 1581 en 1589 bijna tweemaal zo groot.
- ☐ D Het Spaanse leger nam in 1585 Antwerpen in, maar veroverde verder weinig gebied.
- ☐ E In 1589 hadden de opstandelingen Den Bosch terugveroverd op de Spanjaarden.

10 Gebruik bron 5.

a Leg uit wat een tiran is.

b Waar of wanneer leefden de eerste tirannen?

- ◯ A In het oude Egypte.
- ◯ B In het oude Griekenland.
- ◯ C In het Romeinse Rijk.
- ◯ D In de vroege middeleeuwen.

c Wat is er volgens bron 5 zo erg aan een tiran?

d Gebruik de leertekst. Welk belangrijk besluit stond in het *Plakkaat van Verlatinghe*? Leg ook uit hoe dit blijkt uit de bron.

Bron 5 In 1581 ondertekenden de besturen van de opstandige gewesten een belangrijk besluit, het zogeheten *Plakkaat van Verlatinghe* ('overheidsbesluit over de afscheiding'). Het begon met de volgende zinnen.

> Iedereen weet dat een heerser van een land door God is aangesteld als hoofd over zijn onderdanen, om hen te beschermen tegen alle ongeluk, overlast en geweld, zoals een herder zijn schapen beschermt. [...] Dus: wanneer een heerser dat niet doet, maar in plaats van zijn onderdanen te beschermen hen onderdrukt, overmatig belast en berooft van hun vrijheid, voorrechten en oude gewoonterechten, wanneer hij over hen wil heersen als over slaven, dan moet zo iemand niet worden beschouwd als een vorst, maar als een tiran.

11 Gebruik bron 5, en bron 5 van hoofdstuk 2, paragraaf 2.
In 2018 koos het Nederlandse publiek via internet het *Plakkaat van Verlatinghe* als het 'pronkstuk van Nederland' – dat wil zeggen: het meest bijzondere voorwerp in een Nederlands museum of archief. Nederlanders vonden dit handgeschreven document zelfs belangrijker dan *De nachtwacht* van Rembrandt.

a Bedenk waarom Nederlanders het *Plakkaat van Verlatinghe* zo belangrijk vonden.

b Ben je het eens met de meeste Nederlanders?

12 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Antwerpen wordt veroverd door de Spanjaarden.
B De Beeldenstorm breekt uit.
C De Opstand begint met een inval door Willem van Oranje vanuit Duitsland.
D De Opstand loopt ten einde.
E De opstandige gewesten scheiden zich af van het Spaanse Rijk.
F De Spanjaarden moeten zich terugtrekken uit het gewest Holland.
G Watergeuzen veroveren Den Briel.

13 Maak de juiste combinaties.

A Calvinist	1 Bestuurt de Nederlanden
B Filips II	2 Bestuurt een gewest
C Landvoogd	3 Bestuurt een wereldrijk
D Luther	4 Hervormer
E Stadhouder	5 Leider van de Opstand
F Watergeus	6 Protestant
G Willem van Oranje	7 Protestantse piraat

14 Noem twee oorzaken voor de Opstand.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Het einde van de Opstand

BASIS

Bron 1 Willem van Oranje als veldheer op zijn grafmonument in de Nieuwe Kerk in Delft, een stad in Holland. In 1609 gaven de afgescheiden gewesten Hendrick de Keyser, een van de beroemdste kunstenaars uit die tijd, opdracht voor dit monument. De Keyser gebruikte de duurste materialen, zoals marmer. Het grafmonument kwam pas in 1623 gereed.

Intro

1 Gebruik bron 1 en de voorgaande paragrafen.
Wat weet je inmiddels over Willem van Oranje? Noteer welke plaats hij in de samenleving had, welke functies hij had, hoe hij over religie dacht, hoe hij over Filips II dacht, hoe hij de geschiedenis van de Nederlanden heeft beïnvloed en wanneer en hoe hij stierf.

2 Gebruik bron 1 en de vorige paragraaf.
Leg uit waarom de afgescheiden gewesten zo'n groot en duur grafmonument voor Willem van Oranje lieten maken.

3 Gebruik bron 1 en de vorige paragraaf.
Bedenk waarom de gewesten pas 25 jaar na de dood van Willem van Oranje opdracht gaven tot de bouw van een grafmonument.

- ◯ A De gewesten hadden eerder niet in de gaten dat Willem van Oranje zo belangrijk was.
- ◯ B De opstandelingen waren calvinistisch en dus tegen het maken van beelden.
- ◯ C In die 25 jaar was Delft, de stad waar het monument moest komen, in Spaanse handen.
- ◯ D Na de dood van Willem van Oranje was lange tijd onzeker of de Opstand wel zou slagen.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen welke gevolgen de onafhankelijkheidsverklaring van de Noordelijke Nederlanden had voor bestuur en religie.
- Je kunt vier ontwikkelingen noemen die kunnen verklaren dat de opstandelingen steeds sterker werden.
- Je kunt uitleggen hoe de strijd tussen de Republiek en Spanje tot een einde kwam.
- Je kunt uitleggen dat de Opstand niet op zichzelf stond, maar past bij oorlogen in heel Europa.

Bron 2 In de Republiek mocht je katholiek zijn, maar was het katholieken verboden hun heilige handelingen in het openbaar te verrichten. De mensen op deze 17e-eeuwse prent doen dat stiekem toch. In het Noord-Hollandse Heiloo bezoeken ze de restanten van een kapel, die eerder door de geuzen is verwoest. Ze hebben een Mariabeeld neergezet en lopen daar biddend rondjes omheen.

Onafhankelijk

In 1581 hadden de gewesten besloten dat Filips II niet langer hun koning was. De gewesten gingen daarom op zoek naar een nieuwe koning. Zolang die er niet was, waren de gewesten zelf de hoogste macht. Ambtenaren werden ontslagen en moesten opnieuw trouw zweren: niet aan de koning, maar aan de gewesten.

In 1588 hadden de gewesten nog steeds geen geschikte kandidaat voor het koningschap kunnen vinden. Daarom werd in dat jaar de **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden** uitgeroepen. De Nederlanden waren nu officieel een land zonder koning. De gewesten bleven de baas. Dat was heel bijzonder voor die tijd.

De Republiek kreeg geen centraal bestuur. Elk gewest hield zijn eigen wetten en rechtspraak en werd bestuurd door de eigen **Gewestelijke Staten**. In dat bestuur zaten edellieden en afgevaardigden van de steden en het platteland. De Gewestelijke Staten hadden de hoogste macht in de Republiek. Beslissingen over oorlog en vrede en over buitenlandse zaken namen de gewesten samen in de **Staten-Generaal**. Daarin zaten afgevaardigden uit alle gewesten. De gewesten wezen Maurits, een zoon van de

vermoorde Willem van Oranje, aan als de nieuwe **stadhouder**: hij was in dienst van de Gewestelijke Staten en moest het leger van de Republiek aanvoeren.

In de Republiek was er niet één verplichte godsdienst: binnenshuis mocht je geloven wat je wilde. We noemen dat **gewetensvrijheid**. Dat is niet hetzelfde als **godsdienstvrijheid**, waarbij alle religies gelijk worden behandeld en iedereen vrij is om ook buitenshuis zijn geloof te belijden. Godsdienstvrijheid was er in de Republiek niet. Het bestuur erkende namelijk maar één officiële kerk: de calvinistische. Daardoor hadden calvinisten meer rechten dan mensen met een ander geloof. Zo mochten alleen calvinisten openbare kerkdiensten houden. En alleen wie lid was van de calvinistische kerk kon een bestuursfunctie vervullen. Katholieken kregen te maken met de meeste beperkingen. Ze moesten hun kerk- en kloostergebouwen afstaan. Ook werd de katholieke kerkorganisatie verboden: bisschoppen en priesters mochten hun werk niet meer doen. Toch bleven veel mensen katholiek. Zij gingen stiekem naar de kerk, in gebouwen die er van buiten uitzagen als woonhuizen. Omdat bestuurders geen onrust wilden, zagen ze dat meestal door de vingers. Ook mensen met een ander niet-calvinistisch geloof, zoals joden, werden in de praktijk met rust gelaten.

Bron 3 Een soldaat van de Republiek is bezig zijn musket (geweer) te laden. In de 17e eeuw had de Republiek een goed bewapend leger, dat was getraind volgens de modernste inzichten van die tijd.

De strijd na 1588

Ondertussen duurde de oorlog met Spanje voort. Na 1588 kwam de Republiek wel iets sterker te staan. Dat had vier oorzaken.

- Ten eerste ging het steeds beter met de handel en nijverheid in Holland en Zeeland. Daardoor kon de Republiek steeds vaker huurlegers inzetten en hoefden de burgers niet meer zelf te vechten, zoals in het begin. Omdat er voldoende geld was, kon de Republiek zijn huurlingen op tijd betalen.

- Op de tweede plaats voerde Spanje vele oorlogen tegelijk. Daardoor kon het soms te weinig aandacht en geld aan de Nederlanden besteden. Zonder geld voor huursoldaten werd er niet gevochten.
- Daarnaast kreeg de Republiek sterke bondgenoten. Engeland en Frankrijk voelden zich ook bedreigd door het machtige Spanje. Zij erkenden de Republiek en beloofden de Nederlanden te helpen in hun strijd tegen Spanje.
- Ten slotte was stadhouder Maurits een goede legeraanvoerder. Hij zorgde voor meer discipline en maakte het leger veel professioneler. Zo wist hij de Spanjaarden regelmatig te verslaan. Ook schakelde hij de knapste ingenieurs in om de Republiek zo goed mogelijk te verdedigen.

Als gevolg hiervan wist de Republiek haar grondgebied te behouden en zelfs nog naar het oosten en het zuiden uit te breiden.

Bron 4 Na 1575 hadden vooral gebieden in het zuiden en oosten van de Nederlanden te lijden onder de oorlog. Soldaten waren ruige mannen, die weinig respect hadden voor de bewoners van het gebied waar ze vochten. Hier zie je soldaten kisten uit een schuur stelen. De wanhopige bewoners vragen de aanvoerder (links) het plunderen te stoppen. Rond 1635 maakte Pieter Codde dit schilderij over een probleem dat toen volop speelde.

Op weg naar vrede

Na 1600 raakten de Republiek en Spanje oorlogsmoe. De kosten van de oorlog liepen enorm op en het leek erop dat een definitieve overwinning op de tegenstander nog lang niet in zicht was. Beide partijen stemden in met een wapenstilstand. Tussen 1609 en 1621 werd er niet gevochten. In die periode namen handel en welvaart toe.

Daarna werd de strijd hervat en veroverden de legers van de Republiek steden als Maastricht en Den Bosch. Op die manier werd de Republiek uitgebreid met delen van Brabant en Limburg. Deze gebieden hadden lange tijd aan de Spaanse kant gestaan. Ze kregen daarom geen eigen bestuur, maar werden rechtstreeks bestuurd door de Staten-Generaal.

Uiteindelijk zagen Spanje en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in dat de oorlog niet veel meer opleverde. In 1648 tekenden ze daarom de **Vrede van Münster**. Daarin stond dat de Zuidelijke Nederlanden bij Spanje bleven en dat Spanje de Republiek erkende als onafhankelijke staat.

Bron 5 In Frankrijk leidden de spanningen tussen katholieken en protestanten in augustus 1572 tot een verschrikkelijke moordpartij. Protestantse edelen, die naar Parijs waren gekomen om het huwelijk van de zuster van de koning bij te wonen, werden 's nachts door katholieken overvallen en vermoord. De Nederlandse kunstenaar Frans Hogenberg maakte kort daarna een prent, waarvan dit een gedeelte is.

Godsdienstoorlogen in Europa

In Europa was de gewetensvrijheid die in de Republiek bestond, heel bijzonder. In de meeste landen stond de vorst maar één geloof toe. Als de bevolking deels katholiek en deels protestants was, leidde dat tot felle strijd. In de 16e en 17e eeuw waren er in Europa dan ook verschillende godsdienstoorlogen.

Zo raakten Franse katholieken en protestanten verwikkeld in een bloedig conflict. Veel protestanten vluchtten naar veilige landen, zoals de Republiek. Uiteindelijk werden alle protestanten verdreven en werd Frankrijk een puur katholiek land.

Ook in het Duitse Rijk ontstond strijd over het geloof. Het rijk bestond uit vele kleine staatjes met een eigen vorst. Onder keizer Karel V was afgesproken dat elke vorst mocht bepalen welk geloof zijn onderdanen moesten aannemen. Dat ging enige tijd goed, maar in 1618 brak tussen katholieke en protestantse staatjes toch een oorlog uit. Na dertig jaar vechten kwam er een vrede. De staatjes in het zuiden bleven meestal katholiek en die in het noorden meestal luthers. Deze vrede was onderdeel van een vredesregeling voor een groot deel van Europa, net als de Vrede van Münster.

In Engeland was de situatie weer anders. Daar had koning Hendrik VIII ruzie gekregen met de paus. Hendrik had daarom in 1534 een eigen kerk gesticht, de **anglicaanse kerk**. De leer leek op die van de katholieke kerk en er waren priesters. Maar de anglicaanse kerk had ook protestantse kenmerken: de paus had niets te zeggen, priesters mochten trouwen en kloosters werden afgeschaft. Niet iedereen was het daarmee eens. In de 17e eeuw was er zelfs een koning die Engeland met geweld weer katholiek wilde maken. Maar dat mislukte en de anglicaanse kerk bleef de officiële kerk van Engeland.

4 **a** Tussen 1581 en 1588 verloren de opstandige gewesten veel terrein aan de Spanjaarden. Maar in deze tijd hadden ze nóg een politiek-bestuurlijk probleem. Welk probleem was dat?

b Hoe losten de gewesten dit probleem in 1588 op?

5 **a** Leg de naam ‘Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden’ uit.
b Gebruik bron 6. Maak dit schema compleet. Gebruik de volgende begrippen: *Gewestelijke Staten* • *stadhouder* • *Staten-Generaal*. Leg je antwoord uit.
c Hoe veranderde de rol van de stadhouder tussen 1560 en 1590?

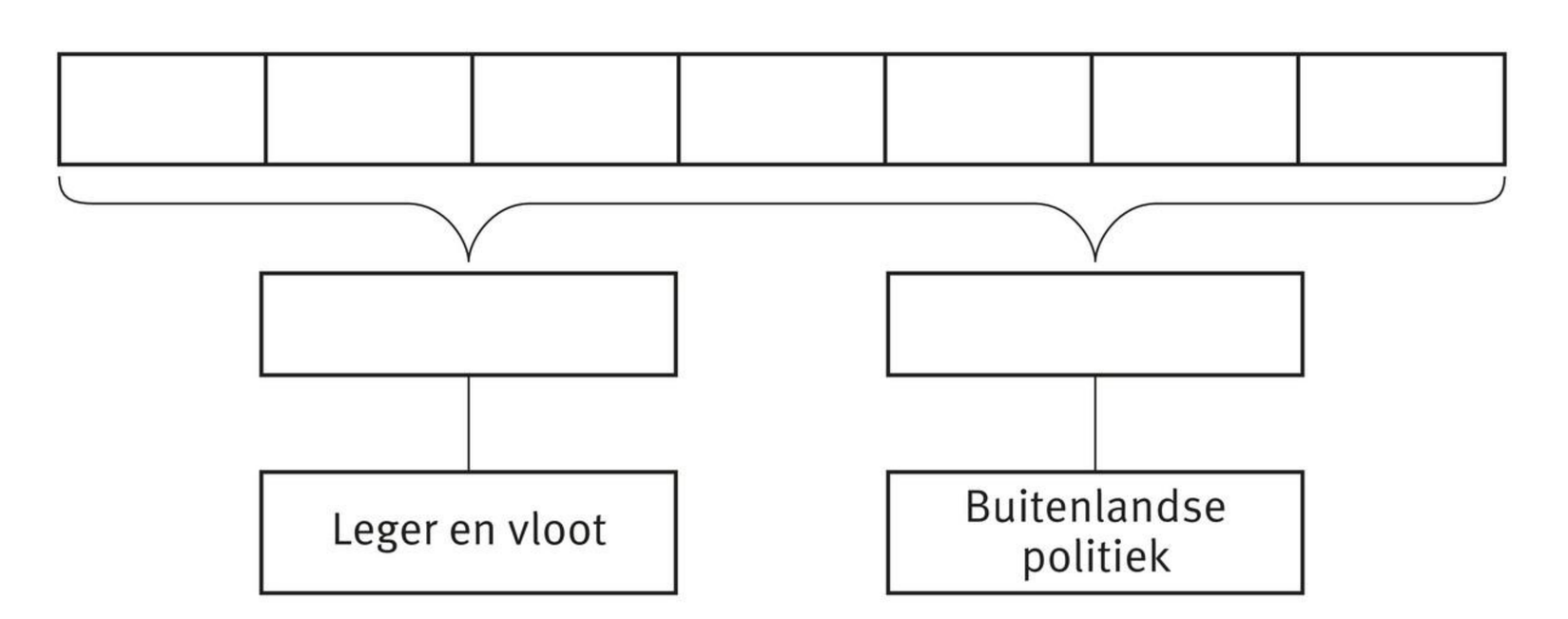

Bron 6 Het bestuur van de Republiek.

6 **a** Leg uit wat het verschil is tussen godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid.
b Leg uit dat er in de Republiek gewetensvrijheid bestond.

7 Gebruik bron 2.
a Hoe kun je aan de bron zien dat dit katholieken zijn? Noem een onderdeel van de bron.
b Waarom weten we dat deze mensen dit stiekem deden?
c De bestuurders van Heiloo wisten waarschijnlijk wel dat dit gebeurde. Waarom grepen ze niet in?

8 **a** Na 1588 kwam de Republiek weer sterker te staan in de strijd tegen Spanje. Noem twee economische oorzaken hiervoor.
b Maak de tekst kloppend.
Na 1588 veroverde de Republiek gebieden in het *oosten en westen* / *oosten en zuiden* / *westen en zuiden* van de Nederlanden. Dat kwam doordat de Republiek werd gesteund door *Duitsland en Engeland* / *Duitsland en Frankrijk* / *Frankrijk en Engeland*. Ook werd het leger steeds *beter getraind* / *groter*. Dat was het werk van Maurits, de *landvoogd* / *stadhouder* / *vorst* in die periode.

9 **a** Waarom sloten de Nederlanden en Spanje in 1609 een wapenstilstand? Noem drie redenen.
b Wat gebeurde er tussen 1621 en 1647 in de oorlog tussen de Nederlanden en Spanje? Noem twee dingen.
c Gebruik bron 4 van paragraaf 3. Geef met twee cirkels in de bron aan waar die gebiedsuitbreiding ongeveer plaatsvond en zet er de tekst ‘Gebiedsuitbreiding 1621-1648’ bij.
d Gebruik ook bron 3 van de oriëntatie. Vergelijk deze bron met bron 4 van paragraaf 3. Noem twee andere gebieden waar je duidelijke verschillen ziet tussen 1648 en 1588.

10 Gebruik bron 6.
Na 1621 kregen de Staten-Generaal er een taak bij (die niet in de bron staat). Welke was dat?

11 Gebruik bron 4.

a Leg uit wat deze bron te maken heeft met het begrip ‘oorlogsmoe’.

b Hoe lang moesten de eigenaren van de schuur op dit schilderij nog wachten, voordat ze opgelucht adem konden halen? Leg je antwoord uit.

12 Waar ging een godsdienstoorlog in de 16e en 17e eeuw over?

◯ A Hoeveel macht de paus in de kerk moest hebben.

◯ B Of er in een land godsdienstvrijheid moest komen of gewetensvrijheid.

◯ C Welk geloof de bewoners van een bepaald land moesten hebben.

◯ D Wie in een land besliste over het geloof van de bewoners: de kerk of de koning.

13 Is de anglicaanse kerk katholiek of protestant? Leg je antwoord uit.

14 Welke kerk won de godsdienstoorlogen in de volgende landen? Vul het schema in.

Land	Belangrijkste kerk
Duitse Rijk	
Engeland	
Frankrijk	
Republiek	

15 Leg in één zin uit dat mensen in het buitenland heel verbaasd waren over het ontstaan van de Republiek tussen 1568 en 1648.

16 **a** Maak een tijdbalk van de Opstand en de strijd tussen de Nederlanden en Spanje. Begin de tijdbalk in 1550 en laat hem eindigen in 1650. Neem de volgende jaartallen op: *1566* • *1568* • *1581* • *1588* • *1609* • *1621* • *1648*. Geef bij elk jaartal heel kort aan wat er toen gebeurde.

b Bekijk de leerteksten van paragraaf 3 en 4 nog een keer. Welke drie gebeurtenissen met jaartallen zou jij zelf nog aan de tijdbalk willen toevoegen? Leg bij elke gebeurtenis uit waarom deze volgens jou belangrijk genoeg is voor een tijdbalk.

c Stel dat je één jaartal uit je tijdbalk zou moeten weglaten, welk jaartal zou je dan kiezen? Leg je antwoord uit.

d Wat is volgens jou het belangrijkste keerpunt in de Opstand? Leg je antwoord uit.

e Welk jaartal zou jij aanwijzen als het begin van Nederland?

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Oorzaak en gevolg

HISTORISCH DENKEN

Oorzaken van de Nederlandse Opstand

Leerdoelen
- Je kunt onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen.
- Je kunt onderscheid maken tussen directe en indirecte oorzaken en gevolgen.

Vaardigheid
- V3.1 en 3.2

Basis
- Paragraaf 1.2 en 1.3

In 1568 valt Willem van Oranje de Spaanse troepen aan. Een reeks van gebeurtenissen leidde tot die eerste aanval.
In deze opdracht onderzoek je wat directe en indirecte oorzaken van de Nederlandse Opstand waren.

1 Gebruik V3.1 en paragraaf 2.
Door een aantal ontwikkelingen was het rond 1565 erg onrustig in de Nederlanden.
Bij welk gebied hoort elke ontwikkeling? Kies uit: *cultureel* • *economisch* • *politiek-bestuurlijk* • *sociaal*. Let op: bij één ontwikkeling passen twee gebieden.

Pogingen van Filips II om een centraal bestuur in te voeren	
Pogingen van Filips II om vaste belastingen in te voeren	
Steeds meer mensen in de Nederlanden werden protestants	

2 Gebruik het schema.
In 1566 besloot landvoogdes Margaretha van Parma om tijdelijk te stoppen met de kettervervolgingen.
- **a** Wat was een direct gevolg van dit besluit?
- **b** Wat was een directe oorzaak van dit besluit? En wat was een indirecte oorzaak?
- **c** Leg uit dat de Beeldenstorm een indirect gevolg was van de beslissingen van de landvoogdes.

Indirecte oorzaak	Directe oorzaak	Gebeurtenis	Direct gevolg	Indirect gevolg
		De landvoogdes stopt tijdelijk met de kettervervolgingen		De Beeldenstorm

3 Gebruik paragraaf 2 en 3.
De Beeldenstorm had gevolgen voor de Nederlanden en voor Willem van Oranje.
Noem één direct gevolg op politiek-bestuurlijk gebied voor de Nederlanden als geheel en één direct gevolg voor Willem van Oranje persoonlijk.

4 Gebruik bron 1 en paragraaf 3.
De prent laat een mening zien over het bestuur van Alva.

a Wat zie je op de prent? Zet de letters bij de juiste omschrijving.
Alva zit op een troon: .....
De duivel: .....
De rechters die namens Alva de beeldenstormers vervolgen, staan naast de troon: .....
17 geketende vrouwen stellen de gewesten van de Nederlanden voor: .....
De tot zwijgen gebrachte bestuurders van de gewesten: .....
De onthoofding van de Nederlandse edelen Egmont en Horne (in 1568): .....
Mensen die worden opgehangen: .....

b De tekenaar laat bij E een gevolg van de komst van Alva zien. Beschrijf in je eigen woorden wat de tekenaar bij E duidelijk wil maken.

c Noem twee andere gevolgen van de komst van Alva naar de Nederlanden die je in bron 1 ziet. Zet erbij of het directe of indirecte gevolgen zijn.

d De tekenaar laat ook zien wat volgens hem de oorzaak van Alva's wrede bestuur is. Welke oorzaak is dat?

e Het feit dat deze tekening gemaakt en verspreid is, kun je zien als een indirect gevolg van de komst van Alva. Leg dat uit.

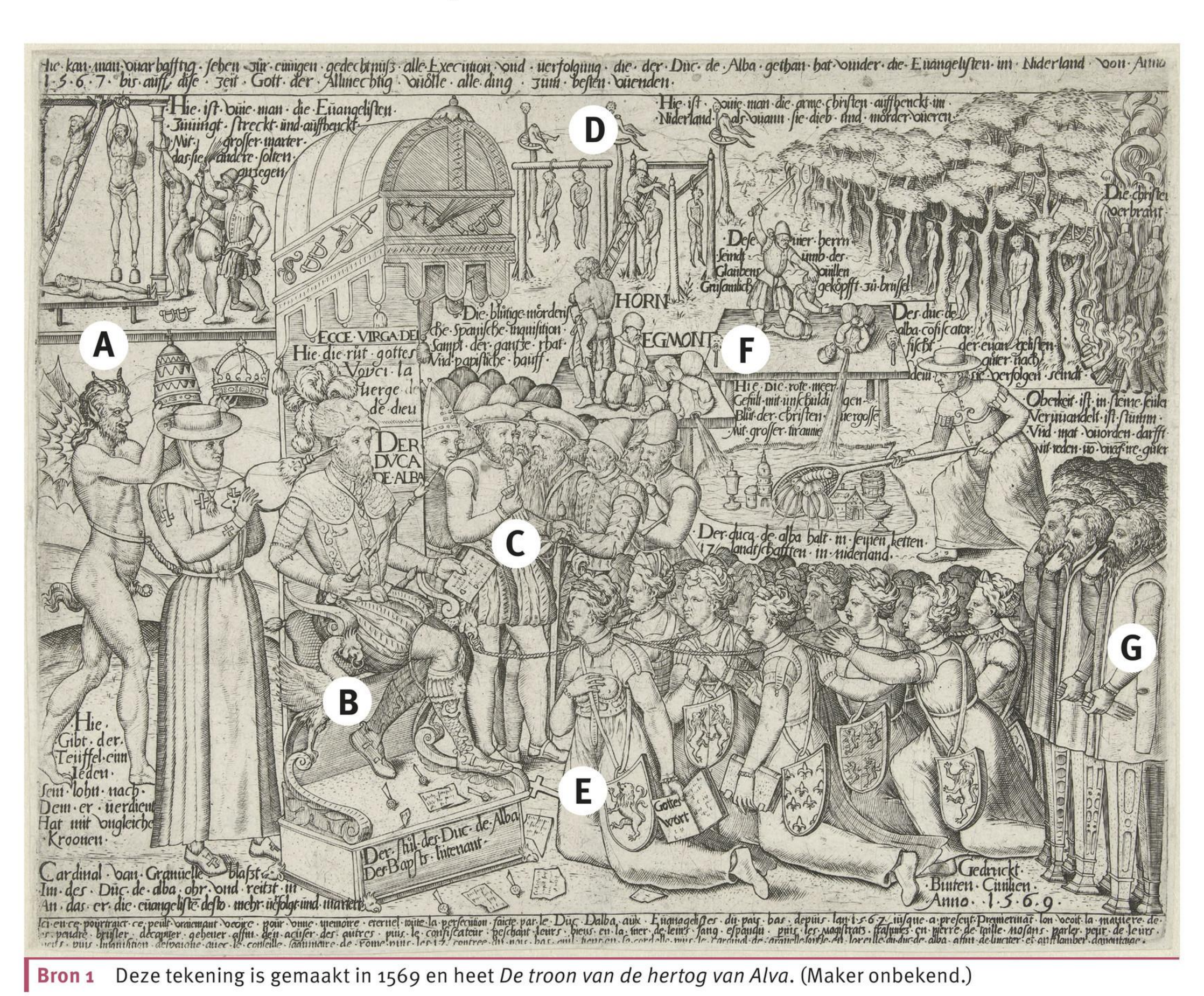

Bron 1 Deze tekening is gemaakt in 1569 en heet *De troon van de hertog van Alva*. (Maker onbekend.)

5 Gebruik het schema en paragraaf 3.
Willem van Oranje viel in 1568 de Spaanse troepen aan vanuit Duitsland.
Wat was hiervoor een indirecte oorzaak? En wat was een directe oorzaak?

Indirecte oorzaak	Directe oorzaak	Gebeurtenis
		Willem van Oranje valt vanuit Duitsland de Spaanse troepen aan.

6 In vraag 1 t/m 5 heb je verschillende oorzaken van de Nederlandse Opstand onderzocht.

a Zet de oorzaken op volgorde van belangrijk naar minder belangrijk in de diamantvorm. Zet de belangrijkste oorzaak helemaal bovenin. Daaronder komen twee iets minder belangrijke oorzaken. De minst belangrijke oorzaak komt onderin, daarboven twee iets belangrijkere oorzaken. De overige oorzaken plaats je ertussenin. Schrijf alleen de nummers op. Gebruik de volgende oorzaken.

1 Willem protesteert bij de landvoogdes
2 De onthoofding van Egmont en Horne
3 De komst van Alva
4 Het ontslag van Willem van Oranje als stadhouder
5 Het invoeren van een centraal bestuur
6 Het invoeren van vaste belastingen
7 De strenge kettervervolgingen
8 De Beeldenstorm
9 Het vervolgen van deelnemers aan de Beeldenstorm

b Welke gebeurtenis heb je helemaal boven in de diamant gezet? En welke helemaal onderin? Leg beide antwoorden uit.

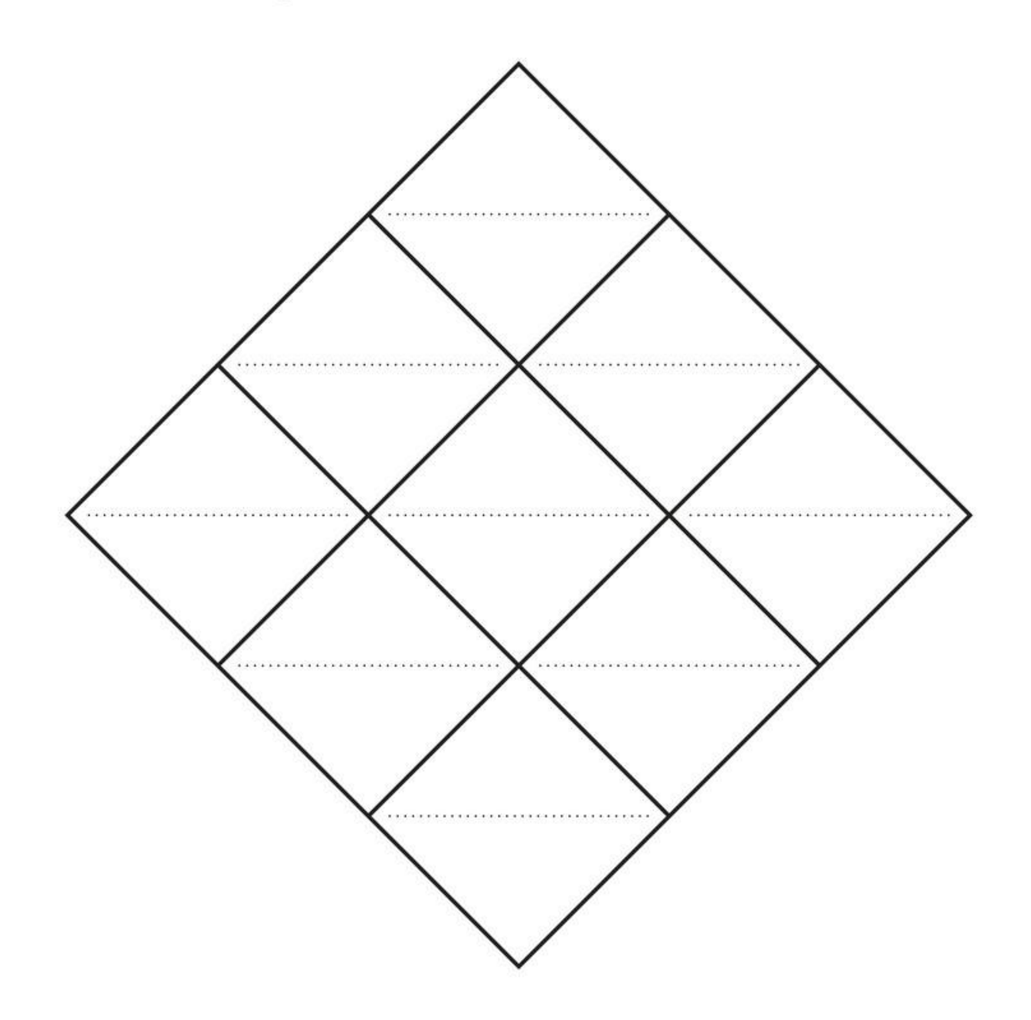

Maak online steropdracht 7 voor extra uitdaging.

Oorlog in Zutphen

Leerdoelen
- Je kunt onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen.
- Je kunt onderscheid maken tussen directe en indirecte oorzaken en gevolgen.

Vaardigheid
- V3.1 en 3.2

Basis
- Paragraaf 1.3 en 1.4

Zutphen werd, net als veel andere Nederlandse steden, in 1572 door de geuzen veroverd. Vervolgens zond Alva een leger eropuit om de opstandige steden te heroveren. Dat leger bleek genadeloos. In deze opdracht neem je de stad Zutphen onder de loep. Je onderzoekt wat de oorzaken en de gevolgen waren van de gebeurtenissen in Zutphen in 1572.

Bron 2 Informatie over gebeurtenissen in de stad Zutphen tijdens de Nederlandse Opstand.

- 10 juni 1572: Zutphen wordt ingenomen door het geuzenleger. De geuzen krijgen bij de inname van de stad hulp van calvinistische inwoners uit Zutphen. De geuzen brengen vernielingen aan in kerken en kloosters, vermoorden priesters en verkrachten nonnen.
- 12-16 november 1572: het Spaanse leger, onder leiding van don Frederik (een zoon van Alva), omsingelt Zutphen. De Spanjaarden willen de gewelddadigheden van de geuzen wreken. Na drie dagen kan don Frederik de stad innemen via de bevroren rivier de IJssel. De Spanjaarden richten een bloedbad aan.
- 19 november 1578: Zutphen geeft zich na onderhandelingen over aan het leger van de opstandelingen.
- 23 september 1583: de Spanjaarden heroveren Zutphen.
- 1586-1587: verschillende aanvallen van de opstandelingen om Zutphen in te nemen mislukken.
- 19-30 mei 1591: Maurits van Oranje (een zoon van Willem van Oranje) belegert Zutphen. Door middel van een list weet hij op 24 mei de schans, een verdedigingswerk dat voor de stad ligt, in te nemen. De stad zelf volgt op 30 mei.

8 Gebruik bron 2.
Hoe vaak wisselde de stad Zutphen tijdens de Opstand van kant?

9 Gebruik V3.1, V3.2 en bron 2 en 3.
- **a** Wie heeft het raam van de Nieuwstadskerk vernield en wanneer?
- **b** Bedenk om welke reden het raam werd vernield.
- **c** Welk direct gevolg van de gebeurtenissen op 10 juni 1572 staat in bron 2?

Bron 3 Een stukje gebrandschilderd glas waarop een engel te zien is. De scherf komt uit een raam van de Nieuwstadskerk in Zutphen. In 1999 werd een kuil gevonden met daarin ongeveer honderdduizend stukjes vensterglas. In 1572 werd het raam kapotgeslagen. Waarschijnlijk heeft de kerkmeester het glas daarna opgeruimd en begraven.

10 Gebruik bron 4 en 5.

a Maak de zin kloppend.
De gebeurtenissen in bron 5 zijn een *oorzaak* / *gevolg* van de opdracht die in bron 4 beschreven staat. Het gaat om een *direct* / *indirect* verband.

b Leg je antwoord bij a uit.

Bron 4 De hertog van Alva schrijft in een geheime brief aan koning Filips II van Spanje over de inname van Zutphen. Hier zie je een fragment uit deze brief.

Nijmegen, 19 november 1572
Zonder dat de verdedigers veel tegenstand boden, drongen onze soldaten de stad Zutphen binnen. Ze doodden alle verdedigers die in hun handen vielen en ook veel burgers, want don Frederik had van mij opdracht gekregen niemand in leven te laten en een gedeelte van de stad in brand te steken.

Bron 5 De wrede moord in Zutphen. De tekening laat zien wat er in november 1572 in Zutphen gebeurde. Linksonder staat: De bevroren IJssel. (Prent uit 1621.)

11 Het bloedbad in Zutphen had een aantal gevolgen.

a Gebruik bron 6. Over welk indirect gevolg op politiek-bestuurlijk gebied lees je in bron 6?

b Gebruik bron 2. De gebeurtenissen in 1578 kun je ook zien als indirect gevolg van het bloedbad. Leg dat uit.

Bron 6 De hertog van Alva schrijft in een geheime brief aan koning Filips II van Spanje het volgende.

Nijmegen, 28 november 1572
Het geval Zutphen is van groot belang gebleken. Nadat don Frederik had gedreigd eens even langs te zullen komen in Zwolle en Kampen, verschenen de volgende dag [vertegenwoordigers van] beide steden, en ook van Harderwijk, Hattum, Elburg en Amersfoort, om zich over te geven. [...] Zodoende hebben we Gelderland en Overijssel veroverd door de inname van Zutphen en de angst die dat heeft ingeboezemd. Deze provincies gehoorzamen nu geheel en al aan Uwe Majesteit.

12 **a** Denk je dat Alva tevreden was over de gebeurtenissen in Zutphen in 1572? Leg je antwoord uit.

b Gebruik bron 5. Welke gevoelens zou deze prent opgewekt hebben bij veel inwoners van de noordelijke gewesten? Leg je antwoord uit.

c Gebruik je antwoord bij a en b. De strategie van Alva was op de korte termijn voordelig, maar op de lange termijn had deze ook nadelen. Leg dat uit.

Maak online steropdracht 13 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met een beeldbron en met samenvatten

TOEPASSEN

Protestantse kunst

Basis
- Paragraaf 1.1

Protestanten hadden heel andere opvattingen over religieuze kunst dan katholieken. Je bestudeert een schilderij en onderzoekt wat kenmerkend is voor protestantse kunst. Zo leer je in *Memo* ook hoe een ongeschreven bron je iets kan leren over het verleden.

Bron 1 Een onbekend gezin uit Hamburg heeft zich laten afbeelden met Jezus (midden). Jezus heeft drie vingers omhoog. Daarmee wordt duidelijk gemaakt dat Jezus, God en de Heilige Geest (de geest van God/Jezus op aarde) één en dezelfde zijn. Onder zijn linkerhand heeft Jezus een rijksappel, waarop Hamburg te zien is. De rijksappel verwijst naar het idee dat Jezus op aarde is gekomen om mensen het juiste levenspad te wijzen, dat leidt tot een eeuwig leven. Op de achtergrond hangen Bijbelteksten, geschreven in het Nederduits. De tekst in het midden luidt: 'Ik [Jezus] leef en ook jullie zullen leven.' (Schilderij van Ludger tom Ring de Jongere, ca. 1573-1582.)

1 Gebruik bron 1. Wat kom je over deze bron te weten uit het bronbijschrift?
- ☐ A Met welk doel de bron is gemaakt.
- ☐ B Waar de bron is gemaakt.
- ☐ C Wanneer de bron is gemaakt.
- ☐ D Wie de bron heeft gemaakt.
- ☐ E Wat op de bron te zien is.

2 Gebruik bron 1. Kijk heel precies wat er te zien is.

a Noem drie zaken waaraan je Jezus kunt herkennen.

b Beschrijf het gezin dat je ziet. Denk aan: kleding, haardracht, voorwerpen en gezichtsuitdrukking.

c Beschrijf wat er op de achtergrond te zien is.

3 Gebruik bron 1 en zo nodig paragraaf 1.
Bedenk wat je weet over de situatie waarin het schilderij is gemaakt. Maak de zinnen kloppend.
Het schilderij is *voor* / *na* de Reformatie gemaakt. Hamburg ligt in Noord-Duitsland. Daar woonden vooral *calvinisten* / *lutheranen* / *rooms katholieken*. Het gezin dat is afgebeeld was *arm* / *rijk*.

4 Gebruik bron 1. Je gaat nadenken over wat je ziet.

a Noem twee onderdelen van het christelijke geloof die dit gezin belangrijk vond.

b Kun je op basis van je antwoord bij vraag a zeggen of dit gezin katholiek of protestant was? Leg je antwoord uit.

c Kan Jezus echt bij dit gezin geweest zijn? Leg je antwoord uit.

d Bedenk waarom dit gezin zich met Jezus laat afbeelden. Gebruik ook de Bijbeltekst in je antwoord.

e Om welke reden is dit schilderij kenmerkend voor de 16e eeuw?

- ◯ A Onder invloed van de renaissance werd Jezus vaker als gewoon mens met emoties afgebeeld.
- ◯ B Veel mensen verlangden naar een meer persoonlijke band met God (Jezus).
- ◯ C Zowel katholieken als protestanten beeldden geen heiligen meer af.

De Opstand samengevat

Basis
- Paragraaf 1.3 en 1.4

Een samenvatting helpt om de leerteksten in dit boek te begrijpen. Een samenvatting helpt ook bij het leren van de teksten, bijvoorbeeld om in te zien wat je moet onthouden. In *Memo* leer je daarom samenvatten. Dit keer maken we een schematische samenvatting.

Uitleg 1 Regels voor het samenvatten

- Lees de tekst helemaal door.
- Wees duidelijk: schrijf het nummer en de titel van de paragraaf op. Neem ook de tussenkopjes over.
- Bekijk de alinea's onder één tussenkopje. Wordt een ontwikkeling beschreven, een vergelijking gemaakt of zie je een opsomming? Beslis hoe je de tekst zo overzichtelijk mogelijk kunt weergeven, bijvoorbeeld in een tabel, door oorzaken of gevolgen te nummeren of met pijlen om verbanden aan te geven.
- Lees elke alinea nog eens en noteer in je eigen woorden de kern van die alinea (de hoofdzaak). Vraag jezelf telkens af: wat is het belangrijkste in deze alinea? Of: wat wil de schrijver duidelijk maken met deze alinea? Het helpt om te letten op leerdoelen, tussenkopjes en signaalwoorden. Gebruik geen hele zinnen.
- Laat begrippen en jaartallen terugkomen in je samenvatting.
- Werk netjes en overzichtelijk, zodat je de samenvatting makkelijk kunt leren.

5 Gebruik uitleg 1.

a Lees paragraaf 3 helemaal en vul de zinnen aan.
De leertekst 'De Opstand begint' gaat over de jaren .....–1572.
De leertekst 'De beginjaren van de strijd' gaat over de jaren 1568– .....
De leertekst 'De Nederlanden raken verdeeld' gaat over de jaren .....

b Schrijf het nummer en de titel van de paragraaf op en de titel van het eerste kopje: 'De Opstand begint'.

c Welke zin past het best bij de alinea's onder het eerste kopje?
- ◯ A In de alinea's staat een beschrijving van gebeurtenissen.
- ◯ B In de alinea's staat een opsomming van oorzaken.
- ◯ C In de alinea's staat een vergelijking tussen twee periodes.

d Vat de tekst per alinea in steekwoorden samen. Gebruik pijlen om verbanden aan te geven tussen oorzaken en gevolgen.

e Welke zin past het best bij de alinea's onder het tweede kopje 'De beginjaren van de strijd'?
- ◯ A In de alinea's staat een beschrijving van gebeurtenissen.
- ◯ B In de alinea's staat een opsomming van oorzaken.
- ◯ C In de alinea's staat een vergelijking tussen twee partijen.

f Schrijf de titel op van het tweede kopje. Vat de tekst per alinea in steekwoorden samen. Gebruik twee kolommen (voor elk land één kolom) en gebruik plusjes en minnen om sterke en zwakke punten aan te geven.

g Welke zin past het best bij de alinea's onder het derde kopje 'De Nederlanden raken verdeeld'?
- ◯ A In de alinea's staat een beschrijving van gebeurtenissen.
- ◯ B In de alinea's staat een opsomming van oorzaken.
- ◯ C In de alinea's staat een vergelijking tussen twee landsdelen.

h Schrijf de titel op van het derde kopje. Gebruik pijlen om verbanden aan te geven tussen oorzaken en gevolgen.

6 Maak op dezelfde manier een samenvatting van paragraaf 4.

7 Politieke reclame tijdens de Opstand

VERDIEPEN

In veel steden was het verboden, maar het gebeurde toch. Op losse vellen papier of in de vorm van kleine boekjes werden teksten en tekeningen gedrukt om mensen te overtuigen. Zowel de Spanjaarden als de opstandelingen gebruikten tijdens de Opstand pamfletten om mensen warm te maken voor hun zaak.
De term 'plakkaat' werd gebruikt voor het aankondigen van regels van de overheid die voor iedere burger belangrijk waren. Die plakkaten hingen aan het stadhuis en op andere plekken in de stad, waar ze voor iedereen zichtbaar waren.
De vraag is: wat probeerden de makers van deze pamfletten en plakkaten duidelijk te maken?

Bron 1 Bij het Paalhuis in Amsterdam kwamen veel mensen. Het was een belasting- en postkantoor voor scheepslieden. Op die plek hingen mensen informatie op over scheepvaart, maar ook wel pamfletten en plakkaten. (Gedeelte van een schilderij uit 1640-1666.)

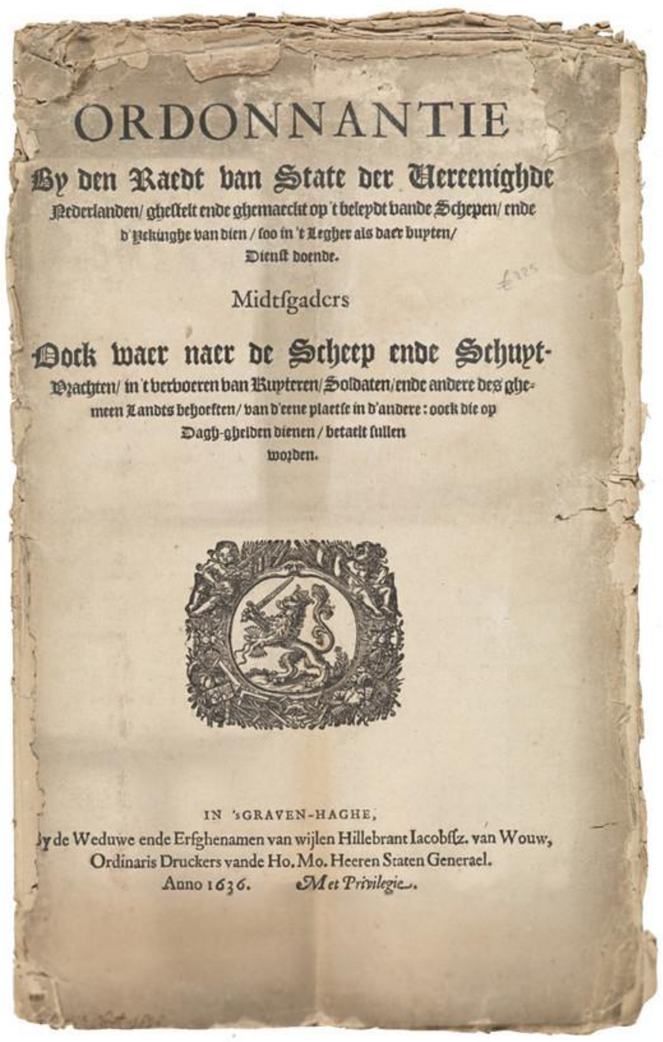

ORDONNANTIE

By den Raedt van State der Vereenighde Nederlanden/ ghestelt ende ghemaeckt op 't beleydt vande Schepen/ ende d'ysekinghe van dien / soo in 't Legher als daer buyten/ Dienst doende.

Midtsgaders

Oock waer naer de Scheep ende Schuyt-Wachten/ in 't vervoeren van Ruyteren/ Soldaten/ ende andere des ghemeen Landts behoeften/ van d'eene plaetse in d'andere: oock die op Dagh-ghelden dienen / betaelt sullen worden.

IN 'sGRAVEN-HAGHE,
By de Weduwe ende Erfghenamen van wijlen Hillebrant Iacobsz. van Wouw, Ordinaris Druckers vande Ho. Mo. Heeren Staten Generael.
Anno 1636. Met Privilegie.

Bron 2 Dit geschrift, gedrukt in opdracht van de koning, bevat de ban van Filips II over Willem van Oranje, uitgesproken in 1580. De ban betekende dat Willem van Oranje vogelvrij was. Degene die Willem van Oranje zou vermoorden, kreeg een beloning van 25.000 dukaten en een erfelijke adellijke titel. In dit geschrift legt Filips II uit waarom hij Willem van Oranje dood wil hebben.

Bron 3 Deze tekening (je ziet het bovenste deel) is in 1615 gemaakt, de maker is onbekend. Rond 1615 deed Spanje een aantal vredesvoorstellen. Je ziet een monnik (Spanje en Rome) die het vrije paard (de Nederlanden) een olijftak voorhoudt. In de andere hand heeft hij een zweep. Rechts zit een bestuurder van de Noordelijke Nederlanden te slapen. Op de voorgrond zie je een pak waarop 'Tiende penning' staat. Op de achtergrond wordt een ander paard (de Zuidelijke Nederlanden) zwaar beladen met pakketten waarop staat: 'Spaanse Inquisitie' en 'Spaanse Tirannie'.

Bron 5 Willem van Oranje liet in 1581 zijn hofpredikant een antwoord schrijven op de ban van Filips. Hij liet de tekst drukken en verspreiden.

Er werd mij ook verweten dat ik een vreemdeling en een buitenlander zou zijn. Filips II is ook een vreemdeling. Hij is geboren in Spanje, een land dat met dit land een natuurlijke vijandschap heeft. Ik, daarentegen, ben geboren in Duitsland, met welk land wij een natuurlijke vriendschap onderhouden. Men zal hiertegen inbrengen dat hij koning is; ik zeg dan op mijn beurt dat een koningstitel ons hier onbekend is.

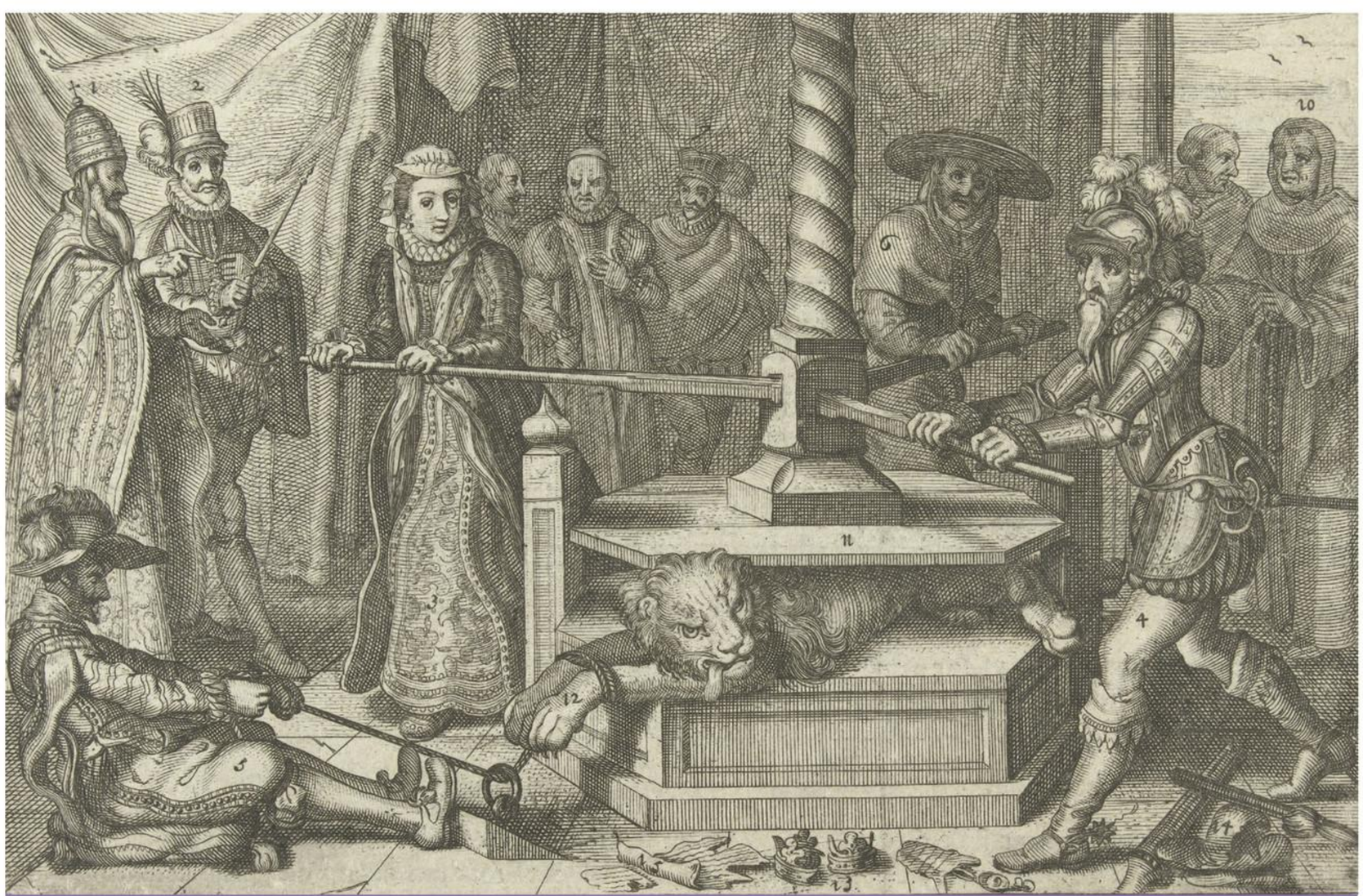

Bron 4 Deze tekening is gemaakt in 1624-1626 en gaat over de situatie in 1566-1567. De maker is onbekend. De Nederlandse leeuw ligt onder een drukpers, die wordt aangedraaid door de hertog van Alva, een katholieke priester en de Spaanse landvoogdes Margaretha van Parma, terwijl de Spaanse legerleider de leeuw vasthoudt. Onder de omstanders die toekijken, bevinden zich de paus en de koning van Spanje.

1 Gebruik de intro en bron 1.

a Om welke reden werden plakkaten en pamfletten aan het Paalhuis opgehangen?

- ◯ A Daar kwamen veel mensen.
- ◯ B Daar werd gebeden.
- ◯ C Daar werd gehandeld.
- ◯ D Daar werden besluiten genomen.

b Wat zouden ook goede plekken in een stad zijn geweest om plakkaten op te hangen?

c Wat zijn de verschillen tussen een plakkaat en een pamflet? Vul het schema in.

	Plakkaat	Pamflet
Opgehangen door		
Doel		

d Welke bronnen zijn een pamflet en welke een plakkaat?
Bron 2 is een *pamflet* / *plakkaat*.
Bron 3 is een *pamflet* / *plakkaat*.
Bron 4 is een *pamflet* / *plakkaat*.
Bron 5 is een *pamflet* / *plakkaat*.

2 Gebruik bron 2.

a Wie liet deze bron maken en in welk jaar was dat?

b Welk besluit stond er in bron 2?

c Bron 2 is een uitgebreide toelichting op dit besluit. Om welke reden werd die toelichting verspreid?

d Noem een gebeurtenis die misschien in de toelichting is gebruikt om het besluit te ondersteunen.

3 Gebruik bron 5.

a De bron is in 1581 geschreven. Wat gebeurde er nog meer in dat jaar? Tip: kijk nog eens naar bron 5 in paragraaf 3.

b Welke politieke boodschap wilde Willem van Oranje met dit pamflet overbrengen?

c Wat was het gevolg van de ban van Filips voor Willem van Oranje?

4 Gebruik bron 3.

a Over welke tijd en plaats gaat deze bron?

b Waren de Nederlanden toen in oorlog? Leg je antwoord uit.

c Waarover is de maker van deze bron negatief? Vul het schema in.

d Welke politieke boodschap wil de maker van deze bron overbrengen? Leg je antwoord uit.

5 Gebruik bron 4.

a Maak de tekst kloppend.
Deze tekening is gemaakt in ..... – ..... . De tekening is dus ..... tot ..... jaar na afloop van de wapenstilstand gemaakt. De prent gaat echter over een andere tijd, namelijk de jaren ..... – ..... .

b Wat gebeurt er op de tekening? Gebruik in je antwoord de volgende woorden: *drukpers* • *leeuw* • *Spaanse bestuurders*.

c De paus en de Spaanse koning kijken toe. Wat wil de tekenaar hiermee zeggen?

d Gebruik je antwoord bij vraag b en c. Was het volgens de tekenaar terecht dat mensen in de Nederlanden in opstand waren gekomen? Leg je antwoord uit.

Negatief over	Schrijf op wat je ziet.	Leg uit wat de tekenaar bedoelt.
Bestuurders van de Republiek		
Spanje		

e Welke gebeurtenissen zou de tekenaar noemen om zijn standpunt te ondersteunen? Geef twee voorbeelden.

f Waarom maakte de tekenaar een tekening over dit onderwerp, zoveel jaar na de gebeurtenissen?

- ◯ A Hij maakte de prent zodat wij nu weten waarom mensen in de Nederlanden in opstand zijn gekomen.
- ◯ B Hij vond dat er zo snel mogelijk vrede met het gevaarlijke Spanje gesloten moest worden.
- ◯ C Hij wilde mensen eraan herinneren waarom de oorlog tegen Spanje rechtvaardig was.

6 a Van welke pamfletten of plakkaten is de maker bekend en van welke is de maker onbekend?

	Bekend	Onbekend
Bron 2		
Bron 3		
Bron 4		
Bron 5		

b Om welke reden werden pamfletten vaak anoniem gedrukt?

7 De leiders van de opstandelingen probeerden heel bewust de mening van de burgers te beïnvloeden. Dat deden ze via pamfletten, maar ook door geruchten (verhalen) rond te vertellen of politieke boodschappen via liedjes te verspreiden.

a Welke middelen gebruiken mensen tegenwoordig om de mening van anderen te beïnvloeden?

b Wat vind jij? Is het erg als anderen proberen jouw mening over politiek te beïnvloeden, bijvoorbeeld over wat je moet stemmen?

8 Schuttersstukken

CULTUUR

In de 16e eeuw ontstond in de Nederlanden een nieuw soort schilderij: het schuttersstuk. Daarop waren leden van de schutterij afgebeeld. Al in de middeleeuwen hadden veel steden in de Nederlanden een schutterij of schuttersgilde. De leden van dit gilde, de schutters, moesten hun stad verdedigen en zorgen voor orde. Anders dan bakkers of timmerlieden lieten verschillende groepen schutters een groepsportret van henzelf schilderen.
De vraag is: waarom werden in de Noordelijke Nederlanden schuttersstukken gemaakt?

Bron 1 Zeventien Amsterdamse schutters van rot (afdeling) A. Het schilderij hing in hun verenigingsgebouw. De schutters betaalden zelf voor het schilderij. Rechtsboven dragen twee engelen een hostie. Linksonder staat een citaat van de Romeinse filosoof Seneca: 'Wij zijn door deze plechtige eed verplicht de wereldse zaak geduldig te verdragen en ons niet te laten beroeren door de zaken die wij niet kunnen vermijden.' (Maker onbekend, 1531.)

Bron 2 Een kaproen, het hoofddeksel van een schutter, uit de 17e eeuw. Met gouddraad is een afbeelding op de rode stof gestikt. Te zien zijn twee gekruiste haakbussen, het stadswapen van Dordrecht, het wapen van prins Maurits (een Oranjeboom) en het jaartal 1622.

Bron 3 Voor het doelenhuis maken tien schutters van het Oranje Vendel zich klaar om deel te nemen aan de jaarlijkse schuttersparade tijdens de meikermis in Den Haag. Op de voorgrond zit een jongetje dat zich als schutter heeft verkleed. (Schilderij van Martinus Lengele, ca. 1660.)

Bron 5 Informatie over de schutterij.

De taak van de schutters was om de stad te beschermen bij een aanval en om de orde te handhaven bij oproer. De schutters paradeerden ook bij feestelijke gelegenheden, bijvoorbeeld bij de intocht van een belangrijke bezoeker.
De leden van de schutterij waren eerst ingedeeld volgens het wapen dat ze gebruikten, bijvoorbeeld handboog, voetboog of geweer. Vanaf 1580 waren ze ook georganiseerd naar wijk. Om in aanmerking te komen voor de schutterij moest je inwoner van de stad zijn en een gezonde man tussen 18 en 60 jaar. De schutters verleenden deze dienst vrijwillig, naast hun gewone baan. Ze droegen opvallende kleding, die ze zelf betaalden.
Schutterijen oefenden op open ruimtes in de stad. Die terreinen werden ook wel doelen genoemd. Al snel kregen de schutterijen ook 'clubhuizen', de zogenoemde doelenhuizen. De kamers in die huizen werden versierd met schuttersstukken en zilveren kostbaarheden. In de loop van de 17e eeuw werd de schutterij steeds meer een gezelligheidsvereniging voor rijke burgers.

1 Gebruik bron 1.

a In dit schilderij is duidelijk zichtbaar wat de taak van de schutterij is. Leg dat uit.

b Maak de zinnen kloppend.
Op het schilderij zie je *de hele / een gedeelte van de* schutterij van de stad Amsterdam. Dit groepsportret werd betaald door *de schutters zelf / het Amsterdamse stadsbestuur / het schuttersgilde*.

c Gebruik ook bron 5. Waar hing dit groepsportret?

- ◯ A In een kerk.
- ◯ B In een woonhuis.
- ◯ C In het doelenhuis.
- ◯ D In het stadhuis.

Bron 4 De Amsterdamse voetboogschutters vieren met een schuttersmaaltijd de Vrede van Münster, het einde van de oorlog met Spanje. De aanvoerders van de schutterij schudden elkaar de hand als vredesteken, de zilveren drinkhoorn gaat ter verbroedering rond. (Bartholomeus van der Helst, 1648.)

2 Gebruik bron 5.

- **a** Bedenk waar de naam ‘schutterij’ vandaan komt.
- **b** Om welke reden was de schutterij geen echt gilde?
  - ◯ A De schutterij had ook een religieuze functie; er was vaak een eigen kapel.
  - ◯ B De schutterij was een vereniging zonder verplichtingen.
  - ◯ C De schutters waren vrijwilligers, die daarnaast een beroep uitoefenden.
  - ◯ D Gilden bestonden alleen in de middeleeuwen.
- **c** Leg uit dat de oprichting van een schuttersgilde een gevolg was van het verkrijgen van stadsrechten door steden.
- **d** Leg uit dat een gewapende burgermacht voor het stadsbestuur een steun was, maar dat ze ook een gevaar kon zijn.

3

- **a** Gebruik bron 2 en 5. Schutters hadden de bijnaam ‘bonte kraaien’. Waar zou deze bijnaam vandaan komen?
- **b** Gebruik bron 5. Leg uit dat je wel wat geld moest hebben om lid te kunnen zijn van de schutterij.
- **c** Gebruik bron 3 en 5. Noem twee gelegenheden waarbij schutters ook hun schutterskledij droegen.
- **d** Gebruik bron 6. Leg uit dat dit een logische regel is, als je kijkt naar de taak van de schutterij.
- **e** Noem een militaire en een sociale functie van de schutterskleding.

Bron 6 Een regel van het schuttersgilde van Den Bosch. (Jaar onbekend.)

> Wanneer leden van de schutterij hun koopwaar verkopen vóór het tijdstip waarop dat is toegestaan, overspel plegen of naar bordelen gaan, mogen zij hun kaproen niet meer dragen.

4 Gebruik bron 1 en 4.

- **a** Waren de Amsterdamse schutters in bron 1 katholiek of protestant? En de schutters van bron 4? Leg je antwoord telkens uit.
- **b** De schutters moesten een eed van trouw afleggen. Aan wie moesten de schutters in bron 1 gehoorzamen?
- **c** Vanaf 1567 werd in een aantal steden de schutterij opgeheven, bijvoorbeeld in Den Haag en in Amsterdam. Bedenk waarom.

5 Gebruik bron 1 en 4.

- **a** In het schema hieronder staan twee verschillen tussen bron 1 en 4. Noem minstens drie andere verschillen tussen deze bronnen.

Bron 1	Bron 4
Alleen bovenlijf geschilderd	Ten voeten uit geschilderd
Symmetrisch	Asymmetrisch

- **b** Met welk woord zou jij de houding van de schutters in bron 1 omschrijven? Leg je antwoord uit.
- **c** Met welk woord zou jij de houding van de schutters in bron 4 omschrijven? Leg je antwoord uit.

6

- **a** Gebruik bron 4. Wat vind jij: past het portret dat je hier ziet meer bij een schutterij of meer bij een gezelligheidsvereniging?
- **b** Waarom werd de militaire functie van de schutterij na 1648 minder belangrijk?
- **c** In de loop van de 17e eeuw werden ambachtslieden minder vaak lid van de schutterij; veel leden waren kooplieden. Bedenk hiervoor een verklaring.

7 Gebruik al je antwoorden. De eerste schuttersstukken werden in de 16e eeuw geschilderd.
Met welke ontwikkeling in de Nederlanden hield dat verband?

- ◯ A Met de groei van de rijkdom en macht van de stedelijke burgerij.
- ◯ B Met de Nederlandse Opstand.
- ◯ C Met het ontstaan van schuttersgilden.
- ◯ D Met het ontstaan van steden in Holland en Zeeland.

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gaat van start.
B De Spanjaarden moeten de belegering van het Noord-Hollandse Alkmaar opgeven.
C De Staten-Generaal besluiten dat zij Filips II niet meer als hun koning beschouwen.
D In de Nederlanden barst de Beeldenstorm los.
E Maarten Luther publiceert zijn kritiek op de rooms-katholieke kerk.
F Na de wapenstilstand met de Spanjaarden weten de Nederlanders Den Bosch te veroveren.

Oefenen van de leerstof

2 Maak de juiste combinaties.

A Dominee	1 Bezocht geen hagenpreken
B Katholiek	2 Gaf leiding aan een protestantse kerkdienst
C Ketter	3 Verving in een gewest de koning
D Stadhouder (Republiek)	4 Vocht als piraat voor de Opstand
E Stadhouder (Spaanse tijd)	5 Voerde het leger aan
F Watergeus	6 Werd gestraft door de inquisitie

3 **a** Noem twee gevolgen van het uiteenvallen van de christelijke kerk in de 16e eeuw in Europa.
b Noem een cultureel gevolg van het uiteenvallen van de christelijke kerk voor de Nederlanden.
c Noem een politiek-bestuurlijk gevolg van het uiteenvallen van de christelijke kerk voor de Nederlanden.
d Noem een cultureel gevolg van de godsdienstoorlogen voor Europa.

4 Welke twee belangrijke oorzaken had de Opstand?

5 **a** Vul de juiste woorden in.
De opstandige gewesten lieten in 1581 weten dat ..... hun koning niet meer was. Daardoor moest het bestuur opnieuw worden ingericht. De hoogste macht was voortaan in handen van de ..... .
De aanvoerder van het leger en de vloot werd benoemd door de ..... . De buitenlandse politiek was in handen van de ..... .
b De Opstand had voor de Noordelijke Nederlanden ook gevolgen op religieus gebied. Leg dat uit.

Oefenen van historisch denken

6 Deze vraag gaat over oorzaken en gevolgen van de Beeldenstorm in de Nederlanden. Gebruik bron 1.

a Maak de zinnen kloppend.
De Reformatie was een *oorzaak* / *gevolg* van de Beeldenstorm.
De kritiek op de verering van beelden is een *directe* / *indirecte* oorzaak van de Beeldenstorm.
De beschadiging van het beeld (bron 1) is een *direct* / *indirect* gevolg van de Beeldenstorm.
De Reformatie was *een directe* / *een indirecte* / *geen* oorzaak van de Contrareformatie.
De Beeldenstorm was *een directe* / *een indirecte* / *geen* oorzaak van de Spaanse verovering van Antwerpen in 1585.
De Opstand was *een direct* / *een indirect* / *geen* gevolg van de Beeldenstorm.

b Leg bij de laatste zin van vraag a je antwoord uit.

Bron 1 Middeleeuws beeld van Maria met de dode Jezus op haar schoot. Links hoe het er voor 1566 uit moet hebben gezien, rechts hoe het er nu uitziet.

7 Deze vraag gaat over de gevolgen van de verovering van Antwerpen door de Spanjaarden in 1585.

a Noem een politiek-bestuurlijk gevolg van deze verovering.

b Bedenk welk cultureel gevolg deze verovering kan hebben gehad voor de inwoners van Antwerpen.

c Bedenk welk economisch gevolg deze verovering kan hebben gehad voor Antwerpen.

8 Karel V en Filips II voerden een centralisatiepolitiek. Daarbij vervingen ze mensen uit de adel steeds meer door ambtenaren. Bedenk welk sociaal gevolg dat had.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§1.1 Problemen in de kerk

- Ik kan uitleggen wat ketters zijn en hoe de kerk hen bestreed.
- Ik kan uitleggen welke kritiek er rond 1500 op de kerk kwam.
- Ik kan beschrijven hoe de christelijke kerk in de 16e eeuw uiteenviel en enkele gevolgen daarvan noemen.
- Ik kan uitleggen wat de Contrareformatie inhield.

§1.2 Onvrede in de Nederlanden

- Ik kan uitleggen wat rond 1520 de bestuurlijke situatie in de Nederlanden was en wat Karel V daaraan wilde veranderen.
- Ik kan drie redenen noemen waarom bewoners van de Nederlanden zich tegen de Spaanse koning begonnen te verzetten.
- Ik kan uitleggen waarom de Beeldenstorm uitbrak en wat daarvan het gevolg was.

§1.3 Het begin van de Opstand

- Ik kan uitleggen waarom Willem van Oranje en de watergeuzen belangrijk waren voor het begin van de Opstand.
- Ik kan uitleggen op welke manier de bewoners van de Nederlanden zich tegen de Spanjaarden verzetten.
- Ik kan uitleggen hoe de Nederlanden uiteenvielen in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden.

§1.4 Het einde van de Opstand

- Ik kan uitleggen welke gevolgen de onafhankelijkheidsverklaring van de Noordelijke Nederlanden had voor bestuur en religie.
- Ik kan vier ontwikkelingen noemen die kunnen verklaren dat de opstandelingen steeds sterker werden.
- Ik kan uitleggen hoe de strijd tussen de Republiek en Spanje tot een einde kwam.
- Ik kan uitleggen dat de Opstand niet op zichzelf stond, maar past bij oorlogen in heel Europa.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan onderscheid maken tussen politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen.
- Ik kan onderscheid maken tussen directe en indirecte oorzaken en gevolgen.

Kenmerkende aspecten

- De Reformatie en de splitsing van de christelijke kerk
- De Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat

Jaartallen

ca. 1200	De paus richt de inquisitie op
1517	Begin van de Reformatie
1566	Beeldenstorm in de Nederlanden
1568	Begin van de Opstand in de Nederlanden
1581	De Nederlanden scheiden zich af van Spanje
1588	Begin van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
1648	Vrede van Münster

Begrippen

§1.1 Problemen in de kerk

ketter
Iemand die belangrijke delen van de officiële leer van de katholieke kerk afwijst.

inquisitie
Kerkelijke rechtbank die zich bezighoudt met de opsporing en berechting van ketters.

aflaatbrief
Brief van de kerk waarin staat dat je (eerder) in de hemel zult komen.

hervormer
Iemand die kritiek heeft op de kerk en deze wil veranderen (hervormen).

rooms-katholiek
Christen die gehoorzaamt aan de paus in Rome en de leer van de kerk in Rome aanvaardt. Vaak kortweg 'katholiek'.

protestant
Iemand die het niet eens is met de leer van de katholieke kerk en die heeft gekozen voor de leer van een hervormer.

lutheraan
Volgeling van de hervormer Luther.

calvinist
Volgeling van de hervormer Calvijn.

Hervorming
Het ontstaan van nieuwe, protestantse kerken naast de katholieke kerk, als gevolg van de kritiek van hervormers. Ook: Reformatie.

Reformatie
Hervorming.

dominee
Protestant die het vak godsdienst heeft gestudeerd en in een kerk de dienst leidt (ook wel: predikant).

Nederlanden
Oude naam van het gebied dat ongeveer het huidige Nederland, België en Luxemburg omvat.

Contrareformatie
De reactie van de katholieke kerk op de Reformatie, waarbij zij een aantal aanpassingen doorvoerde om het vertrouwen in de kerk te herstellen.

§1.2 Onvrede in de Nederlanden

gewest
Een soort provincie in de Nederlanden, met eigen wetten, munten en bestuurders.

landvoogd
Persoon die uit naam van de Spaanse koning de Nederlanden bestuurt.

stadhouder (in de Spaanse tijd)
Plaatsvervanger van de koning in een gewest.

smeekschrift
Officieel verzoek aan een vorst of zijn vertegenwoordiger. In 1566: het verzoek van Nederlandse edelen aan de Spaanse landvoogdes om de inquisitie af te schaffen en protestantse ketters minder streng te straffen.

hagenpreek
Bijeenkomst van protestanten in de openlucht.

Beeldenstorm
De vernieling en plundering van katholieke kerken en kloosters in de Nederlanden in 1566.

§1.3 Het begin van de Opstand

Opstand (in de Nederlanden)
Het verzet van de Nederlandse gewesten tegen de Spaanse koning tussen 1568 en 1648.

watergeus
Protestantse vluchteling die als een soort piraat tegen de Spanjaarden streed.

huurling
Soldaat die puur voor het geld vecht (in een huurleger).

Unie van Utrecht
Het verbond uit 1579 waarin opstandige gewesten en steden afspraken nauwer samen te gaan werken in hun strijd tegen Filips II.

§1.4 Het einde van de Opstand

Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
Sinds 1588 de naam van de zeven Nederlandse gewesten die zich van Spanje hadden losgemaakt en geen koning meer hadden.

Gewestelijke Staten
Het bestuur van een gewest. Hierin zaten hoge edelen en afgevaardigden van de steden en het platteland.

Staten-Generaal
De vergadering van afgevaardigden van de zeven gewesten van de Republiek. Samen beslisten deze afgevaardigden over de buitenlandse politiek en de verdediging van het land.

stadhouder (in de tijd van de Republiek)
Aanvoerder van het leger en de vloot van de Republiek, in dienst van de Gewestelijke Staten.

gewetensvrijheid
De situatie (in de 16e, 17e en 18e eeuw) waarin een land een officiële kerk heeft, maar mensen de vrijheid hebben om binnenshuis een ander geloof te belijden.

godsdienstvrijheid
De situatie waarin alle geloven gelijk worden behandeld en iedereen zijn geloof ook buitenshuis mag belijden.

Vrede van Münster
Vrede uit 1648 die een eind maakte aan de Opstand. Spanje erkende de Noordelijke Nederlanden als zelfstandige staat en behield de Zuidelijke Nederlanden.

anglicaanse kerk
Officiële kerk van Engeland sinds 1534. De leer en organisatie lijken op die van de katholieke kerk, maar op sommige punten zijn hervormingen van de protestanten overgenomen.

Begrippen historisch denken

cultureel
Alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen en de manier waarop ze zich uiten, bijvoorbeeld in hun gewoontes en regels, geloof, kunst en wetenschap.

economisch
Alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien en de manier waarop de opbrengst van het werk onderling wordt verdeeld.

politiek-bestuurlijk
Alles wat te maken heeft met de verdeling van macht, de organisatie van het bestuur, het denken over bestuur en het maken, uitvoeren en controleren van wetten en regels.

sociaal
Alles wat te maken heeft met verschillen tussen groepen mensen in een samenleving en het denken hierover.

directe oorzaak
Iets wat meteen tot een gebeurtenis leidt.

indirecte oorzaak
Iets wat met één of meer tussenstappen leidt tot een andere gebeurtenis.

direct gevolg
Iets wat meteen voortkomt uit een gebeurtenis.

indirect gevolg
Iets wat met één of meer tussenstappen voorkomt uit een andere gebeurtenis.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

De tijd van de regenten en vorsten

2 De Gouden Eeuw

Oriëntatie

Bron 1 Twee regentessen en twee regenten van het Spinhuis in Amsterdam. In 1650 geschilderd door Bartholomeus van der Helst.

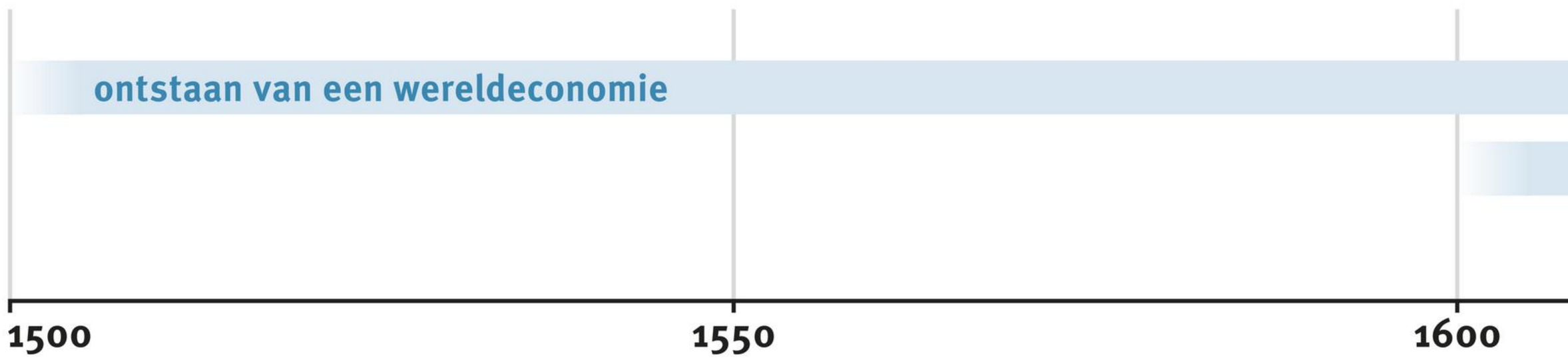

Vooraan op dit schilderij zie je vier bestuurders van het Spinhuis in Amsterdam. In deze gevangenis moesten veroordeelde vrouwen de hele dag spinnen en kleding maken. Indertijd vond men dat een milde straf. De bestuurders waren duidelijk trots op hun erebaantje: ze hielpen hun medeburgers immers op het rechte pad te blijven. De vier behoorden tot de groep welgestelde handelaren die de Republiek een van de welvarendste en machtigste landen op aarde hadden gemaakt. Vanwege deze welvaart noemen we de 17e eeuw ook wel de 'Gouden Eeuw' van de Republiek.

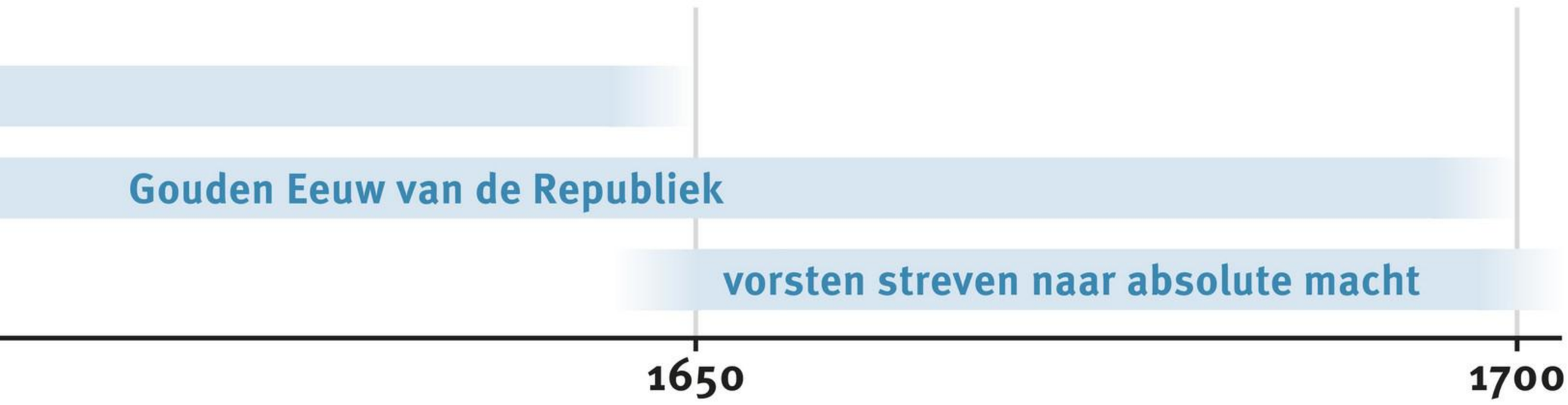

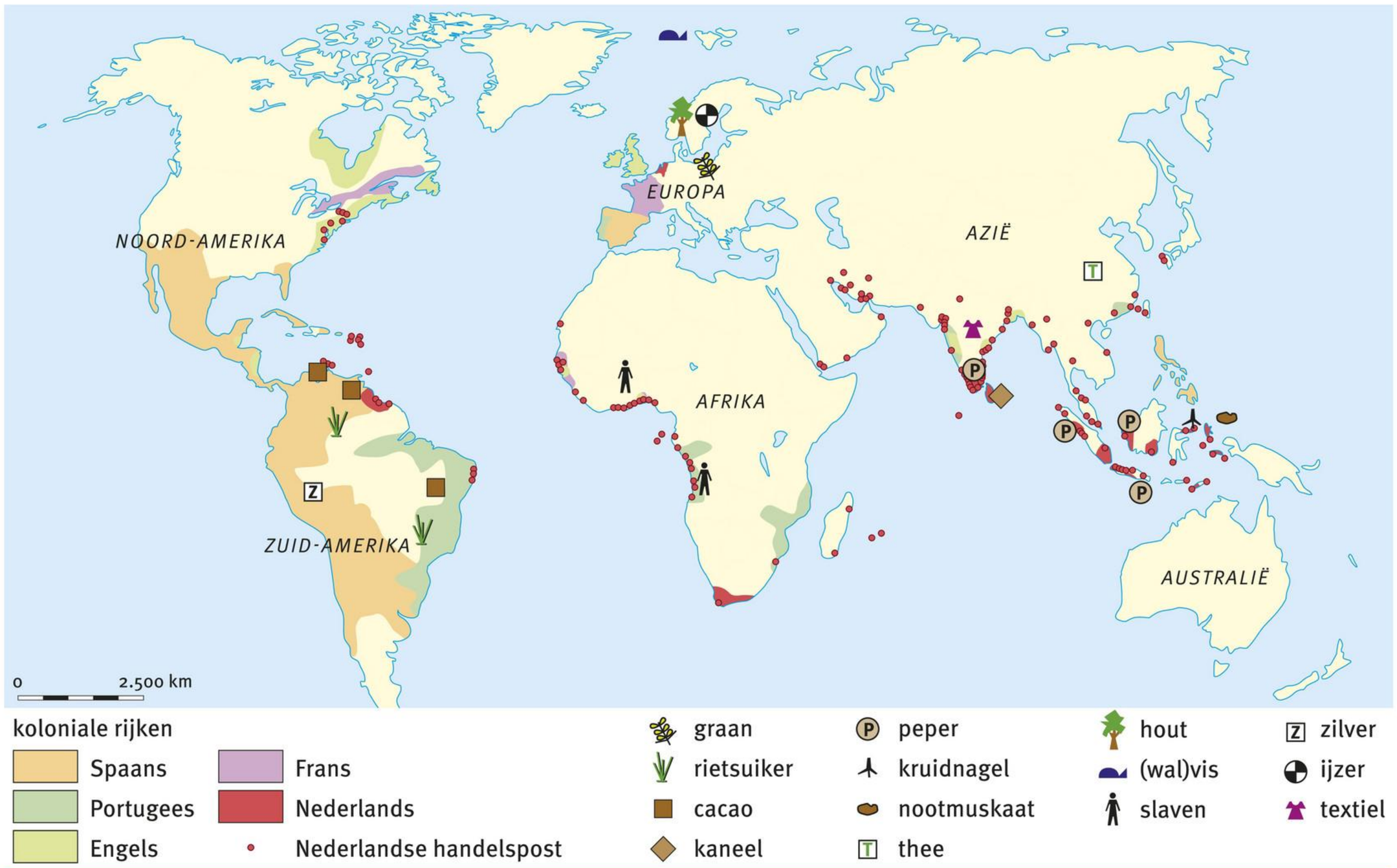

Bron 2 De Nederlandse handel in de 17e eeuw.

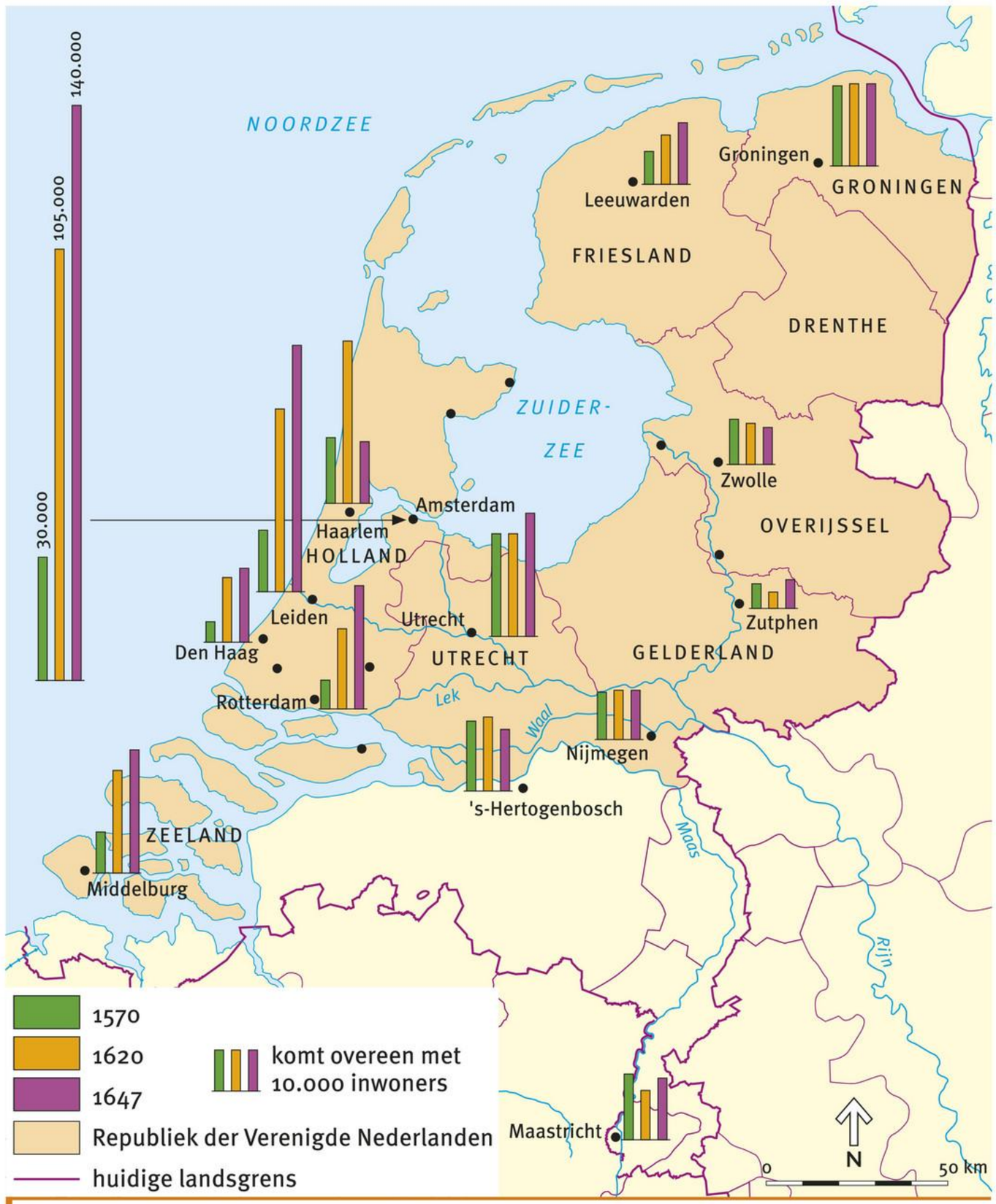

Bron 3 Het aantal inwoners van enkele steden in de Republiek rond 1570, rond 1620 en in 1647. De inwoneraantallen zijn schattingen.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1.

- **a** Op dit schilderij zie je behalve bestuurders ook vrouwelijke gevangenen en de beheerder (iemand die de dagelijkse leiding heeft). Schrijf op de juiste plek in de afbeelding de woorden ‘vrouwelijke gevangenen’ en ‘beheerder’.
- **b** Deze bron vertelt je ook iets over vrouwen in de Gouden Eeuw. Noem minstens twee dingen die deze bron duidelijk maakt over de positie van vrouwen in die tijd.
- **c** Konden alle afgebeelde mensen op dit schilderij bestuurder van het Spinhuis worden? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 1 en 2.

- **a** Leg uit wat bron 1 en 2 met elkaar te maken hebben.
- **b** In welke werelddelen lag het Nederlandse koloniale rijk?
- **c** Noem twee belangrijke verschillen tussen het Nederlandse koloniale rijk en het Spaanse.
- **d** Noem per werelddeel de producten waarin Nederlanders handelden (volgens bron 2).

3 Gebruik bron 1 en 3.

- **a** Bron 1 is gemaakt in 1650. Het vorige hoofdstuk ging over de Opstand. Was die in 1650 al afgelopen of nog niet?
- **b** Wat vertelt bron 3 je over Amsterdam rond 1650?
- **c** Welke steden in Holland waren in 1647 meer dan drie keer zo groot als in 1570?
- **d** Welke steden buiten Holland waren in 1647 meer dan drie keer zo groot als in 1570?
- **e** Welke conclusie kun je trekken op grond van je antwoorden bij c en d?

4 Gebruik bron 1, 2 en 3.
Bedenk zelf een onderzoeksvraag bij het onderwerp van dit hoofdstuk. Laat je inspireren door de drie bronnen. Zet in de vraag precies wat je wilt weten.

5 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij: ‘Regenten en vorsten’.

1 Handel en nijverheid in de Republiek

BASIS

Bron 1 Kooplieden in de koopmansbeurs van Amsterdam. Helemaal links tegen de pilaar staat een man in Russische kleding, direct daarachter een man met een (Perzische) tulband. (Schilderij van Emanuel de Witte, 1653.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Bedenk wat de mannen op dit schilderij aan het doen zijn.
- **b** Gebruik de oriëntatie. In de oriëntatie heb je het een en ander geleerd over kooplieden uit de Republiek. Over welke producten kunnen de kooplieden in bron 1 het hebben gehad? Noem er minstens vijf.
- **c** Bedenk welk van deze producten voor de mensen in de Republiek het belangrijkst was. Leg je antwoord uit.
- **d** Hoe weet je dat het in bron 1 niet alleen ging over Nederlandse producten?

2 Deze vraag gaat over het belang van de handel.

- **a** Was de handel wel of niet belangrijk voor de inwoners van de onderstaande gebieden?

Athene, 5e eeuw v.C.	*Belangrijk / Niet belangrijk*
Romeinse Rijk, 1e eeuw n.C.	*Belangrijk / Niet belangrijk*
Frankrijk, 7e eeuw n.C.	*Belangrijk / Niet belangrijk*
Nederland, 7e eeuw n.C.	*Belangrijk / Niet belangrijk*
Noord-Italië, 14e eeuw n.C.	*Belangrijk / Niet belangrijk*
Vlaanderen, 15e eeuw n.C.	*Belangrijk / Niet belangrijk*
Republiek, 17e eeuw n.C.	*Belangrijk / Niet belangrijk*

- **b** Was de Republiek een agrarische of een agrarisch-stedelijke samenleving? Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen hoe de economie in Holland in de late middeleeuwen veranderde en waarom dat belangrijk was.
- Je kunt een beschrijving geven van de economie van de Republiek.
- Je kunt uitleggen hoe de economie van de Republiek onderdeel werd van de wereldeconomie en welke rol de VOC en de WIC daarbij hadden.
- Je kunt een verband leggen tussen de driehoekshandel, de slavenhandel en de plantageslavernij.

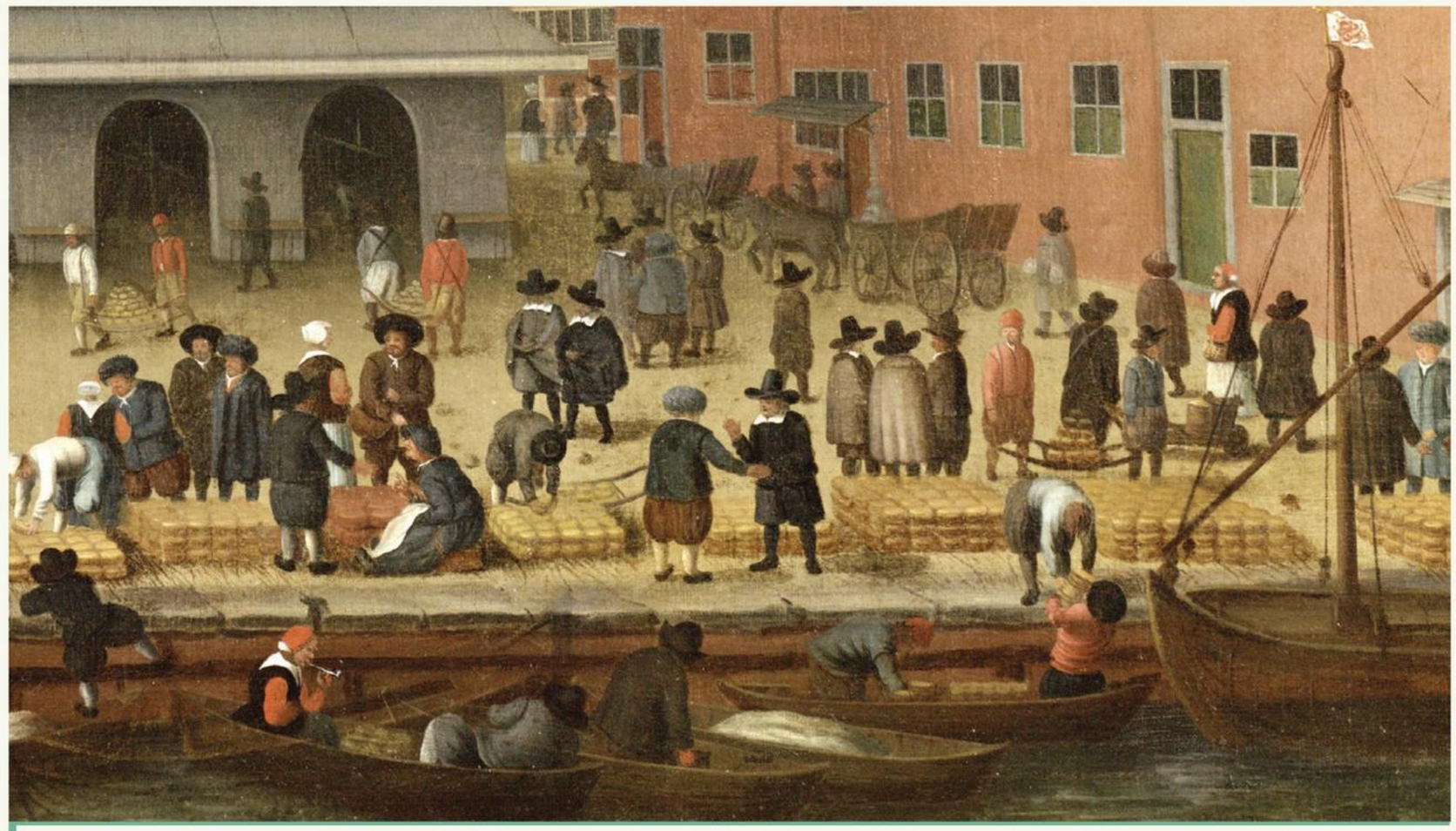

Bron 2 In de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd produceerden Hollandse boeren veelal voor de markt. Zij waren onder meer gespecialiseerd in zuivelproducten (melk, boter en kaas). Hier zie je hoe boeren en boerinnen hun kazen met bootjes naar de markt van Alkmaar brengen. (Anoniem schilderij, ca. 1660.)

De markt wordt belangrijker

In de late middeleeuwen kwam in heel West-Europa de handel tot bloei. Dat gebeurde ook in de Nederlanden. In het zuiden (het huidige België) werden steden als Brugge en Antwerpen zeer welvarend. Ook Oost-Nederland had belangrijke handelssteden, zoals Deventer en Zwolle. Ze waren lid van de Hanze en handelden vooral met gebieden rond de Oostzee, die rijk waren aan graan en hout. We noemen dit de **Oostzeevaart**.

Het gewest Holland liep lange tijd achter. Maar na 1450 namen Hollandse steden als Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen de Oostzeevaart over. Een belangrijke oorzaak van deze verandering was dat de drassige gronden in Holland niet zo geschikt waren voor graanverbouw, maar wél als weidegrond voor vee. Dat betekende dat Hollanders graan moesten invoeren, ook om de groeiende stadsbevolking te voeden. Langzaam maar zeker werden de Hollandse steden belangrijker voor de Oostzeehandel dan de Hanzesteden in Oost-Nederland.

Ondertussen begonnen Hollandse boeren zich steeds meer te specialiseren in producten als kaas en boter, die goed te verhandelen waren. Anderen verbouwden alleen groenten, of hennep en vlas (waarvan kleding, touw, zeilen en lampolie werden gemaakt). Boeren produceerden dus niet meer voor hun eigen levensonderhoud, maar voor de markt. Zo ontstond de **commerciële landbouw**. Ook Hollandse vissers werkten voor de markt: haring was een belangrijk exportproduct.

Al snel verdienden de Hollanders met de Oostzeevaart meer geld dan met de handel op andere gebieden. Daarom noemden ze de handel op de Oostzee de **moedernegotie** (‘negotie’ betekent: handel). Rond 1540 was Amsterdam uitgegroeid tot een grote markt voor graan en hout.

Bron 3 De haven van Riga in de tweede helft van de 17e eeuw. Riga (nu in Letland) ligt aan de Oostzee. Het was een belangrijke bestemming voor Hollandse kooplieden, die hier onder meer graan inkochten. Links een enorme hijskraan voor het in- en uitladen van schepen.

De economie van de Republiek

Halverwege de 16e eeuw was Amsterdam dus in opkomst, maar Antwerpen was nog altijd de belangrijkste handelsstad in de Nederlanden. Hier kwamen verschillende handelsroutes bij elkaar: uit het Oostzeegebied, het Middellandse Zeegebied en zelfs Azië. Er werden veel luxegoederen verhandeld.

Maar vanaf 1585 haalde de Hollandse economie die van de Zuidelijke Nederlanden razendsnel in. Dat had twee heel verschillende oorzaken.

- In Holland werden een paar belangrijke uitvindingen gedaan. Zo ontwikkelden de Hollanders een nieuw type schip, het fluitschip, dat met weinig zeelieden veel vracht kon vervoeren. Ook bedachten ze nieuwe soorten windmolens. Zulke molens werden al gebruikt om graan te malen en polders droog te houden. Maar nu kwamen er ook molens om hout te zagen, zaden te pellen, kleurstoffen te maken en papier te maken. Dankzij deze ‘machines’ waren er minder arbeidskrachten nodig en konden Hollanders dus veel goedkoper produceren.
- De strijd tussen Spanje en de opstandelingen verliep voor Antwerpen heel nadelig. In 1585 werd de stad heroverd door de Spanjaarden en werd de haven geblokkeerd door opstandelingen uit het noorden. Daardoor stortte de handel in. Veel Antwerpse kooplui vluchtten naar Holland en zetten daar hun handel voort. Ook ambachtslieden trokken naar het noorden. Zo kreeg Holland er opeens veel kennis, geld en arbeidskracht bij.

Door dit alles groeide de economie in de Republiek razendsnel. Het meeste werd verdiend in de handel. Kooplieden kochten voor geld (kapitaal) producten in en verkochten die met winst. Deze winst investeerden ze weer in nieuwe handelsproducten. Zo werden ze steeds rijker. Als in een economie het maken van winst door handel centraal staat, spreken we van **handelskapitalisme**. In zo'n economie is het *maken* van producten nog niet zo belangrijk.

In deze tijd hadden handelaren de gewoonte ingekochte goederen eerst een tijdje op te slaan in een pakhuis. Ze verkochten ze pas in tijden van schaarste, als ze er een hoge prijs voor konden krijgen. We noemen dat een **stapelmarkt**. Producten gaan dan niet rechtstreeks van maker naar gebruiker, maar worden eerst 'opgestapeld'.

Bron 4 Een Hollandse VOC-koopman, vermoedelijk Jacob Mathieusen, en zijn vrouw. Ze staan bij de haven van Batavia (nu Jakarta) op het Indonesische eiland Java. Een tot slaaf gemaakte man houdt de parasol op. Rechts enkele schepen waarmee de VOC naar Indië voer. (Schilderij van Albert Cuyp, ca. 1650.)

VOC en WIC

Voor de economie van de Republiek was de handel in Europa het belangrijkst. Maar daarnaast ontdekten Nederlanders ook nieuwe handelsmogelijkheden.

In de 16e eeuw hadden Spanjaarden en Portugezen nieuwe werelddelen en vaarroutes ontdekt. Dat leidde tot handel in allerlei nieuwe producten, zoals rietsuiker, cacao, koffie en tabak uit Amerika en specerijen als peper, nootmuskaat, foelie en kruidnagel uit Azië. Zo was een **wereldeconomie** ontstaan: een economie die zich over alle werelddelen uitstrekte.

Ook handelaren uit de Republiek gingen daaraan meedoen. Zij stichtten speciale handelsbedrijven ('compagnieën'), die vooral actief waren in 'Oost-Indië' (tegenwoordig Indonesië). Om concurrentie te voorkomen lieten zij deze **voorcompagnieën** in 1602 opgaan in één bedrijf, de **Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)**. Dit bedrijf zette in Azië en Afrika een groot netwerk van handelsposten op. Van het bestuur van de Republiek kreeg de VOC enkele bijzondere rechten. Een daarvan was het **handelsmonopolie** op Azië: vanuit de Republiek mocht alleen de VOC met Azië handelen. Ook mocht de VOC oorlog voeren, bijvoorbeeld tegen Aziatische vorsten, om zo gunstige prijzen af te dwingen.

Toen bleek dat de VOC een succes was, richtten Hollandse en Zeeuwse kooplui in 1621 een tweede handelsonderneming op: de **West-Indische Compagnie (WIC)**. Dit bedrijf kreeg net als de VOC bijzondere rechten. Het kreeg het monopolie op de handel in

West-Afrika en Amerika. Daarnaast deed de WIC aan 'kaapvaart'. Met toestemming van de Staten-Generaal beroofde zij schepen van vijandelijke landen, zoals Spanje. De WIC had minder succes dan de VOC. Ze had veel last van concurrentie van Spanje, Portugal en Engeland. Ook kostte de verdediging van handelsposten veel geld.

Bron 5 Tot slaaf gemaakte Afrikanen vieren feest op een suikerplantage in Suriname. Dit is een detail van een schilderij van Dirk van Valkenburg uit 1707. Hij maakte het voor de rijke, Amsterdamse regent Jonas Witsen. Die had in Suriname drie suikerplantages met in totaal meer dan 200 slaven. Witsen is nooit in Suriname geweest en liet daarom schilderijen maken van zijn plantages. Dit schilderij laat een vrolijk moment zien, maar in feite waren de werkomstandigheden zo slecht, dat de slaven van Witsen in 1707 in opstand kwamen.

Slavernij in de koloniën

De WIC handelde in goud en ivoor, maar ook in mensen. Na de ontdekking van Amerika hadden Europeanen daar plantages gesticht. Het zware werk lieten ze doen door Afrikanen. Deze mensen waren in West-Afrika gevangengenomen en door Afrikaanse handelaren tot slaaf gemaakt. Ze werden verkocht aan Europese ondernemingen, zoals de WIC. De WIC verzamelde haar slaven in speciale forten, bracht hen met schepen naar Amerika en verkocht hen daar op slavenmarkten aan plantage-eigenaren. Daarna voeren WIC-schepen beladen met rietsuiker, cacao, koffie en tabak naar de Republiek. Van de opbrengst kocht de WIC Europese goederen als wapens, buskruit en textiel. Daarmee kocht zij in Afrika weer nieuwe slaven. Deze handel tussen West-Afrika, Amerika en Europa heet de **driehoekshandel**. In 300 jaar hebben Europeanen naar schatting elf miljoen mensen als slaaf naar Amerika gebracht. De Engelsen hebben de meeste slaven verhandeld. Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel was 5%.

De **plantageslavernij** was een wreed systeem. Het meeste werk was ongelooflijk zwaar. Bovendien waren slaven totaal rechteloos, omdat ze volgens de wet 'bezit' waren, vergelijkbaar met vee. Zo was het voor slaven vaak moeilijk om een gezin te stichten: de eigenaar kon man, vrouw en kinderen los van elkaar verkopen. Ongehoorzaamheid werd zwaar bestraft. Veel slaven kwamen dan ook in opstand of vluchtten weg van de plantage. Ondanks dit verzet veranderde er lange tijd niets: de Europeanen vonden de voordelen van slavernij belangrijker dan de onrechtvaardigheid ervan. Ook in Azië werden mensen gedwongen om voor de Europeanen te werken, voor een deel als slaven.

3 In de economie in het gewest Holland waren er tussen 1400 en 1550 twee belangrijke veranderingen. Leg dat uit.

4 **a** De moedernegotie richtte zich vooral op de invoer van twee producten. Welke twee producten waren dat?
b Waren dat luxeproducten of niet? Leg je antwoord uit.
c Bedenk hoe het kwam dat de Hollandse handelaren juist met deze producten veel geld verdienden. Maak de zinnen kloppend.
De vraag naar deze producten in Holland was *groot* / *klein* en het aanbod *groot* / *klein*. De Hollandse boeren verbouwden *nauwelijks* / *veel* graan en in Holland waren *nauwelijks* / *veel* bossen.

5 De geschiedenis van Amsterdam als handelsstad kent vier fasen.
Verbind elke fase met de juiste omschrijving.

A	1300-1450	1	Amsterdam heeft de positie van Antwerpen overgenomen.
B	1450-1540	2	Amsterdam is groot in graan- en houthandel, maar minder belangrijk dan Antwerpen.
C	1540-1585	3	Amsterdam is minder belangrijk dan Deventer.
D	1585-1700	4	Amsterdam overtreft de Oost-Nederlandse Hanzesteden.

6 In 1592 bouwde ene Cornelis Cornelisz. uit het Noord-Hollandse plaatsje Uitgeest voor het eerst een houtzaagmolen. Leg uit waarom dit voor de geschiedenis van de Nederlanden een belangrijke gebeurtenis was.

7 In de leertekst staat: 'in 1585 werd de stad [Antwerpen] heroverd door de Spanjaarden en werd de haven geblokkeerd door opstandelingen uit het noorden.'
a Leg dit uit: wie waren die opstandelingen uit het noorden? En waarom blokkeerden ze de Antwerpse haven?
b Voor de opstandelingen had de val van Antwerpen een nadeel en een voordeel. Leg dit uit.

8 Gebruik bron 6.
a Leg uit waarom Jacob Hendricxsen Beek dit contract wil sluiten.
b Reken uit wat Gerrit Bruynsen verdient, als het schip na drie maanden behouden terugkeert.
c Bedenk of dat in die tijd een groot bedrag was of niet.
d Noem drie producten die Jacob Hendricxsen Beek waarschijnlijk heeft vervoerd.

Bron 6 In 1617 ging een Alkmaarse schipper naar Amsterdam om daar bij een notaris een contract te sluiten met een Amsterdamse geldschieter. De schipper kreeg voor een scheepsreis een bedrag dat hij na afloop met rente moest terugbetalen. Als het schip door schipbreuk verloren zou gaan, mocht de schipper het geld houden en was de geldschieter zijn geld kwijt. Voor de schipper was deze lening dus een manier om zijn schip te verzekeren.

Vandaag, 28 juni 1617, verscheen voor mij, [notaris] Jacob Meerhout, in eigen persoon schipper Jacob Hendricxsen Beek van Alkmaar, kapitein op het schip genaamd Het Bonte Lam [...].
Hij heeft verklaard dat hij [...] van de Amsterdamse burger Gerrit Bruynsen de som van 600 gulden heeft ontvangen [...].
Vanaf nu mag dit schip drie maanden lang naar het oosten varen, tot aan Dantsick* of Coninxbergen**, of naar het westen, tot aan Rouen in Frankrijk, en weer terug naar dit land [...].
Als dit schip na afloop van de genoemde drie maanden nog helemaal intact is, dan belooft de schipper op vertoon van dit contract 600 gulden terug te betalen aan Gerrit Bruynsen, plus nog drie gulden, en drie gulden rente per maand [...].

* Danzig, tegenwoordig Gdańsk in Polen.
** Koningsbergen, tegenwoordig Kaliningrad in Rusland.

9 **a** Maak de tekst kloppend.
Als ondernemers in een land vooral rijk worden door goederen in te kopen en weer te verkopen, spreken we van *een stapelmarkt / handelskapitalisme*. De 17e eeuw was wat dat betreft anders dan onze tijd: tegenwoordig worden ondernemers vooral rijk door goederen te *maken / recyclen / verhandelen*.
b Leg uit hoe een stapelmarkt werkt en wat daarvan het voordeel is voor een handelaar.

10 Eind 16e eeuw werden in de Nederlanden voorcompagnieën opgericht.
a Denk goed na over het woord 'voorcompagnie'. Hebben de mensen aan het eind van de 16e eeuw dat woord zelf gebruikt of komt het woord uit een latere tijd? Leg je antwoord uit.
b Was de oprichting van deze voorcompagnieën ook het begin van de wereldeconomie? Leg je antwoord uit.

11 **a** In welke producten was de VOC gespecialiseerd?
b Vul de juiste woorden in.
De VOC had enkele speciale voorrechten. Zo moesten kooplieden die vanuit de Republiek met ..... handelden, in dienst zijn van de VOC. We noemen dit voorrecht een .....\. De ..... had een vergelijkbaar voorrecht, maar dan voor Amerika en .....\.
c Welke uitspraak is juist?
- ◯ A De handelsposten van de VOC lagen in Oost-Indië en Suriname.
- ◯ B De VOC mocht van de Republiek oorlog voeren.
- ◯ C De WIC moest concurreren met de VOC.
- ◯ D Door de kaapvaart had de WIC meer succes dan de VOC.

d Bedenk welke *politieke* reden de Staten-Generaal hadden om de VOC bijzondere voorrechten te geven. Denk daarbij aan de Opstand, die in die tijd nog niet voorbij was.

12 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De VOC krijgt van de Republiek het handelsmonopolie op Oost-Indië.
B De WIC krijgt van de Republiek het recht om aan zeeroverij te doen.
C Europeanen maken kennis met een nieuw genotmiddel: tabak.
D Nederlandse ondernemers stichten voorcompagnieën.
E Onder rijke Europeanen worden Aziatische specerijen populair.
F Voor het eerst zet een Europeaan voet aan wal in Amerika.

13 Gebruik bron 7.

a Vul in de legenda de juiste woorden in.
b Hoe heet de handel die op de bron is afgebeeld? Leg uit waarom hij deze naam heeft.
c In de leertekst staan nog twee producten waar de WIC in handelde, maar dan rechtstreeks tussen Afrika en Europa. Welke producten waren dat?

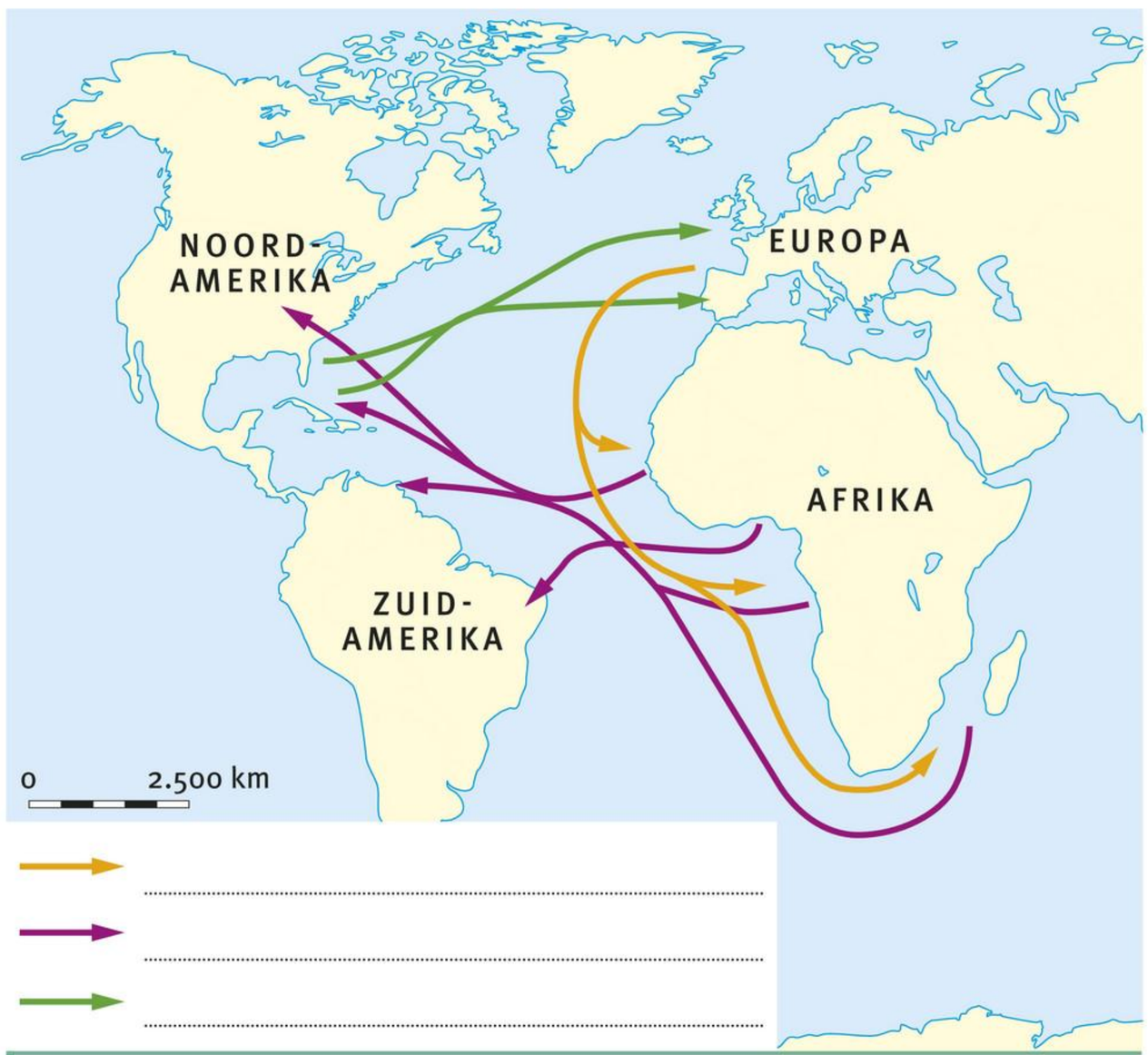

Bron 7 Handelsstromen over de Atlantische Oceaan, ca. 1700.

14 **a** De plantageslavernij vond plaats in Amerika. Maar er zijn goede redenen om te zeggen dat plantageslavernij een Europees systeem was. Noem minstens drie redenen.
b Reken uit hoeveel Afrikaanse mensen de Nederlanders in totaal in Amerika hebben verkocht.
c Welk mensbeeld past bij het systeem van plantageslavernij?

◯ A Afrikanen zijn beter in landbouw dan Europeanen en indianen.
◯ B Alle mensen zijn gelijkwaardig, maar Afrikanen zijn nu eenmaal sterker dan anderen.
◯ C Europeanen zijn slimmer en beter dan andere, niet-Europese volken.
◯ D Mensen zijn verschillend, maar verdienen wel een gelijke behandeling.

d Welk van de vier mensbeelden bij c past bij onze huidige samenleving? Leg je antwoord uit.

15 Gebruik bron 5.

a Verplaats je in de zwangere vrouw helemaal rechts. Schrijf een korte dagboekpassage (maximaal 10 regels) waarin zij de dag na het feest nadenkt over haar leven. Bedenk goed wat zij kan hebben meegemaakt en wat haar mogelijk te wachten staat.

b Verplaats je in Jonas Witsen, op het moment dat hij in Amsterdam dit schilderij voor het eerst te zien krijgt. Vertel in een paar regels wat hij kan hebben gedacht, onder meer bij het zien van de zwangere vrouw.

16 Maak de juiste combinaties.

A Driehoekshandel	1 Afrikanen in Amerika
B Handelskapitalisme	2 Goed gevulde pakhuizen
C Handelsmonopolie	3 Graan en hout
D Kaapvaart	4 Officieel toegestane zeeroverij
E Moedernegotie	5 Van geweer naar slaaf naar suiker
F Plantageslavernij	6 Vooral winst uit handel
G Stapelmarkt	7 Vrij van concurrentie

17 Gebruik bron 8.
Bedenk zoveel mogelijk redenen waarom deze atlas in de 17e eeuw in de Republiek een groot verkoopsucces werd.

Bron 8 Twee pagina's uit de *Atlas Maior* ('grote atlas') van de Amsterdamse uitgever Joan Blaeu (spreek uit: blauw). Boven de kaart staat: 'Nieuw en uiterst precies overzicht van de hele wereld'. Deze atlas uit 1662 bevatte bijna 600 kaarten en was voor die tijd ongelooflijk knap gemaakt. Hij was dan ook erg duur en niet bestemd voor dagelijks gebruik. Rijke mensen kochten dit boek om ermee te pronken.

18 Deze vraag gaat over de Nederlanden tussen 1500 en 1700.

a Van wanneer tot wanneer vond de Nederlandse Opstand plaats?

b Wanneer was de Gouden Eeuw?

c Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Nederlanden komen in opstand tegen de Spaanse koning Filips II.

B De Oostzeehandel verplaatst zich van Oost-Nederland naar het gewest Holland.

C De oprichting van de WIC betekent dat Nederlanders actief worden in de slavenhandel.

D De opstandelingen stichten hun eigen staat: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

E De Republiek wordt internationaal erkend, nadat in Münster vrede met Spanje is gesloten.

F De Staten-Generaal geven de VOC een handelsmonopolie voor handel op Oost-Indië.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Cultuur en samenleving in de Republiek

BASIS

Bron 1 Een afdeling van de schutterij van Hoorn, geschilderd in 1649. Een schutterij was een schietvereniging die bij onlusten in de stad voor rust en orde kon zorgen. In geval van oorlog kon zij de stad ook helpen verdedigen. Daarnaast was een schutterij een gezelligheidsvereniging voor mannelijke burgers. Schutters moesten hun wapens en clubhuis zelf betalen. Het schilderij is 3,25 × 3,60 meter groot. Voor de uitbreiding van hun clubhuis bestelden de schutters in totaal vijf van dit soort schilderijen. Schilder Jan Albertsz. Rotius was er zes jaar mee bezig.

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Hoe kun je op dit schilderij zien dat de schutterij een militair doel had?
- **b** Welk doel had de schutterij verder nog? Leg je antwoord uit met minstens één onderdeel van de bron.
- **c** Wie konden er lid worden van de schutterij? Bedenk twee voorwaarden.

2 In de 17e eeuw had elke stad minstens één schutterij. Schutterijen bestonden al sinds de late middeleeuwen.
Leg uit waarom stadsbewoners het toen belangrijk vonden om zo'n stadslegertje op te richten.

3 Gebruik bron 1.
Ook in de 17e eeuw vonden burgers de schutterij heel belangrijk. Leg dat uit met gegevens die je hebt over dit schilderij uit Hoorn.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen
- Je kunt beschrijven hoe de samenleving in de Gouden Eeuw eruitzag.
- Je kunt met behulp van voorbeelden uitleggen wat kenmerkend was voor de cultuur van de Republiek.
- Je kunt uitleggen dat er in de 17e eeuw een wetenschappelijke revolutie was.

Bron 2 Een weverswerkplaats in Haarlem, in 1656 geschilderd door Gillis Salomonsz. Rombouts. De man is bezig een linnen stof te weven, de vrouw windt een draad op. Veel wevers in Holland waren immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden.

Arm en rijk in de Gouden Eeuw

Dankzij de bloei van de handel was de 17e eeuw voor de Republiek een **Gouden Eeuw**. Maar niet iedereen profiteerde evenveel van deze welvaart.

Aan de top was er een kleine bovenlaag van zeer rijke handelsfamilies. Door slim te investeren werden deze mensen vaak nog rijker. Ze staken bijvoorbeeld geld in nieuwe handelsreizen, maar ook in de drooglegging van meren als de Beemster, wat nieuwe landbouwgrond opleverde. Verder kochten deze rijken dure huizen en schilderijen. Ze hadden veel politieke macht en bestuurden de steden en gewesten in de Republiek.

Onder deze groep kwam een veel grotere groep van winkeliers en gespecialiseerde ambachtslieden, zoals scheepsbouwers, bierbrouwers en molenmakers. Zij verdienden soms goed en kochten ook schilderijen en andere luxegoederen.

De derde sociale groep bestond uit loonarbeiders, die voor een laag loon hard voor een baas moesten werken. Zij laadden en losten schepen, metselden huizen of werkten als zeeman bij de VOC.

Helemaal onderaan kwamen de armen. Dit waren mensen zonder vast werk, ouderen en zieken. Zij profiteerden het minst van de welvaart. Soms was er wel wat hulp. Zo zorgden de kerk en rijke handelaren ervoor dat werklozen af en toe brood en kleding kregen of turf om de kachel te stoken. Verder werden wezen, zieken en ouderen opgevangen in speciale tehuizen en leerden misdadigers te werken voor hun geld. Maar de verschillen tussen arm en rijk bleven enorm.

Veel inwoners van Holland, arm en rijk, waren afkomstig uit omringende landen. Deze **migratie** had twee redenen. Sommige migranten, zoals kooplui uit Antwerpen, waren vluchtelingen: zij wilden vanwege hun geloof in een protestants land wonen. Maar de meesten waren arme mensen uit het buitenland of andere delen van de Republiek, die in het rijke Holland werk hoopten te vinden.

Bron 3 Een vrouw en haar dienstbode leggen schone kleding in een linnenkast. Rechts speelt een kind een balspel met een soort hockeystick. Door de deur zie je een ander huis, aan de overkant van een gracht. (Schilderij van Pieter de Hooch, 1663.)

Kunst

De welvaart in de Gouden Eeuw bracht ook de kunsten tot bloei. De architectuur bijvoorbeeld. In Amsterdam is dat nog goed te zien. De stad groeide in de 17e eeuw razendsnel. Hij werd daarom uitgebreid met nieuwe grachten waaraan luxe grachtenhuizen kwamen. Daarin woonden de rijkste kooplieden. ’s Zomers trokken deze rijken zich terug in hun buitenhuizen, onder meer langs de Vecht. Ook dat waren schitterende gebouwen, met bijzondere tuinen, zodat iedereen kon zien hoe rijk de bewoners waren.

Rijke, maar ook minder rijke mensen versierden hun huizen met schilderijen. Schilders deden goede zaken en bereikten een hoog niveau. De beroemdste schilder uit die tijd is Rembrandt van Rijn. Hij maakte onder meer *De nachtwacht*, het bekendste schilderij van Nederland. Het is een 'schuttersstuk', een groepsportret van een 'schutterij' (schietvereniging). Naast Rembrandt waren er nog veel meer beroemde schilders. Ze staan erom bekend dat ze vaak gebeurtenissen uit het dagelijks leven van gewone mensen lieten zien. Dat was in andere landen minder gebruikelijk. Daar waren koningen en de kerk de belangrijkste opdrachtgevers. Die bestelden eerder schilderijen van historische en Bijbelse gebeurtenissen, of portretten.

Bron 4 *De anatomische les van Cornelis 's-Gravesande* (1681). In deze tijd gaven artsen onderwijs over de menselijke anatomie door in een klas een menselijk lichaam te ontleden. Deze dokters uit Delft hebben zich laten schilderen, terwijl ze les krijgen over de hartspier. De docent, Cornelis 's-Gravesande, staat in het midden en wijst naar zijn eigen hart. Rechts naast hem de beroemde Delftse geleerde Antoni van Leeuwenhoek. (Schilderij van Cornelis de Man.)

Religie en wetenschap

In de Republiek leefden mensen met verschillende geloven.

De belangrijkste kerk was die van de bestuurders van de Republiek, de calvinistische kerk. Binnen deze kerk brak aan het begin van de 17e eeuw een heftige ruzie over het geloof uit. Sommigen hielden streng vast aan de leer van Calvijn. Zij geloofden bijvoorbeeld dat al bij de geboorte vaststond of iemand in de hemel zou komen of in de hel. Alleen wie dat geloofde, mocht lid zijn van de kerk. Andere calvinisten interpreteerden de leer wat ruimer en vonden dat het vooral belangrijk was of iemand Gods woord volgde. Om een eind te maken aan deze ruzie organiseerden de calvinisten een **synode** (kerkvergadering). Tijdens deze Synode van Dordrecht (1618-1619) won de strenge opvatting. Een grote groep gematigde dominees werd uit de kerk gestoten. Maar in de praktijk bleven beide stromingen naast elkaar bestaan.

De calvinistische kerk kreeg van de staat allerlei voordelen. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen zij tijdens de Synode van Dordrecht besloot een nieuwe, betrouwbare Bijbelvertaling te maken. Die was kostbaar, maar werd betaald door het bestuur van de Republiek, de Staten-Generaal. Daarom spreken we van de Statenbijbel (1637).

Leden van andere kerken hadden zulke voordelen niet. Zij mochten hun religie eigenlijk alleen binnenshuis uitoefenen. Maar in de praktijk accepteerden de meeste mensen dat hun buren een ander geloof hadden. Dat is begrijpelijk, want geen enkel geloof was duidelijk in de meerderheid. Maar bijzonder was het wel, want buiten de Republiek kwam deze **verdraagzaamheid** weinig voor.

Ook in de wetenschap viel de Republiek op. In de 17e eeuw was er een **wetenschappelijke revolutie** gaande. Overal werden spannende wetenschappelijke ontdekkingen gedaan. Zo ontdekte de Engelsman Isaac Newton de wetten van de mechanica (de manier waarop voorwerpen bewegen). Maar ook Nederlanders deden vondsten van belang. Christiaan Huygens ontdekte bijvoorbeeld dat licht zich in golven door de ruimte beweegt. Ook bedacht hij het slingeruurwerk, belangrijk voor de tijds- en plaatsbepaling op zee. Andere wetenschappers bestudeerden de levende natuur en het menselijk lichaam. Een van hen, Antoni van Leeuwenhoek, bouwde zijn eigen microscopen en zag als eerste bacteriën en rode bloedcellen. Aan de universiteit van Leiden bestudeerden wetenschappers de bijzondere planten en dieren die handelaren van over de hele wereld meenamen.

Nederlandse wetenschappers onderzochten niet alleen de natuur. Internationaal beroemd was bijvoorbeeld de rechtsgeleerde Hugo de Groot. Hij meende dat alle mensen ter wereld bepaalde basisrechten hadden, zoals het recht op leven en op zelfverdediging. Als een van de eersten onderbouwde hij dat idee niet met de Bijbel, maar door logisch na te denken: mensen waren overal min of meer hetzelfde en dus moesten ze van nature wel dezelfde rechten hebben. Volgens De Groot had ook iedereen het recht om overal naartoe te varen: zeeën en oceanen waren 'vrij'. Landen als Portugal en Spanje konden andere landen dus niet verbieden om bijvoorbeeld naar Amerika of Oost-Indië te varen.

De filosoof Benedictus de Spinoza dacht na over God. Hij zei dat God niet een soort 'persoon' was, die zomaar kon ingrijpen, maar dat alles gehoorzaamde aan de natuurwetten. Buiten de goddelijke natuurwetten was er volgens hem niets. Hij deed ook aan **Bijbelkritiek**, het op een wetenschappelijke manier onderzoeken van de Bijbel. Op grond daarvan beweerde hij dat de Bijbel met al zijn wonderen was bedacht door mensen en niet het woord van God was. Tijdgenoten waren geschokt. Spinoza's boeken werden al snel verboden.

4
- **a** Teken een duidelijk schema van de verschillende lagen in de samenleving tijdens de Gouden Eeuw. Ga uit van een piramidevorm.
- **b** In welk deel van je schema bij vraag a waren migranten te vinden?
- **c** Welke twee redenen hadden migranten om naar Holland te gaan?

5 Stelling: 'De meeste mensen in de Republiek profiteerden nauwelijks van de Gouden Eeuw.'
- **a** Geef een argument vóór deze stelling.
- **b** Geef een argument tegen deze stelling.

6 Gebruik bron 2 en 3.
- **a** Tot welke sociale groepen behoren de mensen op deze afbeeldingen? Leg je antwoord uit.
- **b** Er is een economisch verband tussen beide huishoudens. Leg dit uit.
- **c** Vergelijk het werk dat de vrouwen in beide bronnen doen.
- **d** Kun je op grond van bron 3 zeggen dat de vrouw des huizes geen werk buitenshuis deed? Gebruik voor je antwoord ook de oriëntatie.

7 Gebruik bron 3.
Is dit schilderij kenmerkend voor de schilderkunst in de Republiek? Leg je antwoord uit.

8 Gebruik bron 1 en 5.

a Vergelijk beide schuttersstukken. Noteer vier overeenkomsten en drie verschillen.

b Bekijk beide schilderijen goed en bedenk een reden waarom mensen Rembrandt van Rijn een belangrijker schilder vinden dan Jan Albertsz. Rotius.

c Leg uit dat schuttersstukken kenmerkend zijn voor de kunst uit de Gouden Eeuw.

Bron 5 Rembrandt van Rijn, *De nachtwacht* (1642). Het schilderij was oorspronkelijk 3,93 meter hoog en 5,15 meter breed en was bestemd voor het clubhuis van een Amsterdamse schutterij. In 1715 zijn er enkele stukken afgesneden, omdat het in een ander gebouw kwam te hangen.

9 In vergelijking met de meeste andere landen in Europa waren mensen in de Republiek op het gebied van het geloof redelijk verdraagzaam. Hoe komt dat?

10 **a** Noem twee belangrijke besluiten van de Synode van Dordrecht.

b Stelling: 'De besluiten van de Synode van Dordrecht passen niet bij de gewetensvrijheid in de Republiek.' Klopt deze stelling? Leg je antwoord uit.

c Calvijn had geschreven dat al bij de geboorte vaststond of iemand in de hemel zou komen of in de hel. Sommige gelovigen hadden moeite met die gedachte. Bedenk waarom.

11 **a** Deze vraag gaat over belangrijke ontdekkingen tijdens de 'wetenschappelijke revolutie'.
Maak de juiste combinaties.

A Antoni van Leeuwenhoek	1 Bewegingswetten
B Benedictus de Spinoza	2 Bijbelkritiek
C Christiaan Huygens	3 Lichtgolven
D Hugo de Groot	4 De zee is van iedereen
E Isaac Newton	5 Rode bloedcellen

b Leg uit dat veel regenten in de Republiek blij waren met de ideeën van Hugo de Groot over het zeerecht.

12 Deze uitspraken gaan over de Republiek in de 17e eeuw.
Welke uitspraken zijn juist?

- ☐ A De overheid trok geen enkel geloof voor.
- ☐ B De wetenschappelijke revolutie vond uitsluitend plaats in de Republiek.
- ☐ C Het meeste geld werd verdiend door boeren die voor de markt produceerden.
- ☐ D In alle lagen van de samenleving kon je migranten tegenkomen.
- ☐ E In de Republiek liepen rijke mensen niet met hun rijkdom te koop.
- ☐ F Kunstenaars werkten meestal in opdracht van kerken en kloosters.
- ☐ G Rijke mensen probeerden hun arme medeburgers te helpen.

13 De Republiek was in het 17e-eeuwse Europa een opvallend land.
Welke uitspraak geldt alleen voor de Republiek?

- ◯ A De Republiek deed actief aan slavenhandel tussen Afrika en Amerika.
- ◯ B De Republiek had een bestuur waarin rijke handelaren machtiger waren dan de adel.
- ◯ C De Republiek kende enkele zeer bekwame schilders en architecten.
- ◯ D De Republiek was een zeevarend land, met handelsposten op andere continenten.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Burgers aan de macht

BASIS

Bron 1 Een vergadering van de Staten-Generaal in Den Haag, 1651. De vlaggen boven de vergaderende mannen zijn in de strijd tegen de Spanjaarden op de vijand veroverd. (Gedeelte van een schilderij van Dirck van Delen.)

Intro

1 Gebruik bron 1. Over het onderwerp van dit schilderij weet je meer dan je misschien denkt.

a Was de Republiek op het moment van deze vergadering in oorlog met Spanje? Leg je antwoord uit.

b De mannen op dit schilderij behoren tot een bepaalde protestantse kerk. Welke? Leg je antwoord uit.

c Maak de zin kloppend.
De Staten-Generaal konden besluiten nemen over *buitenlandse politiek* / *landelijke wetgeving* / *beide onderwerpen*.

2 Gebruik bron 1. De afgebeelde vergadering van de Staten-Generaal vond plaats nadat stadhouder Willem II in 1650 plotseling was overleden. Tijdens deze bijeenkomst besloten de gewesten geen nieuwe stadhouder te benoemen.
Welke redenen kunnen ze daarvoor hebben gehad?

- ☐ A De stadhouder was aanvoerder van het leger; in vredestijd was die functie overbodig.
- ☐ B De stadhouder was betrokken bij de slavenhandel; de gewesten vonden dat vreselijk.
- ☐ C De stadhouder was een immigrant; immigranten kregen in de Republiek weinig respect.
- ☐ D De stadhouder was erg machtig; de gewesten vonden dat maar lastig.
- ☐ E De stadhouder was in dienst van de Spaanse koning en dus een dienaar van de vijand.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen
- Je kunt uitleggen hoe de Republiek werd bestuurd en wat daar bijzonder aan was.
- Je kunt aan de hand van een voorbeeld uitleggen dat de stadhouder en de regenten soms verschillende belangen hadden.
- Je kunt uitleggen hoe de Gouden Eeuw tot een einde kwam.

Bron 2 Het stadhuis op de Dam in Amsterdam (nu koninklijk paleis). Dit enorme en uitbundig versierde gebouw uit 1648-1665 was een symbool voor de macht van Amsterdam in die tijd. (Schilderij van Gerrit Adriaensz. Berckheyde uit 1693.)

Het bestuur van de Republiek

In de 17e eeuw was het bestuur van de Republiek in twee opzichten anders dan dat van andere landen in Europa.

Ten eerste werden de meeste landen geregeerd door een koning of een andere vorst. Maar in de Republiek was de macht in handen van een kleine groep rijke mannen, de **regenten**. Zij bestuurden de steden en gewesten. Als er nieuwe bestuurders moesten komen, werden die benoemd door de regenten die al in het bestuur zaten. Zo bleef de macht in handen van een kleine groep rijke (koopmans)families.

Ten tweede had de Republiek nauwelijks een centraal bestuur. Er waren zeven gewesten, die ieder hun eigen bestuur hadden: de Gewestelijke Staten. Daarin zaten afgevaardigden van de steden en van de adel, die het platteland bestuurde. De Gewestelijke Staten namen de belangrijkste beslissingen in de Republiek. Alleen over buitenlandse politiek, de verdediging van het land en het bestuur van de koloniën namen de gewesten gezamenlijk besluiten. Dat deden ze in de Staten-Generaal. In die vergadering had elk gewest één stem, maar in de praktijk was het gewest Holland het machtigst. Dat gewest was namelijk het rijkst en betaalde het meest aan het leger en de vloot.

Wat wel overal in Europa hetzelfde was: besturen was een mannenzaak. In de Republiek was dat zelfs nog iets sterker dan in andere landen, want daar regeerde soms nog een koningin. Dat kon in de Republiek niet. Iedereen ging ervan uit dat mannen het meest geschikt waren om leiding te geven. Zij stonden aan het hoofd van het gezin en hadden de belangrijkste banen. Dat neemt niet weg dat veel vrouwen in de Republiek door te werken hun eigen geld verdienden. Er waren vrouwelijke ondernemers en heel soms vrouwelijke geleerden, dichters en schilders. Bij sommige liefdadigheidsinstellingen, zoals weeshuizen en vrouwengevangenissen, zaten vrouwen in het bestuur. Maar de politiek was uitsluitend voor mannen.

Bron 3 In 1699 liet stadhouder Willem III zich schilderen als militair in harnas. Die kleding past bij zijn functie als opperbevelhebber. Maar over zijn harnas draagt hij ook een koninklijke mantel van hermelijnbont. Dat was omdat Willem in 1689 koning van Engeland, Schotland en Ierland was geworden. Daardoor was hij de machtigste stadhouder die de Republiek heeft gehad. (Schilderij van Godefridus Schalcken.)

Regenten en stadhouders

De twee belangrijkste bestuurders in de Republiek waren de stadhouder en de **raadpensionaris van Holland**. De stadhouder gaf leiding aan leger en vloot en was in dienst van de Gewestelijke Staten. Officieel was deze functie niet erfelijk, maar in de praktijk benoemden de Gewestelijke Staten steeds weer familieleden van Willem van Oranje. De raadpensionaris van Holland was de hoogste ambtenaar van het gewest Holland. Hij had veel invloed, want hij adviseerde de Staten-Generaal over de buitenlandse politiek van de Republiek en onderhield contacten met andere landen.

Tussen de stadhouder en de raadpensionaris van Holland liepen de spanningen soms hoog op. Zo kreeg stadhouder Maurits ruzie met raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, onder andere over religieuze zaken. Maurits liet zijn tegenstander arresteren en in 1619 wegens landverraad onthoofden.

Dat de stadhouder zo machtig was, had te maken met de Opstand: als legeraanvoerder kon hij niet worden gemist. Dat veranderde in 1648, toen er eindelijk vrede met Spanje kwam. De stadhouder van dat moment, Willem II, wilde doorvechten. Maar hij had weinig in te brengen tegen de regenten, die wel blij waren met de vrede. Oorlog was duur en ongunstig voor de handel.

Na het sluiten van de vrede verkleinden de regenten het leger. Dat was tegen de wil van Willem II, die daarover ruzie begon te maken. Daarover waren de regenten verbaasd: niet de stadhouder, maar zij waren toch de baas in de Republiek? Toen Willem II in 1650 plotseling stierf, besloten de regenten dan ook geen nieuwe stadhouder te benoemen. De raadpensionaris van Holland, de regent Johan de Witt, was nu de machtigste bestuurder in de Republiek. Hij bezuinigde op het landleger, maar niet op de vloot, omdat die de handelsschepen moest beschermen.

Bron 4 Boze burgers brengen in 1672 op gruwelijke wijze de gebroeders Johan en Cornelis de Witt ter dood. Rechts van het midden hangen ze een van hen bloot en opengesneden aan een paal. Veel mensen vonden dat deze regenten schuldig waren aan de ellende van het Rampjaar. (Tekening van Hendrick Danckerts, gemaakt tussen 1672 en 1680.)

Het einde van de Gouden Eeuw

In 1672 deden Engeland, Frankrijk en twee Duitse staatjes een gezamenlijke aanval op de Republiek. Dat deden ze om verschillende redenen. Engeland wilde de winstgevende handel van de Republiek overnemen, terwijl de Franse koning Lodewijk XIV zijn grondgebied wilde uitbreiden tot aan de Rijn. Beide landen wilden ook de macht van de Republiek breken. Op zee won admiraal Michiel de Ruyter van de Engelsen, maar de Franse koning en zijn Duitse bondgenoten bezetten in korte tijd een groot deel van de Republiek. Daarom wordt 1672 het **Rampjaar** genoemd.

Veel mensen vonden dat Johan de Witt deze ellende had veroorzaakt. Zij eisten zijn aftreden en wilden weer een stadhouder, namelijk Willem III, de zoon van Willem II. De regenten moesten toegeven. Willem III werd stadhouder en dreef de vijandelijke troepen terug. Johan de Witt werd gevangengenomen en samen met zijn broer door een woedende menigte vermoord.

Na het Rampjaar waren de oorlogen met Engeland en Frankrijk nog niet voorbij. Die kostten de Republiek veel geld en waren slecht voor de handel. De belastingen werden telkens verhoogd. Zo kwam er rond 1700 een einde aan de Gouden Eeuw van de Republiek. Engeland en Frankrijk werden rijker en machtiger dan de Republiek.

3 a Noem twee verschillen tussen de Republiek en andere Europese landen in die tijd.
b Noem een overeenkomst tussen de Republiek en andere Europese landen in die tijd.

4 Het volgende schema gaat over het bestuur van de Republiek.
a Vul het schema in.

	Gewestelijke Staten	Staten-Generaal
Samenstelling	Afgevaardigden van	Afgevaardigden van
Taken		

b Was het bestuur van de Republiek democratisch? Leg je antwoord uit.

5 Het volgende schema gaat over de stadhouder en de raadpensionaris van Holland.
a Vul het schema in.

	Stadhouder	Raadpensionaris van Holland
Benoemd door		
Taken		

b Stadhouder Maurits voerde een machtsstrijd met de Hollandse raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Wie won deze strijd en waaruit blijkt dat?
c Geef een verklaring voor deze overwinning.
d Leg uit hoe het komt dat de Hollandse raadpensionaris Johan de Witt zo machtig kon worden.
e De stadhouder en de regenten hadden soms verschillende belangen. Leg dit uit en geef een voorbeeld waaruit dat blijkt.

6 a Overal in Europa vond men in de 17e eeuw mannen geschikter om te regeren. Toch was in sommige landen een koningin aan de macht. Bedenk waarom dat soms het geval was.
b Bedenk waarom het uitgesloten was dat de Republiek een vrouwelijke stadhouder zou krijgen. Maak de tekst kloppend.
Het stadhouderschap van de Republiek was in principe *wel* / *niet* erfelijk. Het was daarom nooit nodig om een vrouw stadhouder te maken. Bovendien was de stadhouder vooral *een militair* / *iemand van adel*; in deze tijd was dat voor vrouwen ondenkbaar.

7 a Noem een gebeurtenis waaruit blijkt dat Europese landen de Republiek tussen 1660 en 1685 als een sterk en machtig land zagen.
b Was de Republiek tussen 1660 en 1685 inderdaad een sterk en machtig land?
Geef een argument voor en een argument tegen.

8 Deze vraag gaat over het einde van de Gouden Eeuw van de Republiek.
Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De handel in de Republiek gaat achteruit door de vele oorlogen.
B Engeland is een belangrijker handelsland in Europa dan de Republiek.
C In Den Haag worden de gebroeders Johan en Cornelis de Witt vermoord.
D Lodewijk XIV besluit dat de Rijn de grens van Frankrijk moet worden.
E Na de dood van stadhouder Willem II begint een periode zonder stadhouder.

9 Gebruik bron 5.

a Joachim Oudaen heeft het over de 'aanhangers van de prins'. Wie is 'de prins'? Leg je antwoord uit.
b In de bron staan enkele waardeoordelen over Johan de Witt. Onderstreep ze in de tekst. Zijn deze waardeoordelen positief of negatief?
c De tekst bevat ook waardeoordelen over de tegenstanders van de gebroeders De Witt. Noem er minstens twee en geef aan of ze positief of negatief zijn.
d Iemand beweert op grond van dit fragment dat Joachim Oudaen een aanhanger van de raadpensionaris moet zijn geweest. Leg uit waarom je dat niet zeker kunt weten. Let daarbij op het soort bron.

Bron 5 In 1673 schreef Joachim Oudaen een toneelstuk over de moord op de gebroeders De Witt. Dit is daaruit een gedeelte. De broers zitten in de gevangenis en spreken met elkaar.

Cornelis: 'O, broer, jij bent de steunpilaar van de vrijheid en naast God de enige waar het land op kan bouwen. Wat is er buiten aan de hand? Waarom zijn de mensen jouw zorg, trouw en arbeid, dag en nacht, en jouw wijsheid en beleid* vergeten? Waarom haten zij jou?'
Johan: 'Staat, vrijheid en vaderland: het zijn maar woorden, die het opgehitste volk nu tegen ons gebruikt. Jij bent nu ook al gevangengenomen door aanhangers van de prins, en gepijnigd en gemarteld door een beul. Dat maakt duidelijk hoe snel de ondankbaren de welvaart vergeten.'

* bedachtzaamheid

10 In de 17e eeuw waren er steeds spanningen tussen regenten enerzijds en de stadhouders anderzijds. Maar ze konden ook niet zonder elkaar.

a Leg uit dat de stadhouders de regenten nodig hadden.
b Leg uit dat de regenten de stadhouder nodig hadden. Geef hiervan een voorbeeld.

11 Maak de juiste combinaties.

A Afrikanen	1 Gewestelijke Staten
B Fransen, Engelsen en Duitsers	2 Hanze
C Geleerden	3 Migratie naar Holland
D Handelaren uit Deventer	4 Plantageslavernij
E Kooplieden uit Antwerpen	5 Rampjaar
F Regenten	6 Revolutie

12 In de paragrafen 1, 2 en 3 heb je je verdiept in de geschiedenis van de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw. Maar misschien zijn er onderwerpen die helemaal niet aan bod zijn gekomen en waarover je wel iets zou willen weten.
Bedenk een vraag over een onderwerp uit de geschiedenis van de Nederlanden dat in deze drie paragrafen niet is behandeld. Stel je vraag zo precies mogelijk. Geef ook aan wat voor soort vraag het is: een beschrijvende, verklarende of vergelijkende vraag.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Vorsten met absolute macht

BASIS

Bron 1 Ruiterportret van Lodewijk XIV als veroveraar van Maastricht, 1673. De stad ligt links op de achtergrond. Op de vlag staan een zon – toen gezien als het middelpunt van het heelal – en Lodewijks lijfspreuk: 'Boven alles verheven'. (Schilderij van Pierre Mignard.)

Intro

1 Gebruik bron 1 en eventueel de leertekst van paragraaf 3.

a Maak de tekst kloppend.
Over Lodewijk XIV weet je al het een en ander. Hij was de koning van ..... en viel samen met twee Duitse staatjes en ..... in het jaar ..... de Republiek binnen. Hij wilde dat Frankrijk een grens kreeg aan de rivier de ..... . Aanvankelijk won hij terrein – de Nederlanders noemen dit jaar niet voor niets het ..... . Maar daarna werd hij uit de Republiek verdreven door stadhouder ..... .

b Verplaats je in Lodewijk XIV. Zal hij in 1673 tevreden zijn geweest met de verovering van Maastricht? Leg je antwoord uit.

c Het schilderij laat zien welk beeld van zichzelf Lodewijk aan de buitenwereld wilde overbrengen. Leg dit uit met onderdelen van de bron.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen hoe koningen sinds de late middeleeuwen meer macht probeerden te krijgen.
- Je kunt uitleggen wat absoluut bestuur is en hoe dat functioneerde in Frankrijk.
- Je kunt enkele gevolgen noemen van de invoering van absoluut bestuur in Rusland.
- Je kunt uitleggen waarom de Engelse koning geen absolute macht had.

Bron 2 Lodewijk XIV (met rode kousen) maakt in 1667 kennis met de leden van de academie van wetenschappen. Links van hem (in het blauw) staat minister Jean-Baptiste Colbert, de oprichter van de academie. Colbert, de zoon van een lakenhandelaar en niet van adel, was een van Lodewijks belangrijkste ministers. Hij hoopte dat wetenschap de economie vooruit zou helpen. (Gedeelte van een schilderij van Henri Testelin.)

Koningen willen meer macht

In de 17e eeuw waren de meeste landen in Europa een monarchie: een staat die door een koning wordt bestuurd. Het koningschap is erfelijk: een koning wordt opgevolgd door zijn zoon of dochter.

Koningen waren sinds de middeleeuwen steeds machtiger geworden. In de vroege middeleeuwen stonden koningen nog zwak. Dat kwam doordat er weinig geld in omloop was. Om oorlog te voeren waren koningen dus sterk afhankelijk van edelen: die moesten zorgen voor voldoende manschappen. In ruil voor hun hulp bij de oorlogvoering mochten de edelen stukken land besturen en de inkomsten daarvan houden. Maar deze leenmannen waren niet altijd trouw aan de koning. Sommigen begonnen voor zichzelf. Een koning kon daar weinig aan doen.

Om die reden probeerden koningen in de late middeleeuwen de macht van de adel te verkleinen. Door de opkomst van handel en steden was er meer geld in omloop. Koningen konden dus belastingen gaan heffen, zodat ze ambtenaren en soldaten (huurlingen) in dienst konden nemen. Daardoor waren de koningen minder afhankelijk van de adel en konden ze zelf hun bestuur regelen.

Na de middeleeuwen ging deze ontwikkeling verder. Koningen gingen steeds grotere gebieden beheersen en hun rijken kregen steeds vaker een centraal bestuur. De macht van de koning nam sterk toe.

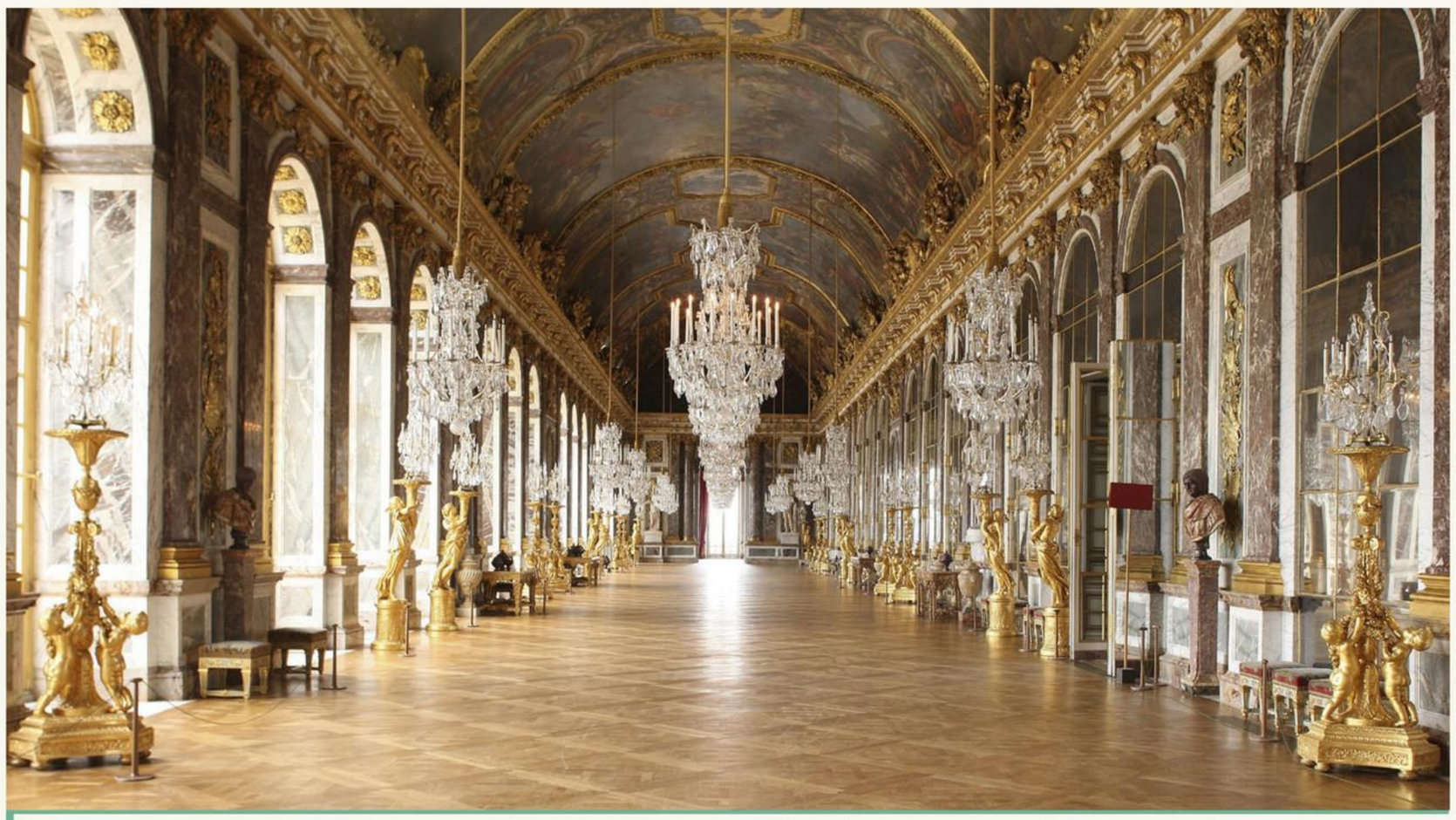

Bron 3 De Spiegelzaal van het kasteel van Versailles, het grootste paleis van de Franse koning Lodewijk XIV. De zaal is 73 meter lang en was bedoeld als ontvangstzaal voor buitenlandse bezoekers. Er werden ook dansfeesten gehouden. Versailles ligt vlak bij Parijs.

Lodewijk XIV krijgt absolute macht

Halverwege de 17e eeuw lukte het de Franse koning Lodewijk XIV om alle macht in handen te krijgen.

- Hij nam alle besluiten, bijvoorbeeld over nieuwe wetten en belastingen.
- Hij was de baas van alle ministers en ambtenaren, die zijn besluiten uitvoerden.
- Hij was de hoogste rechter; wie niet deed wat hij wilde, werd uiteindelijk door hem bestraft.

Zo'n vorm van bestuur noemen we **absolutisme**: de vorst heeft 'absolute' macht. Omdat Lodewijk het middelpunt van het bestuur was (als een zon in het midden van het heelal), werd hij de Zonnekoning genoemd.

Lodewijk gebruikte verschillende manieren om zijn macht te behouden.

Ten eerste probeerde hij te voorkomen dat de adel opnieuw veel macht zou krijgen. Belangrijke edelen moesten daarom in zijn paleis in Versailles komen wonen. Zo kon Lodewijk hen in de gaten houden. Deze edelen hadden een luxeleventje, maar hun bestuurlijke taken waren ze kwijt: die werden overgenomen door ambtenaren.

Ten tweede probeerde Lodewijk de economie te verbeteren, zodat er meer belastinggeld binnenkwam. Lodewijks minister van Financiën, Jean-Baptiste Colbert, ging er daarbij van uit dat de rijkdom van een land wordt bepaald door zijn goudvoorraad. Om de hoeveelheid Frans goud te vergroten nam Colbert allerlei maatregelen om de export te stimuleren en de import te beperken. Zo gaf hij subsidie aan fabrikanten van zijde, porselein en wandtapijten, zodat die goedkoper konden produceren en meer aan het buitenland konden verkopen. Tegelijkertijd hief hij hoge belastingen op de invoer van buitenlandse producten. Alleen de invoer van graan was niet belast, zodat het Franse brood goedkoop bleef. Dat betekende wel dat ook de Franse boeren aan hun graan weinig verdienden. Dit systeem, waarbij de staat maatregelen neemt om de handel te beïnvloeden, noemen we **mercantilisme**. Het werkte in Frankrijk goed: dankzij toenemende belastinginkomsten kon Lodewijk zijn leger vergroten, meer ambtenaren aanstellen en een enorm paleis bouwen.

Ten derde stimuleerde Lodewijk het idee dat God hem had uitgekozen om als een vader over zijn onderdanen te regeren. In de 17e eeuw vonden mensen het absolutisme daarom heel gewoon. Zij geloofden dat de koning zijn macht van God had gekregen. Dit goddelijke recht maakte Lodewijk onaantastbaar. Belangrijk was dan wel dat iedereen hetzelfde geloof had. Lodewijk verbood daarom het protestantisme. Voortaan moesten alle Fransen weer katholiek zijn.

De laatste manier waarop Lodewijk XIV zijn macht probeerde te behouden, was militair. Hij maakte geen gebruik van huurlegers, maar had een permanent (staand) leger van 400.000 goed getrainde en bewapende soldaten. Hij gebruikte dat leger in eigen land om opstanden neer te slaan. Lodewijk voerde ook veel oorlogen met andere landen. Hij wilde Frankrijk goed verdedigbare grenzen geven en zijn grondgebied uitbreiden. Zo wilde hij bijvoorbeeld de Rijn als noordgrens van zijn rijk. Dat was een van de redenen waarom hij in 1672 de Republiek aanviel.

Bron 4 Een 'lange kerel' uit het leger van Frederik Willem I, de koning van Pruisen (een land in Duitsland). Frederik Willem I had de bijnaam 'soldatenkoning', omdat hij veel geld in zijn leger investeerde. Hij liet de langste mannen van Europa naar Pruisen komen om bij hem in dienst te treden en maakten van hen goed getrainde soldaten. (Schilderij van Johann Christof Merck, ca. 1718.)

Nog meer machtige vorsten

De koningen van Zweden, Oostenrijk, Rusland en Pruisen volgden het voorbeeld van Lodewijk XIV. Zij wilden net zo machtig worden en namen hetzelfde soort maatregelen als de Franse koning.

Ook de Russische tsaar (keizer) Peter de Grote wilde zijn macht vergroten. Dit was niet makkelijk, want Rusland liep economisch en technologisch achter op andere Europese landen. De tsaar liet zich daarom overal in Europa bijscholen. Zo leerde hij in de Republiek het vak van scheepsbouwer. Terug in eigen land liet hij kanalen graven en wegen aanleggen. Ook stichtte hij een academie voor zeelui en liet hij soldaten trainen voor een sterk, groot leger. Ambachtslieden leerden moderne wapens te maken. Met zijn leger en vloot veroverde Peter de Grote veel grondgebied. Hij versloeg Zweden en vocht in het zuiden tegen Turkije en Perzië.

Aan de Oostzee liet tsaar Peter de Grote een heel nieuwe stad bouwen: Sint-Petersburg. De stad kreeg net zulke grachten en scheepswerven als Amsterdam. De tsaar ging er zelf wonen in een groot paleis met uitzicht op de havens. Zo werd Rusland onder Peter de Grote een machtig en modern land.

Bron 5 De Engelse koning Willem (rechts op zijn troon) woont een zitting bij van het Lagerhuis, een van de twee 'kamers' van het Engelse parlement. Willem was tegelijkertijd koning van Ierland en Schotland en – als Willem III – stadhouder van de Republiek. (Gedeelte van een prent van Romeyn de Hooghe, 1689.)

Een machtig parlement

Ook in Engeland probeerden koningen absolute macht te krijgen, maar dat mislukte door verzet van het **parlement**. Het parlement was een vergadering van Engelse geestelijken, edelen en machtige burgers. Al sinds de middeleeuwen adviseerden zij de koning bij zijn bestuur. Nadat Karel I in 1625 op de troon was gekomen, probeerde hij alle macht naar zich toe te trekken. Het parlement was het daar niet mee eens en er ontstond zelfs een burgeroorlog. De koning werd afgezet en in 1649 onthoofd. Engeland werd een republiek. In 1660 werd Engeland weer een monarchie. Maar de macht van de nieuwe koning, Karel II, was beperkt: hij moest al zijn besluiten eerst ter goedkeuring voorleggen aan het parlement. Zijn opvolger, Jacobus II, wilde dat niet: hij vond dat hij alle macht moest hebben. Bovendien was hij katholiek. Dat leidde opnieuw tot strijd. In 1688 viel de Nederlandse protestantse stadhouder Willem III met een grote legermacht Engeland binnen om de katholieke Jacobus te verdrijven. Toen dat was gelukt, riep het parlement Willem en zijn Engelse vrouw Mary uit tot koning en koningin, op voorwaarde dat Willem geen besluiten zou nemen zonder instemming van het parlement. Daarmee was het absolutisme in Engeland definitief van de baan. Voortaan moesten Engelse koningen rekening houden met de wensen van het parlement.

2 **a** Het eerste deel van de leertekst ('Koningen willen meer macht') gaat over een machtsstrijd tussen twee partijen. Welke twee partijen?
b In die machtsstrijd trad een verandering op. Leg in één zin uit wat die verandering inhield.
c Wat was de belangrijkste oorzaak van deze verandering? Leg je antwoord uit.

3 Leg uit dat een huurling meestal gehoorzamer is dan een leenman.

4 **a** Wanneer spreek je van absolutisme?
- ◯ A Ambtenaren voeren de wetten van de koning uit, rechters gaan over de rechtspraak.
- ◯ B De koning gaat over de wetten, de uitvoering van het beleid en de rechtspraak.
- ◯ C De wetgeving is in handen van de adel, de koning treedt op als hoogste rechter.
- ◯ D De wetten worden gemaakt door de koning, de adel voert ze uit en spreekt recht.

b Gebruik bron 1. Op dit schilderij is goed te zien hoe Lodewijk XIV anderen liet zien dat hij recht had op de absolute heerschappij. Leg dat uit met behulp van een onderdeel van deze bron.
c Is koning Willem-Alexander een absolute vorst? Leg je antwoord uit.

5 a Noem vier manieren waarop Lodewijk XIV zijn macht probeerde te vergroten.
b Leg uit wat het verschil is tussen een huurleger en een staand leger. Noem van beide een voordeel.
c De meeste regenten waren er niet voor om in de Republiek een mercantilistische politiek te voeren. Bedenk waarom.

6 Bestuurders in de Republiek vergeleken Lodewijk XIV met de Spaanse koning Filips II. Welke twee overeenkomsten zagen zij?

7 Gebruik bron 6.
a Hoe denkt bisschop Bossuet over de macht van de vorst? Maak de zinnen kloppend. De koning is *wel* / *niet* verplicht zijn besluiten uit te leggen aan zijn onderdanen. De besluiten van de koning komen *altijd* / *meestal* / *soms* overeen met wat God wil.
b Was bisschop Bossuet een voorstander van het absolutisme? Leg je antwoord uit. Onderstreep bovendien in de bron de zin die het duidelijkst laat zien hoe Bossuet over het absolutisme dacht.

Bron 6 Bisschop Bossuet (1627-1704) schreef over de macht van de vorst (koning of keizer) onder meer het volgende.

Alle macht komt van God. [Volgens de Bijbel] is de vorst een dienaar van God. Als u iets verkeerds doet, huiver dan, want de vorst draagt het zwaard niet voor niets; hij is een dienaar van God en wreekt slechte daden.
Via de vorsten oefent God zijn macht op aarde uit. Daarom is de koninklijke troon ook niet de troon van een mens, maar de troon van God zelf. [...]
Gehoorzaam de bevelen die afkomstig zijn uit de mond van de vorst. Denk niet dat u aan zijn blik kunt ontsnappen en doe geen slechte dingen, want de vorst zal met u doen wat hij wil. Het woord van de koning is almachtig en niemand mag hem vragen waarom hij iets op een bepaalde manier doet. Wie hem gehoorzaamt, zal geen problemen hebben.

8 a Met welk probleem had Peter de Grote te maken, toen hij tsaar werd?
b Beschrijf in één zin wat hij deed om dat probleem op te lossen.
c Voor Peter de Grote was het lastiger om de inkomsten uit belastingen te vergroten dan voor Lodewijk XIV. Leg dat uit.
d Noem drie belangrijke gevolgen van de invoering van absoluut bestuur in Rusland.

9 Gebruik bron 4.
Leek de militaire politiek van koning Frederik Willem I van Pruisen op die van Lodewijk XIV, van Peter de Grote of van allebei? Leg je antwoord uit.

10 a Peter de Grote bezocht de Republiek in 1697 voor het eerst. Welk beeld had hij van de Republiek, denk je? Leg je antwoord uit.
b Als je kijkt naar de geschiedenis van de Republiek, denk je dan dat Peter de Grote gelijk had met zijn idee over de Republiek? Leg je antwoord uit.
c Heeft Peter de Grote ook iets overgenomen van het politieke systeem in de Republiek? Leg je antwoord uit.